LAGHU - SIDDHĀNTAKAUMUDĪ

PART I

[Comprising sections on Saṁjñas, Sandhis, Kṛit affixes, Senses of Case - affixes and Compounds]

Edited with an original Sanskrit Commentary, English Translation, Copious Critical and Explanatory Notes and Appendices.

BY

Mahāmahopādhyāya V. V. MIRASHI, M. A., (BOM.)

Principal and Professor of Sanskrit, King Edward College, Amraoti

KESHAV BHIKAJI DHAWALE, BOMBAY 2

Price Rs. 3/8/-

First Edition 1928
Reprinted — 1947

Printed by B. G. DHAWALE, at the Karnatak Printing Press, and published by Keshav Bhikaji Dhawale, Shri Samarth Sadan: 2, Chira Bazar, Bombay 2

मातापितृचरणयोः ।

PREFACE

"Pāṇini's Grammar is the centre of a vast and important branch of the ancient literature. No work has struck deeper roots than his in the soil of the scientific development of India. It is the standard of accuracy in speech—the grammatical basis of the Vedic commentaries. It is appealed to by every scientific writer whenever he meets with a linguistic difficulty."

Goldstücker—*Pāṇini.*

The *Laghukaumudī* is considered to be the best introduction to the system of Pāṇini. Though it is extensively studied in our Pāṭhaśālas and is also prescribed for the degree examinations of several Indian Universities, no attempt has yet been made to make the work thoroughly intelligible and interesting to the students. This year the Nagpur University too has prescribed some part of it for the B. A. Examination. This suggested to me the idea of bringing out an annotated edition of the selections as I thought that they would prove interesting to other students as well.

I found, however, that there was no simple commentary on this work written in an easy style to meet especially the requirements of the University student. I, therefore, thought of composing one myself, giving the *anuvṛitti*, showing the construction of the words in each sūtra and explaining the formation and significance of each illustration. To make it intelligible to beginners I have not followed the rules of Sandhi in some cases. If the student carefully reads the commentary, he will, it is hoped, become acquainted with the style of grammatical discussion and would be able to make his way through such learned commentaries as the *Tattvabodhinī* or the *Bālamanoramā* on the *Siddhāntakaumudī.*

There is only one available translation of the book viz. that by Dr. Ballantyne, which, though excellent in its own way, contains a few errors of commission and omission. Dr. Ballantyne has again confined himself to a literal translation of the work and rarely brings out the full significance of the wording of a sūtra. The present edition contains, besides a faithful translation of every sūtra, copious critical and explanatory notes and a detailed exposition of every form with the citation and explanation of the necessary sūtras. The appendices added at the end will, it is hoped, be found useful in studying the present work.

Of the several works used in writing the commentary and notes, I must especially mention the *Mahābhāshya* of Patañjali. That great work which has, for centuries, been a perennial source of inspiration to countless grammatical writers, has also been my constant guide. I have also made full use of the commentaries–*Kāśikā*, *Tattvabodhinī* and *Bālamanoramā* and have borrowed a few technical terms and happy renderings of words from Dr. Ballantyne's translation. Dr. Otto Böhtlingk's German edition of the *Ashṭādhyāyī* has saved me much trouble in preparing the explanatory index of technical terms. My sincere thanks are due to the authors of all these works.

V. V. MIRASHI

1–2–1928

PREFACE TO THE SECOND EDITION

The Book has long been out of print. I was pressed by several persons, students and others, to bring out its second edition. I was glad to know that it had proved very helpful for the study of the *Laghukaumudī.*

The Commentary and Notes have been thoroughly revised for this edition and all misprints which had crept into the first edition have been corrected. An Introduction dealing with the life and works of the author Varadarāja has also been added. I have to thank my friend Prof. S. P. Chaturvedi for some valuable suggestions in this connection.

I have also to record my gratitude to the late Prof. G. K. Garde who first awakened in me real interest in the technicalities of the Pāṇinian system. He took keen interest in the first edition of this work. It is very unfortunate that he does not live to see its second edition published.

V. V. MIRASHI

1st February, 1947

INTRODUCTION

Very little is known about Varadarāja, the author of the Laghukaumudī. From his name he appears to have been a Brāhmaṇa of South India. He was the son of Durgātanaya as stated by him in a verse which occurs at the end of his *Sārasiddhāntakaumudī*[1]. Durgātanaya appears to be a metronymic. The real personal name of his father may have been Gaṇeśa whom he has named in another work called *Gīrvāṇapadamañjarī*, as suggested by Mr. P. K. Gode. From another verse[2] which occurs in the beginning of his *Madhyasiddhāntakaumudī*, we learn that Varadarāja was a pupil of Bhaṭṭojī Dīkshita, the illustrious author of the *Siddhāntakaumudī*. As Bhaṭṭojī Dīkshita's literary activity probably fell in the period A. D. 1560–1620[3], Varadarāja may have flourished in the first half of the seventeenth century A. D. This conjecture receives confirmation from the date A. D. 1624 of the earliest known manuscript of the *Laghukaumudī*, now deposited in a Library of the United States of America[4].

---

1 कृता वरदभट्टश्रीदुर्गातनयसूनुना । वेदवेद (?) प्रवेशाय सारसिद्धान्तकौमुदी ॥ cited by Mr. P. K. Gode. Students are advised to read Mr. Gode's informative article on Varadarāja and his works in the *Festschrift Prof. P. V. Kane*, pp. 188 f.

2 नत्वा वरदराजः श्रीगुरून्भट्टोजिदीक्षितान् । करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम् ॥

3 See Mr. Gode's article on the date of Bhaṭṭoji in the *Annals of Śrī Venkateśa Oriental Institute*, Vol. I, pp. 177 f.

4 H. Pleman, *Indic Manuscripts in U. S. A.* etc. pp. 130.

The oldest manuscript of the *Laghukaudmudī* in the Bhandarkar Institute is dated Saṁvat 1739 (A. D. 1683).

Varadarāja is known to have composed the following works–*Laghusiddhāntakaumudī* (also called Laghukaumudī), *Madhyasiddhāntakaumudī*, *Gīrvāṇapadamañjarī* and *Sārasiddhāntakaumudī*. These works were probably composed in the order stated here; for the first two works are mentioned in the *Gīrvāṇapadamañjarī* which does not however refer to the last. The first two are well–known abridgments of the *siddhāntakaumudī*, the standard work af Bhaṭṭojī Dīkshita on the Pāṇinian system of Sanskrit grammar. *Laghusiddhāntakaumudī* is meant for beginners of Sanskrit grammar and therefore eschews all unnecessary details which are likely to bewilder beginners. The *Madhyasiddhāntakaumudī* is more comprehensive in its scope and contains, besides the sections included in the *Laghukaumudī*, those on Vedic accents and grammar which were omitted in the latter work. The *Gīrvāṇapadamañjarī* (also called *Sanskṛitamañjarī*) is a work giving conversational questions and answers on a variety of topics, literary, social and devotional[5]. The last work *Sārasiddhāntakaumudī* is the shortest abridgment of the *Siddhāntakaumudī*.

As the earliest known manuscript of the *Laghukaumudī* is dated A. D. 1624, the work may have been written in A. D. 1620 at the latest. It was perhaps composed by the author at the instance of his *guru* Bhaṭṭoji Dīkshita to popularise the Pāṇinian system of Sanskrit grammar among beginners. It served this purpose very well and soon ousted the Sārasvata and other systems from the field. It is now extensively used in Sanskrit Pāṭhaśālas throughout the length and breadth of this country as it is considered to be the best introduction to the Pāṇinian system.

---

5 See Mr. Gode's article in the *Bhāratīya Vidyā*, Vol. VI, pp. 27 f.

CONTENTS

आभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नज्ञानार्थकं कोष्ठकम् ।

आभ्यन्तराः प्रयत्नाः	स्पृष्टाः			ईषत्स्पृष्टाः	ईषद्विवृताः		विवृताः	संवृतः
संज्ञाः	स्पर्शाः			अन्तःस्थाः	ऊष्माणः		स्वराः	
व्यञ्जनानि स्वराश्च	क् ख् प् फ् च् छ् ट् ठ् त् थ्	ग् ङ् ब् म् ज् ञ् ड् ण् द् न्	घ् भ् झ् ढ् ध्	य् व् र् ल्	श् ष् स्	ह्	अ इ ए उ ओ ऋ ऐ ऌ औ उदात्तानुदात्तस्वरिताः	अ ह्रस्वःप्रयोगे
बाह्यप्रयत्नाः	अ.प्रा.म.प्रा.	अल्प.प्रा.	म. प्रा.	अल्प.	म. प्रा.		अल्पप्राण	
	विवार	संवार	संवार	संवार	विवार	सं.	संवार	
	श्वास	नाद	नाद	नाद	श्वास	ना.	नाद	
	अघोष	घोष	घोष	घोष	अघोष	घो.	घोष	

वर्णोद्भवस्थानानि ।

अ	इ	ऋ	ऌ	उ	ञ्	ए	ओ			
क्	च्	ट्	त्	प्	म्	ऐ	औ	व	≍क	
ख्	छ्	ठ्	थ्	फ्	ङ्				≍ख	
ग्	ज्	ड्	द्	ब्	ण्					
घ्	झ्	ढ्	ध्	भ्	न्					अनु.
ङ्	ञ्	ण्	न्	म्						
ह्	य्	र्	ल्	≍प्						
ः	श्	ष्	स्	≍फ्						
कं.	तालु	मूर्धा	दंताः	ओष्ठौ	नासिका	कं. ता.	कं. ओ.	दं. ओ.	जि. मू.	नासिका

॥ श्रीः ॥

लघुसिद्धान्तकौमुदी ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम् ॥
पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥ १ ॥

नमस्तस्मै गणेशाय सर्वविघ्नोपशान्तये ।
यत्कृपावशतः सम्यगुल्लसन्ति सतां धियः ॥
मातापित्रोस्ततः पादौ गुरोरपि तथैव च ।
प्रणम्य परया भक्त्या रच्यते बालबोधिनी ॥

अथ 'मंगलदीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते' इत्यभियुक्तोक्तिं स्मरन् प्रारिप्सितग्रंथस्य अविघ्नपरिसमाप्त्यर्थं ग्रंथकृद् वरदराजः इष्टदेवतास्मरणं अनुबन्धचतुष्टयनिर्देशं च करोति-**नत्वेति** । अहं सरस्वतीं देवीं नत्वा पाणिनीयप्रवेशाय शुद्धां गुण्यां लघुसिद्धान्तकौमुदीं करोमि इत्यन्वयः । ब्रह्मदुहितरं निखिलविद्याधिदेवतां सरस्वतीं नमस्कृत्य दोषरहितं प्रशस्तगुणयुक्तं स्वल्पाकारमपि कौमुदीवत् जनचित्ताह्लादकं वैयाकरणसिद्धान्तार्थप्रकाशकं ग्रन्थं विरचयामीत्यर्थः । अनेन वैयाकरणसिद्धान्ताः प्रतिपाद्यविषयाः, पाणिनीयव्याकरणज्ञानं प्रयोजनं, तस्य ग्रंथस्य च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः संबंधः, वैयाकरणसिद्धान्तजिज्ञासुर्महापरिश्रमासहश्चाधिकारी इत्यनुबन्धचतुष्टयं निर्दिष्टम् ॥

॥ अथ संज्ञाप्रकरणम् ॥

अइउण् १ ऋलृक् २ एओङ् ३ ऐऔच् ४ हयवरट् ५ लण् ६ ञमङणनम् ७ झभञ् ८ घढधष् ९ जबगडदश् १० खफछठथचटतव् ११ कपय् १२ शषसर् १३ हल् १४ ॥ इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । लण्मध्ये त्वित्संज्ञकः ॥

हलन्त्यम् । १।३।३। उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र ॥ **अदर्शनं लोपः**

संज्ञाप्रकरणमिति । पाणिनीयशास्त्रे प्रयुक्तानां अणादिसंज्ञानां सार्थकत्वायापेक्षितानि अइउण् इत्यादिमाहेश्वरसूत्राणि पठति । **माहेश्वराणि** महेश्वरादागतानि महेश्वरेण प्रकाशितानि इति यावत् । तथा ह्युक्तम्–नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥ **अणादिसंज्ञार्थानि** अणादिसंज्ञाकरणे पाणिनिना प्रयुक्तानीत्यर्थः ॥ **एषामन्त्या इति** । एतेषां चतुर्दशसूत्राणां ण् क् इत्याद्यन्त्याः चतुर्दशवर्णाः इत्संज्ञयाऽस्मिन् शास्त्रे व्यपदिश्यन्ते । तेषां प्रयोजनमनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति ॥ **हकारादिष्विति** । आदौ चतुर्षु सूत्रेषु स्वरा निर्दिष्टाः । तदनंतरं हयवरट् इत्येतदादिषु सूत्रेषु व्यंजनानि निर्दिष्टानि । तत्र हकारादीनि व्यंजनानि उच्चारणसौकर्य्यार्थं अकारसहितानि निर्दिश्यन्ते ॥ **लण्मध्य इति** । लण् इत्यस्मिन् सूत्रे अ ण् इति द्वावपि वर्णौ इतौ । अकारस्य इत्संज्ञया 'र' इति प्रत्याहारः रलवर्णयोर्वाचको भवति ॥ **हलन्त्यमिति** । उपदेशे आद्ये व्याकरणशास्त्रोपदेष्टॄणां शंकरपाणिन्यादीनां उच्चारणे (यथा प्रकृते माहेश्वरसूत्रपाठे) सूत्रावसाने निर्दिष्टं हल् व्यंजनं इत्संज्ञं स्यात् । एति गच्छति इति इत् (इ + क्विप्) स्वकार्यं कृत्वा विनश्यत् इत्यर्थः ॥ प्रकृतसूत्रे उपदेशे इत् इति पदे न विद्येते । कुतस्ते गृहीते इत्याशंकायामाह – **सूत्रेष्विति** । भगवता पाणिनिना आचार्येण निखिलं व्याकरणशास्त्रं अष्टाध्यायीनाम्नि स्वकीयग्रंथे प्रकाशितम् । तत्र अष्टाध्यायीपाठे 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति न्याय-

।१।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ **तस्य लोपः १।३।९।** तस्येतो लोपः स्यात्। णादयोऽणाद्यर्थाः ॥ **आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१।** अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा–अणिति अइउ-वर्णानां संज्ञा । एकमक् अच् हल् अलित्यादयः।

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः १।२।२७। उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः। वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्। स प्रत्येक-

---

मवलम्ब्य यत्र सूत्रक्रमवशात् पूर्वसूत्रेभ्योऽपेक्षितानि पदानि अनुवृत्त्या, क्वचिद् उत्तरसूत्रादपकर्षेण वा, ग्रहीतुं शक्यन्ते तत्र प्रतिसूत्रं न तानि निर्दिष्टानि। तस्मात् सूत्रव्याख्यानेऽपेक्षितानि पदानि अन्यसूत्रेभ्यो ग्रहीतव्यानि तथा च वृत्तौ निर्दिश्यन्ते॥ **अदर्शनमिति।** प्रसक्तस्य शास्त्रतः प्राप्तस्य अदर्शनं श्रवणाभावः लोपसंज्ञः स्यात्॥ **तस्येति।** 'तस्य' इत्यनेन पूर्वसूत्रे (१-३-२) प्रयुक्तं 'इत्' इति पदं परामृश्यते। तस्य इत्संज्ञकस्य लोपः स्यात्। इत्संज्ञका वर्णाः स्वकार्यं कृत्वा अदृष्टा भवन्ति परिनिष्ठितशब्देषु न दृश्यन्ते इत्यर्थः। णादयः–अइउण् इत्यादिषु चतुर्दशसूत्रेषु अन्ते निर्दिष्टा वर्णाः। अणाद्यर्थाः अणादिप्रत्याहारनिर्माण-प्रयोजनाः॥ **आदिरिति।** माहेश्वरसूत्रावसाने निर्दिष्टेन इत्संज्ञकेन वर्णेन सहितः प्रथमो वर्णो मध्यवर्तिनां वर्णानामात्मनश्च निर्देशको भवतीत्यर्थः॥ **एवमक् इति।** अक् अ, इ, उ, ऋ, ऌ, इत्येषां संज्ञा, मध्यवर्तिनां इद्वर्णानां प्रत्याहारेऽग्रहणात्। एवं अच् इति स्वराणां हल् इति व्यंजनानां च संज्ञा बोध्या॥ 'आदिरन्त्येन'-इति सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते, प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा येषु इति व्युत्पत्तेः। एवमणादिप्रत्याहारसंज्ञा व्याख्याय ह्रस्वादिसंज्ञा निर्दिश्यन्ते॥ **ऊकालोजिति।** उशब्दः कुक्कुटरुतानु-करणः। वः इति ऊशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम्। ऊकालः बहुव्रीहिः। वामिति ऊशब्दस्य षष्ठीबहुवचनम्। ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतः। इतरेतरद्वन्द्वे एकवचनमार्षं 'सूत्रे लिंगवचनमतन्त्रम्' इति न्यायात्। क्रमात् यथासंख्यम्। उकालस्य अचः ह्रस्वसंज्ञा, ऊकालस्य दीर्घसंज्ञा, ऊ३कालस्य च प्लुतसंज्ञेत्यर्थः॥ **स प्रत्येकमिति।** ह्रस्वदीर्घप्लुतानामुदात्तानुदात्तस्वरिता भेदाः॥ **उच्चैरिति।** उच्चैः ताल्वादीनां ऊर्ध्वभागे (न तु महता नादेन)

सुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ **उच्चैरुदात्तः । १।२।२९। नीचैरनुदात्तः । १।२।३०। समाहारः स्वरितः । १।२।३१।** स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ **मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।१।१।८।** मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। तदित्थम्। अइउऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। ऌवर्णस्य द्वादश। तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश। तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।१।१।९। ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेतद्द्वयं

निष्पन्नोऽच् उदात्तसंज्ञः । एवं ताल्वादीनामधोभागे निष्पन्नः अच् अनुदात्तः । समाहारः समुच्चयः एकीकरणं मेलनं वा । स्वरिते द्वयोरप्युदात्तानुदात्तयोरुपलंभात् । एते उदात्तादयः वेदेष्वेवोपलभ्यन्ते ॥ **नवविधः**—अच् प्रथमं ह्रस्वादिभेदैस्त्रिधा विभक्तः। पुनश्च ह्रस्वादयः उदात्तादिभेदैस्त्रिधा विशेषिताः, एवं अच् नवविधः ॥ स च पुनः द्विधा वर्ण्यते **मुखनासिकावचन इति** । मुखसहिता नासिका मुखनासिका । शाकपार्थिवादित्वात् सहित इत्युत्तरपदस्य लोपः। उच्यते उच्चार्यते इति वचनः उच्चार्यमाणः इत्यर्थः । मुखनासिकया वचनः मुखनासिकावचनः । तत्पुरुषसमासः। अनु पश्चात् नासिका उच्चारणस्थानं यस्य सः अनुनासिकः । **तदित्थमिति** । एवमचां अवान्तरभेदान् व्याख्यायाधुना संकलनेन निर्दिशति । अइउऋ इत्येते स्वराः पूर्वनिर्दिष्टप्रकारेण नवविधाः। ततश्च अनुनासिकाननुनासिकभेदेन पुनः द्विविधाः। एवं एतेषां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। ऌवर्णस्य दीर्घत्वं नास्ति। तस्य प्रथमं द्वौ भेदौ। ह्रस्वः प्लुतः इति। ततः प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन भेदत्रयम्। ततः अनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां पुनः प्रत्येकं द्वौ भेदौ। एवं द्वादश। एवं ए ऐ ओ औ इत्येषामपि ह्रस्वाभावात् प्रत्येकं द्वादश भेदाः ॥ एवमचां भेदान् परिगणय्य सवर्णसंज्ञां व्याख्याति **तुल्यास्यप्रयत्नमिति** । अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यं ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्। आस्ये मुखे भवमास्यं ताल्वादिस्थानम्। प्रकृष्टः यत्नः प्रयत्नः। प्रशब्दबलात् आभ्यन्तरयत्नोऽत्र विवक्षितः। आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ। तुल्यौ समानौ आस्यप्रयत्नौ यस्य वर्णसमूहस्य स परस्परं सवर्णसंज्ञो

यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । (**ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ।**) अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य । जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् ।

भवति । यथा कवर्गाक्षराणां मिथः सावर्ण्यम् ॥ **ऋलृवर्णयोरिति** । एतत्कात्यायनप्रणीतं वार्त्तिकम् । ऋकारस्य स्थानं मूर्धा लृकारस्य च दन्ताः । एवं स्थानभेदात् तयोः सावर्ण्यं न स्यात् इति वार्त्तिकापेक्षा। उक्तानुक्तादुरुक्तचिन्तनात्मकं हि वार्त्तिकम् । एतद्वशाच्च होतृ लृकार इति स्थिते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रेण होतॄकारः इति सवर्णदीर्घत्वं भवति । उरण् रपरः इति सूत्रं च लृकारविषयेऽपि प्रवर्तते ॥ **अकुहविसर्जनीयानामिति** । अष्टादशविधः अवर्णः क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह्, विसर्गश्च इत्येतेषां कण्ठः स्थानम् जिह्वाकण्ठसंयोगात्तेषामुत्पत्तेः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ **उपध्मानीयः** — ≍ प ≍ फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशः उपध्मानीयः। उः उवर्णः पः पकारः एतौ ध्मायेते उच्चार्येते अनेनेति उपध्मानः ओष्ठः तदुद्भवः पफाश्रयेणोच्चारणात् उपध्मानीयः ॥ **एदैतोरिति** । अत्र तपरत्वं मुखसुखार्थमसंदेहार्थं च । कण्ठतालु कण्ठश्च तालु च 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः । एवमग्रेऽपि । कण्ठोष्ठम् कण्ठश्च ओष्ठौ च । 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' इति वार्त्तिकेन पररूपादेशः **जिह्वामूलीयस्येति** कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशः जिह्वामूलीयः । जिह्वामूले भवः 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति सूत्रेण छः । यत्नः उच्चारणप्रयासः आभ्यन्तरः आस्ये उत्पन्नः वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावी । बाह्यः आस्याद्बहिः कण्ठे उद्भूतः वर्णोत्पत्तेरूर्ध्वभावी । तथा हि 'नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति । ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः । तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता । ईषत् यदा स्पृशन्ति तदा

ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । ईषद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतं स्वराणाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव ।। बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थानमात्रे संवृतता । दूरत्वे विवृतता । ... विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्यवायावुत्पद्यन्ते इति बाह्या इत्युच्यन्ते इति तत्त्वबोधिन्याम् ।। **स्पृष्टं प्रयतनमिति** । एतानि सूत्राणि कस्माच्चित्प्रातिशाख्यात् भाष्ये उद्धृतानि । स्पृष्टं करणं स्पर्शानामिति तत्र पाठः । स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः कादिपञ्चवर्गीयाः । एतेषामुच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां तत्तत्स्थानैः ओष्ठयोः परस्परं च स्पर्शः संयोगो भवति ।। **अन्तःस्थानामिति** । स्पर्शोष्मणां अन्तः मध्ये तिष्ठन्ति इति अन्तःस्थाः य्, र्, ल्, व् इति । एतेषामुच्चारणे जिह्वाग्रादीनां तत्तत्स्थानैः दन्तानामोष्ठेन च मनाक् संयोगो भवति ।। **ऊष्मणामिति** । ऊष्मा वायुः तत्प्रधाना वर्णाः श् ष् स् ह् इति ऊष्माणः । विवृतं विवरणम् । स्वरोच्चारणे अवयवानां संकोचाभावात् ।। **ह्रस्वस्यावर्णस्येति** । अकारस्य संवृतः प्रयत्नः । प्रक्रियादशायां शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिकाले यद्यपि अकारस्य प्रयत्नः संवृतः तथापि व्याकरणनियमानुसारेण रूपसाधनवेलायां तत्प्रयत्नः विवृत एवाभ्युपगतः । तेन दण्ड आहरणमित्यत्र 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रस्य प्राप्तिः । एतच्च प्रक्रियादशायामेवाकारस्य विवृतत्वं 'अ अ ।' इति अष्टाध्याय्या अन्तिमसूत्रेण ज्ञापितं तत्सूत्रस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सूत्रेण संपूर्णाष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वात् । प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणां वाक्ये प्रयोगावसरे विवारः उच्चारणे कण्ठबिलस्य विकासः । तस्यैव संकोचात्संवारः ।। **श्वास इति** । अयं श्वासानुप्रदानः इत्यपि उच्यते । यस्य वर्णस्य उत्पत्तौ कण्ठबिलस्य विवृतत्वात् घण्टानिर्ह्रादवत् श्वासरूपमनुप्रदानमनुस्वननं दृश्यते तस्य श्वासः प्रयत्नः । यस्य तु निष्पत्त्यनंतरं कण्ठबिलस्य संवृतत्वात् नादरूपं अनुस्वननं दृश्यते तस्य नादः प्रयत्नः । तथा हि शौनकीये प्रातिशाख्ये उक्तम्-वायुः प्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानं कण्ठस्य खे विवृते संवृते वा । आपद्यते श्वासतां नादतां वा वक्त्रीहायामुभयं वान्तरोभौ ।। (ऋ. प्रा. १-२) इति ।। **अघोषः** – न घोषः ध्वनिः अघोषः ।।

खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च। हशः संवारा नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यणोऽन्तस्थाः। शल ऊष्माणः। अचः स्वराः। ᳵक ᳵख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः। ᳵप ᳵफ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।१।१।६९। प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः। अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णसंज्ञा स्यात्। अत्रैवाण् परेण णकारेण। कुचुटुतुपु एते उदितः। तदेवम्। अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथेकारोकारौ। ऋकार-स्त्रिंशतः। एवं लकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा। तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ **परः सन्निकर्षः संहिता** ।१।४।१०९। वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ **हलोऽनन्तराः संयोगः** ।१।१।७। अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

अल्पप्राणः—अल्पः प्राणः वायुः यस्मिन् सः ॥ **महाप्राणः** महान् प्राणः वायुर्यस्मिन् सः। उभयत्रापि प्राणपदेन ऊष्मापरपर्यायः वायुर्ग्राह्यः प्रतिशाख्ये महाप्राणानां सोष्मशब्देन व्यपदेशात्। यण् प्रत्याहारः य् व् र् ल् इत्येषां वाचकः शलपि प्रत्याहारः श्, ष्, स्, ह्, इत्येषां वाचकः। अनु पश्चात् स्वर्यते इत्यनुस्वारः। विसृज्यते विरम्यते येन स विसर्गः ॥ **अणुदित्–इति**। प्रतीयते विधीयते केनचित् सूत्रेणेति प्रत्ययः। एतेन प्रत्ययादेशागमादीनां ग्रहणम्। तादृशो न भवति इत्यप्रत्ययः। उत् इत् यस्मिन् स उदित् यथा कु चु टु तु पु। सवर्णसंज्ञा सवर्णस्य ग्राहकः। अण् प्रत्याहारः। सः 'अइउण्' इति सूत्रस्थेन पूर्वेण णकारेण 'लण्' सूत्रस्थेन परेण णकारेण वा इति संशये आह **अत्रैवाणिति**। एवपदेन अन्यत्र 'उरण् रपरः' इत्यादिस्थलेषु पूर्वेणैव णकारेण अण् व्याख्येयः इति सूच्यते। तदुक्तं 'परेणैवेण्ग्रहाः सर्वे पूर्वेणैवाण्ग्रहा मताः। ऋतेऽणुदित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु।' **अ इति अष्टादशानामिति**। अकारस्य संवृतप्रयत्नत्वेऽपि प्रक्रियादशायां विवृतत्वेनाभ्युपगमात् दीर्घप्लुताभ्यां सावर्ण्यम् ॥ **अतिशयितः सन्निधिः** अव्यवधानेनोच्चारणम् ॥ **हलोऽनन्तरा इति**। न विद्यतेऽन्तरं

सुप्तिङन्तं पदम् ।१।४।१४। सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ **इति संज्ञाप्रकरणम्** ।

॥ अथाच्संधिप्रकरणम् ॥

*इको यणचि ।६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये सुधी उपास्य इति स्थिते ॥ **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य** ।१।१।६६। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ **स्थानेऽन्तरतमः** ।१।१।५०। प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुध्य्-

---

व्यवधानं येषु ते अनन्तराः व्यवधानरहिताः । व्यवधानं च विजातीयेनैवेति 'अज्भिरव्यवहिताः' इति वृत्तिः । संयुज्यन्तेऽस्मिन् समुदाये वर्णाः इति संयोगः । अत्र हल इति बहुवचनमविवक्षितम् । द्वयोरपि व्यञ्जनयोः संयोगसंज्ञासत्त्वात् ॥ **सुप्तिङन्तमिति** । स्वौजस्–इत्यादिसूत्रे निर्दिष्टानां विभक्तिप्रत्ययानां वाचकः सुप् प्रत्याहारः सुप् अन्ते यस्य तत् सुबन्तम् यथा रामः । तिङ् इति तिप्तस्झि इत्यादिसूत्रे निर्दिष्टानां विभक्तिप्रत्ययानां संज्ञा । तिङ् अन्ते यस्य तत् तिङन्तम् यथा 'भवति' ॥ इति **संज्ञाप्रकरणम्** ॥

अथाच्संधिप्रकरणम् ।

इक इति–इक् यण् अच् इति प्रत्याहाराः 'इकः' इति षष्ठी । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति सूत्रेण इकः स्थाने इति अर्थः पर्यवस्यति । अचि स्वरे परतः सति । संहितायां इति पदं अधिकारसूत्रादनुवर्तते । शोभना धीर्येषां ते सुधियः तैरुपास्यः (कृष्णः) इत्यस्मिन्नर्थे सुधी उपास्य इत्येतयोः समासे कृते इको यणचि इति सूत्रमुपतिष्ठते । अस्मिन् सूत्रे यदच्परकत्वं निर्दिष्टं तदन्यवर्णस्य व्यवधानं सहते न वा इति संशये आह **तस्मिन्निति** । सूत्रे सप्तमीं प्रयुज्य यत्र किंचित् कार्यं विधीयते तत्र तत् कार्यं अन्यवर्णव्यवधानरहितस्यैव भवति इत्यर्थः ॥ एवं सुधी उपास्य इत्यत्र ईकारस्य स्थाने यण्प्रत्याहारान्तःपातिनः य्, व्, र्, ल्, इत्यादेशाः प्राप्ताः, तत्र कतमोऽत्र ग्राह्य इति संशये आह **स्थान इति** । प्रसंगे आदेशप्राप्तौ इत्यर्थः । अतिशयेन अन्तरः सदृशः अन्तरतमः सदृशतमः अत्र ईकारयकारयोः तालुस्थानकत्वात् ईकारस्थाने

उपास्य इति जाते ॥ **अनचि च** ।८।४।४७। अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि ॥ **झलां जश् झशि** ।८।४।५३। स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥ **संयोगान्तस्य लोपः** ।८।२।५३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥ **अलोऽन्त्यस्य** ।१।१।५२ षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्यादेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते (**यणः प्रतिषेधो वाच्यः** ।) । सुद्ध्युपास्यः, मद्ध्वरिः, धात्त्रंशः, लाकृतिः ॥

एचोऽयवायावः ।६।१।७८। एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ॥ **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** । १।३।१०। समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं

यकारादेशो भवति । एवं सुध्य् उपास्य इति स्थिते आह **अनचि च** । पूर्वसूत्रेभ्यः अचः, यरः, द्वे, वा इति चत्वारि पदान्यनुवर्तन्ते । तत्र अचः इति पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया अचः परस्येत्यर्थो लभ्यते । न अच् अनच् तस्मिन् हलि परत इत्यर्थो नात्र विवक्षित इत्याह **न त्वचि** । प्रसज्यप्रतिषेधोऽत्र नञर्थः ॥ एवं सुध्ध्य् उपास्य इति स्थिते आह **झलां जश् इति** । झलां स्थाने जश् स्यात् झशि परतः । धकारस्य प्रथमधकारस्येत्यर्थः ॥ एवं सुद्ध्य् उपास्य इति स्थिते आह **संयोगान्तस्येति** । 'पदस्य' इत्यधिकारसूत्रमत्रानुवृत्तम् । संयोगः अन्ते यस्य तस्य पदस्य लोप इत्यर्थः । अत्र सुद्ध्य् इत्येतत् समासान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य संयोगान्तं पदम् । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रेण विभक्तिलोपेपि पदसंज्ञा न नश्यति । अत्र किं कृत्स्नपदस्य लोपः कर्तव्यः इत्याशंकायामाह **अलोन्त्यस्येति** । षष्ठी इति पदमनुवर्तते तृतीयान्तत्वेन च विपरिणम्यते । निर्दिष्टस्य इति शेषः । षष्ठीविभक्तिनिर्दिष्टस्य शब्दस्य अन्त्यस्य वर्णस्य आदेशः स्यात् इति यकारस्य लोपादेशे प्राप्ते वार्त्तिकमुदाहरति **यण इति** । यणः संयोगान्तलोपो न भवतीत्यर्थः । एवं मधुनाम्नः असुरस्य अरिः मद्ध्वरिः कृष्णः । धातुरंशः धात्त्रंशः लृकारस्याकृतिः लाकृतिः ॥ **एचः क्रमादिति** यथासंख्यमनुदेशः समानामिति न्यायेन ए ओ ऐ औ इत्येतेषां अय् अव् आय् आव् इति क्रमेण आदेशाः ॥ **यथासंख्यमिति** । समानां संख्यया सरूपाणाम् । संख्यां प्रथमत्वादिसंख्याधर्मं क्रमं अनतिक्रम्य यथासंख्यम् (अव्ययीभावः) । यत्र स्थानिनां आदेशानां च समाना संख्या वर्तते तत्र स्थानिनां निर्देशक्रमेण आदेशा भवन्ती-

स्यात् । हरये, विष्णवे, नायकः, पावकः ॥ **वान्तो यि प्रत्यये** ।६।१।७९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरवावौ स्तः । गव्यम्, नाव्यम् । (**अध्वपरिमाणे च** ।) गव्यूतिः ॥

अदेङ् गुणः ।१।१।२। अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ **तपरस्तत्कालस्य** ।१।१।७०। तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् ॥ **आद्गुणः** ।६।१।८७। अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको

त्यर्थः । एवं हरे+ए=हरय्+ए=हरये । विष्णो+ए=विष्णवे । नै+अकः=नायकः । **वान्त इति** । वान्तः वकारः अन्ते यस्य सः अवादेशः आवादेशश्च । यि इति प्रत्यये इत्यस्य विशेषणम् । तेन ' यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ' (अल् वर्णः । सतम्यन्तेऽ वर्णग्रहणे विशेषणीभूते यो विधिरारभ्यते स तद्वर्णादौ ज्ञेयः ।) इत्यनया परिभाषया यकारादौ इति लभ्यते । स्थान्याकाङ्क्षायां एचोऽनुवृत्तौ सत्यामपि ओकारौकारावेव उपतिष्ठतः तयोरेव वान्तादेशसंभवात् । गव्यम् ' गोपयसोर्यत् ' इति सूत्रेण यत् । गो य इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण ओकारस्य अवादेशः तेन गव्यम् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्म – इत्यादिना यत्, पूर्ववच्चावादेशः ॥ **अध्वपरिमाण इति** । चकारेण ' गोर्यूतौ ' इति अनुवृत्तिर्लभ्यते । तेन गोर्यूतौ परतः अध्वपरिमाणेऽर्थे अवादेशो भवति इति वार्त्तिकार्थः । ' यावति गोशब्दः यूयते मिश्र्यते श्रूयते तावानध्वा गव्यूतिः ' इति बालमनोरमायाम् । गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगमित्यमरः ॥ अधुना गुणसंज्ञां व्याख्याति–**अदेङ इति** । एङ् प्रत्याहारः ॥ अत् इत्यत्र तपरत्वस्य प्रयोजनमाह–**तपर इति** । तपरः इति पदं आवर्तते किंतु तन्त्रेण सकृदेव प्रयुक्तम् । तस्य द्विधा व्याख्यानमाह । तः परो यस्मात् स तपरः (बहुव्रीहिः) यथा अत् इत् उत् । तात्परः तपरः (तत्पुरुषः) यथा ' वृद्धिरादैच् ' इति सूत्रे दैच् [त् + ऐच्] तेन ऐच् इह द्विमात्र एव । अतः कृष्ण+एकत्वम् = कृष्णैकत्वम् इत्यत्र ऐकारः त्रिमात्रो न । तत्कालस्य-तस्य काल इव कालो यस्य, उच्चार्यमाणसमकालस्य न तु तद्भिन्नकालस्य॥ **आद्गुण इति** । आत् इति पंचमी । ' एकः पूर्वपरयोः ' इत्याधिकारसूत्रं उत्तरसूत्रेषु वर्तते । इको यणचि इत्यतः अचि इति चानुवृत्तम् । उप इन्द्रः अत्र अकारेकारयोः कण्ठतालुस्थानयोः कण्ठतालुस्थानः गुणः एकारः आदेशः । गङ्गा +

गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः, गङ्गोदकम् ॥ **उपदेशेऽजनुनासिक इत्** ।१।३।२।
उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लणसूत्रास्था-वर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ॥ **उरण् रपरः** ।१।१।५१। ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते। कृष्णर्द्धिः, तवल्कारः॥
× **लोपः शाकल्यस्य** ।८।३।१९। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाशि

उदकम् = गङ्गोदकम् ॥ 'उरण् रपरः' इति सूत्रे रकारस्य प्रत्याहारत्वं साधयितुं प्राक् प्रतिज्ञातां लणसूत्रस्थावर्णस्य इत्संज्ञां निर्दिशति । **उपदेश इति** । उपदेशे आद्योच्चारणे सूत्रे · इति यावत् । लण्सूत्रे अकारः अनुनासि-कत्वात् इत्संज्ञः इत्यर्थः ॥ लकारस्थ एवाकारोऽनुनासिक इति कथं ज्ञेयमिति आशङ्कायामाह **प्रतिज्ञेति** । प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा ॥ अनुनासि-कस्य भावः आनुनासिक्यं । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषां ते । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, वृद्धाच्छः । तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः । पाणिनिव्याकरणे अनुनासिकत्वं गुरुपरंपरया एव ज्ञायते । अनुनासिकपाठस्य इदानीमनुपलब्धत्वात् इत्यर्थः । **लण्सूत्रस्थेति** । लण्सूत्रेऽकार इत् इति प्रागुक्तं तत्सामर्थ्यात् रप्रत्याहारेण लकारस्यापि ग्रहणं भवति ॥ कृष्ण ऋद्धिः इति स्थिते आद्गुण इत्यनेन पूर्वपरयोः स्थाने गुणादेशे कर्तव्ये अकार एकार ओकार इति त्रिष्वपि गुणेषु अकारेण साम्याविशेषात् ऋकारेणच स्थानसाम्याभावात् क आदेशः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां सूत्रमुदाहरति **उरण् इति** । उः इति ऋकारस्य षष्ठ्या एकवचनम् । ऋऌवर्णयोः मिथः सावर्ण्यं वाच्यमिति वार्त्तिकेन ऋकारोऽत्र अष्टादशविधस्य ऋवर्णस्य द्वादशविधस्य ऌवर्णस्य च संज्ञा । रपरः रः परः यस्मात् । रश्च प्रत्याहारः । तेन रपरः लपरश्च इत्यर्थः पर्यवस्यति । अण्प्रत्याहारोऽत्र पूर्वेणैव णकारेण । ततश्च सः अ, इ, उ, इत्येषामेव वाचकः । तदेवं कृष्ण ऋद्धिः इत्यत्र अकारस्य ऋकारस्य च स्थाने अर् इत्येव आदेशः स्थानिसाम्याद्भवति । एकारः ओकारश्च न भवतः स्थानि-साम्याभावात् । तव ऌकारः तवल्कारः ॥ हरे इह इति स्थिते 'एचोऽयवायावः' इत्यनेन एकारस्य अयादेशे यकारस्य पाक्षिकं लोपं विधत्ते **लोप इति** । अस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रेभ्यः 'अपूर्वस्य' 'व्योः' 'अशि' इति चानुवर्तन्ते । संकलितमर्थं निर्दिशति अवर्णपूर्वयोरिति । शाकल्याचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् ।

परे ॥ **पूर्वत्रासिद्धम्** ।८।२।१। तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । हर इह, हरयिह विष्ण इह, विष्णविह ॥

वृद्धिरादैच् ।१।१।१। आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ **वृद्धिरेचि** ।६।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम्, गङ्गौघः, देवैश्वर्यम्, कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥ **एत्येधत्यूठ्सु** ।६।१।८९। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपैति, उपैधते,

---

आचार्यदेशशीलनस्य विकल्पार्थत्वस्य भाष्ये निर्णीतत्वात् ॥ एवं हर इह, इति स्थिते पुनः गुणे प्रसक्ते आह **पूर्वत्रासिद्धम्** । अष्टाध्याय्या द्वौ भागौ पाणिनिमुनिना कल्पितौ । एकः सपादसप्ताध्याय्यात्मकः । द्वितीयः अष्टमाध्यायान्तिमत्रिपाद्यात्मकः । तत्र पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिसमये त्रिपादिकं शास्त्रमसिद्धमित्यर्थः ॥ पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारसूत्रं अष्टमाध्यायसमाप्तिं यावदनुवर्तते तेन त्रिपाद्यामपि पूर्वसूत्रदृष्टया परसूत्रमसिद्धम् । हर इह इति प्रकृतस्थले ' लोपः शाकल्यस्य । ' (८-३-१९) इति त्रिपादीशास्त्रेण विहितस्य यलोपस्य ' आद्गुणः । (६-१-८७) इति पूर्वशास्त्रदृष्टया असिद्धत्वात् गुणो न भवतीत्यर्थः ।' **वृद्धिरादैजिति** । ऐच् प्रत्याहारः । **वृद्धिरेचीति** । आत् इति पूर्वसूत्राद्वर्तते । अवर्णादित्यर्थः । गुणापवादः ' आद्गुणः ' इत्यस्यापवादः, ' आद्गुणः ' इति गुणे प्राप्ते वृद्धिर्विधीयते सा गुणस्य बाधिका भवति । कृष्ण एकत्वम् इत्यत्र वृद्धौ कर्तव्यायां अकारैकारस्थानिसाम्यात् ऐकार एव भवति । न तु आकारः न वा औकारः । एवं गंगा + ओघः = गङ्गौघः । देव + ऐश्वर्यम्= देवैश्वर्यम् । कृष्ण+औत्कण्ठ्यम् = कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥ **एत्येधत्यूठ्सु इति** । एति एधति इत्यत्र श्तिपा धातुनिर्देशः । ' इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ' । पूर्वसूत्रादेचि इति पदमनुवृत्तं तच्च एत्येधत्योर्विशेषणम् । ततः एजाद्योः एत्येधत्योः इत्यर्थः पर्यवस्यति । ' एङि पररूपम् ' इत्यस्यापवादोऽयम् । ऊठ् इति वाहः संप्रसारणम् । उप + एति = उपैति । उप + एधते = उपैधते । प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट् दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहः । प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः इत्यमरः । तस्य द्वितीयाबहुवचने वाहः संप्रसारणे प्रष्ठ + ऊह् + शस् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण प्रष्ठौहः । उप +

प्रष्ठौहः। एजाद्योः किम्। उपेतः। मामवान्प्रेदिधत्। [**अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्।**] अक्षौहिणी सेना। (**प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु।**) प्रौहः, प्रौढः, प्रौढिः प्रैषः, प्रैष्यः। (**ऋते च तृतीयासमासे।**) सुखेन ऋतः सुखार्तः। तृतीयेति किम्। परमर्तः। (**प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।**) प्रार्णम्, वत्सतरार्णमित्यादि॥ **उपसर्गाः क्रियायोगे** ।१।४।५९। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः। प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप। एते प्रादयः॥ **भूवादयो धातवः** ।१।३।१। क्रियावचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः॥ **उपसर्गादृति धातौ** ।६।१।९१।

इतः=उपेतः। अत्र एतिः न एजादिः किंतु इकारादिः। प्रेदिधत् इति प्रपूर्वस्य एधतेः णिजन्तस्य लुङः प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्। 'न माङ्योगे' इत्यनेन आडागमप्रतिषेधः। प्र + इदिधत् इति स्थिते एजादित्वाभावात् न वृद्धिः॥ **अक्षादिति** । अक्षशब्दात् ऊहिनीशब्दे परे पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेशः स्यात् इत्यर्थः। ऊहः समूहः अस्त्यस्याः इति ऊहिनी। अक्षाणामूहिनी अक्षौहिणी सेनाविशेषः दशानीकिन्यात्मकः। **प्रादूहेति** । प्र इत्युपसर्गात् ऊह, ऊढ, ऊढि, एष, एष्य इत्येतेषु परतः पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेशः स्यात् प्रकृष्टः ऊहः तर्कः प्रौहः। प्रकृष्टं ऊढः प्रौढः। प्रकृष्टा ऊढिः प्रौढिः। प्रकृष्टः एषः (इच्छा) प्रैषः विधिः। प्र + एष्यः प्रैष्यः भृत्यः॥ **ऋत इति** । तृतीयासमासे अवर्णात् ऋतशब्दे परे पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेशो भवति। ऋतः गतः। परमश्चासौ ऋतश्च परमर्तः। अत्र तृतीयासमासाभावात् न वृद्धिः। वत्सतरार्णम् – वत्सतरस्य ऋणम्। वत्सतरक्रयार्थं गृहीतं ऋणम् एवमग्रेऽपि। **उपसर्गा इति** । क्रियायोगे किम्। अन्यथा ते निपातसंज्ञा एव भवन्ति॥ **भूवादय इति** । भूश्च वाश्च भूवौ। आदिश्च आदिश्च आदी। प्रथम आदिः क्रमवाची। द्वितीयस्तु सादृश्यवाची। भूवौ आदी येषां ते भूवादयः। वासदृशाः भूप्रभृतयः इत्यर्थः। वासदृशाः क्रियावाचिनः॥ **उपसर्गादृति धाताविति** । आत् इत्यनुवर्तते। तच्च उपसर्गादित्यस्य विशेषणम्। येन विधिस्तदन्तस्य इति परिभाषया अवर्णान्तात् उपसर्गादित्यर्थः। ऋति इति धातौ इत्यस्य विशेषणम् 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति परिभाषया

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्च्छति ॥

× **एङि पररूपम्** ।६।१।९४। आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति ॥ **अचोऽन्त्यादि टि** ।१।१।६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् (**शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्** ।) तच्च टेः । शकन्धुः, कर्कन्धुः, मनीषा । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः ॥ **ओमाङोश्च** ।६।१।९५। ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोन्नमः । शिव एहि शिवेहि ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ।६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः

ऋकारादौ धातौ इत्यर्थः पर्यवस्यति । **एङि पररूपम् इति** । 'आत्' इति 'उपसर्गात्' इति चानुवृत्तं तेन अवर्णान्तात् उपसर्गात् इत्यर्थः । एङि इति धातौ इति अस्य विशेषणं तेन एङादौ धातौ परे इत्यर्थः । प्र + एजते = प्रेजते । एज़ृ दीप्तौ । अयमात्मनेपदी । एजृ कम्पने इति तु परस्मैपदी । उप + ओषति = उपोषति ॥ उष दाहे । पररूपप्रकरणे टेः अपि क्वचित् पररूपं व्याख्यातुं टिसंज्ञां लक्षयति । **अचोऽन्त्यादीति** । निर्धारणे षष्ठी । जातौ एकवचनमित्याह – अचां मध्ये । अन्ते भवः अन्त्यः स आदिर्यस्य तत् टिसंज्ञम् ॥ **शकन्ध्वादिष्विति** । शकन्ध्वादिषु शब्देषु टेरचि परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशः स्यात् । शकानामन्धुः कूपः शकन्धुः सवर्णदीर्घापवादः । कर्कणामन्धुः कर्कन्धुः । मनसः ईषा मनीषा (अत्र 'मनस्' इत्यस्य 'अस्' टिसंज्ञम् ।) **आकृतिगणः** – आकृत्या कैश्चित् शब्दरूपैः गण्यते इति आकृतिगणः । एतादृशगणस्य सर्वे शब्दा न गणपाठे पठिताः किंतु लोकव्यवहारतो ज्ञातव्या इत्यर्थः । मृतण्डात् जातः मार्तण्डः, अणि परतः मृत अण्ड इत्यत्र पररूपम् । **ओमाङोश्चेति** । ओमाङोरिति सप्तमीद्विवचनम् । तेन ओमि आङि च परे इत्यर्थो लभ्यते । 'आत्' इति 'पररूपम्' इति च वर्तते । अयं वृद्ध्यपवादः । शिवाय ओम् नमः शिवायोम् नमः । शिव आ इहि इत्यत्र धातूपसर्गयोः सन्धिः अन्तरंगत्वात् पूर्वं कार्यः । तेन शिव एहि इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण पररूपम् ॥ **अकः सवर्णे इति** । अकः इति पञ्चमी । अचि इति वर्तते । तस्य सवर्णे इति विशेषणम् । दैत्य + अरिः

स्यात् । दैत्यारिः, श्रीशः, विष्णूदयः, होतृकारः ॥

एङः पदान्तादति ।६।१।१०९ पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव, विष्णोऽव ॥ **सर्वत्र विभाषा गोः ।६।१।१२२।** लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते । गोअग्रम्, गोऽग्रम्। एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम्, पदान्ते किम् । गोः ॥ **अनेकाल्शित्सर्वस्य ।१।१।५५।** इति प्राप्ते ॥ **ङिच्च ।१।१।५३।** ङिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात् ॥ **अवङ् स्फोटायनस्य ।६।१।**

= दैत्यारिः । श्री + ईशः = श्रीशः । विष्णु + उदयः = विष्णूदयः होतृ + ऋकारः, होतृ + ऌकारः वा होतृकारः । **एङः पदान्तादिति** । पूर्वः इति वर्तते । पदान्तात् इति एङः इत्यस्य विशेषणम् । एङ् प्रत्याहारः । हरे + अव (रक्ष) =हरेऽव । अयं एचोऽयवायावः इत्यस्य अपवादः । **सर्वत्रेति** । अस्मिन् सूत्रे पदान्तात्, एङः, अति, प्रकृत्या, इति पदानि पूर्वसूत्रेभ्यः अनुवृत्तानि । एङः इति गोरित्यस्य विशेषणम् । तेन एङन्तस्य गोरित्यर्थो लभ्यते । विभाषा विकल्पेन । प्रकृत्या विकाररहितत्वेन असन्धिरूपत्वेनेति यावत् । सर्वत्र लौकिक-व्यवहारे छन्दसि च । चित्रगु अग्रम् इत्यत्र गोः एङन्तत्वाभावात् न प्रकृति-भावः । गोः इति गोशब्दस्य पञ्चम्या एकवचनम् । गो अस् इति स्थिते गोशब्दस्य भत्वात् पदसंज्ञाभावात् ओकारस्य न पदान्तत्वम् । ततश्च न प्रकृतिभावः । **अनेकालिति** । अनेके अलः यस्य सः अनेकाल् बहुवर्णः । शकारः इत्संज्ञकः यस्य स शित् । अनेकाल् च शित् च अनेकाल्शित् (समाहारद्वंद्वः) तादृशः आदेशः सर्वस्य स्थाने स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यापवादोऽयम् ॥ **ङिच्चेति ।** अलोऽन्त्यस्येत्यनुवर्तते । ङ् इत् यस्य स ङित् यथा अवङ् । तादृशः आदेशः अन्त्यस्य वर्णस्य स्थाने स्यात् । 'अनेकाल्शित् सर्वस्य' इति सूत्रस्य अपवादः ॥ **अवङ् इति** । 'अति' इति निवृत्तम् । 'गोः' 'पदान्तात्' 'अचि' इत्येतानि अनुवर्तन्ते । ङित्वात् अनेकाल्त्वेऽपि अन्त्यादेशत्वम् 'सर्वत्र विभाषा-' इति सूत्रात् विभाषानुवृत्तिसंभवे स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् । गवि गोशब्दस्य सप्तम्येकवचने रूपम् । अत्र गोः पदसंज्ञाभावात् न अवङादेशः ॥ प्लुतप्रगृह्या-इति सूत्रे प्रयुक्तां प्लुतसंज्ञां

१२३। पदान्त एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि। गोऽग्रम् गवाग्रम्। पदान्ते किम्। गवि॥ **इन्द्रे च** ।६।१।१२४। गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः॥

दूराद्धूते च ।८।२।८४। दूरात्संबोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा॥ **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** ।६।१।१२५। एतेऽचि प्रकृत्या स्युः। आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति॥ **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्** ।१।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात्। हरी एतौ, विष्णू इमौ। गङ्गे अमू॥ **अदसो मात्** ।१।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः, रामकृष्णावमू आसाते। मात्किम् अमुकेऽत्र॥ **चादयोऽसत्त्वे** ।१।४।५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपाताः स्युः॥ **प्रादयः** ।१।४।५८। एतेऽपि तथा॥ **निपात एकाजनाङ्** ।१।१।१४। एकोऽज् निपात आङ्वर्ज्यः प्रगृह्यः

व्याख्याति। **दूराद्धूते इति**। हूते आह्वाने संबोधने। 'वाक्यस्य टेः प्लुतः उदात्तः' इति पदान्यावर्तन्ते। वाक्यग्रहणात् अनन्त्यस्य पदस्य टेः प्लुतो न भवतीत्यर्थः। टिग्रहणात् व्यञ्जनान्तस्यापि शब्दस्य अन्त्यस्य अचः प्लुतो भवति॥ **प्लुतप्रगृह्या इति**। प्रगृह्यसंज्ञां अनुपदमेव व्याख्यास्यति। 'प्रकृत्या' इत्यनुवर्तते। प्रकृत्या स्युः। एतेषां संधिकार्यं न भवेत् इत्यर्थः॥ **ईदूदेदिति**। ईच्च ऊच्च एच्च ईदूदेत् द्विवचनस्य विशेषणम्। तेन ईदूदेदन्तं द्विवचनमित्यर्थः। हरी + एतौ अत्र ईकारस्य द्विवचनत्वात् एकारनिमित्तं न संधिकार्यम्। एवमग्रेऽपि। **अदसो मादिति**। 'ईत्' 'ऊत्' इति 'प्रगृह्यं' इति च अनुवर्तते न तु 'एत्' तस्यासंभवात्। अदसः इत्यवयवषष्ठी। मात्। दिग्योगे पञ्चमी मात् परौ इत्यर्थः। अमुकेऽत्र। अमुके इति अदःशब्दस्य "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः" इति सूत्रेण साकच्कस्य प्रथमाबहुवचनम्। मात् इति पदेऽसति अमुके इति अदसः रूपे एकारस्य संभवात् सूत्रेऽनुवृत्तिः स्यात्। ततश्च तद्रूपस्य प्रगृह्यत्वं दुर्वारम् इति भावः। **चादय इति**। सत्त्वः द्रव्यम्। तच्च लिंगसंख्याकारकान्वितम्। चादिपाठे 'सत्यं' 'पशु' सदृशाः केचन शब्दा द्विस्वरूपा वर्तन्ते। यदा द्रव्यवाचकास्तदा ते न निपातसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः॥ **प्रादय इति**। तथा निपातसंज्ञाः इत्यर्थः॥ तेषां निपातत्वेऽपि उत्तरसूत्रेण क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञालाभाय पृथक् निर्देशः॥ **निपात एकाजनाङ् इति**। एकः अच् एकाच् (तत्पुरुषः) नतु 'एकः अच् यस्मिन्'

स्यात्। इ इन्द्रः, उ उमेशः। वाक्यस्मरणयोरङित्। आ एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तत्। अन्यत्र ङित्। ईषदुष्णम् ओष्णम्॥ **ओत्** ।१।१।१५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः। अहो ईशाः॥ **संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे** ।१।१।१६। संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे। विष्णो इति, विष्ण इति, विष्णविति॥ **मय उञो वो वा** ।८।३।३३। मयः परस्य उञो वो वाऽचि। किम्वुक्तम्, किमु उक्तम्॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।६।१।१२७। पदान्ता इको ह्रस्वा वा स्युरसवर्णेऽचि ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न स्वरसंधिः। चक्रि अत्र

(बहु०) अन्यथा प्रादीनामपि प्रगृह्यत्वापत्तिः। न आङ् अनाङ् पर्युदासोऽत्र नञर्थः। अनाङ् इत्युक्तेः अङिदाकारः प्रगृह्य एव तद्दर्शयति आ एवं नु मन्यसे। अत्र पूर्वं प्रकृतं वाक्यं आकारेण निर्दिश्यते। आ एवं किल तत्। अत्र स्मरणे आकारः। अन्यत्र वाक्यस्मरणार्थौ विहाय अन्यस्मिन् अर्थे। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ आ+उष्णम् अत्र न प्रगृह्यत्वम्। ईषदर्थे ङित्त्वात्॥ **ओदिति**। निपातः इति प्रगृह्यः इति चानुवर्तेते। 'ओत्' इति 'निपातः' इत्यस्य विशेषणम्। तेन ओदन्तः निपातः इत्यर्थः॥ **संबुद्धौ शाकल्यस्येति**। 'संबुद्धौ' इति निमित्तसप्तमी। ओत् इत्यनुवर्तते तेन संबुद्धिनिमित्तिकः ओकारः। ऋषिः वेदः। तत्र भवः आर्षः। न आर्षः अनार्षः अवैदिकः इत्यर्थः। 'अनार्षे' इति 'इतौ' इत्यस्य विशेषणम्। शाकल्यग्रहणं विकल्पार्थम्। पदपाठे लौकिकव्यवहारे वा विष्णो इति इति स्थिते ओकारस्य प्रगृह्यत्वे विष्णो इति। तस्याप्रगृह्यत्वे 'एचोऽयवायावः' इत्यनेन अवादेशे विष्णविति। लोपः शाकल्यस्येत्यनेन च वकारलोपे विष्ण इति॥ **मय उञो वेति**। मयः इति दिग्योगे पञ्चमी। तेन मयः परस्येत्यर्थः। उञः इति षष्ठी॥ **इकोऽसवर्ण इति**। 'पदान्तात्' 'अचि' 'प्रकृत्या' इति च अनुवृत्तानि। इकः इति षष्ठीवचनात् 'पदान्तात्' इति षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। पदान्तस्य इकः असवर्णे अचि शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ह्रस्वः स्यात्। स च ह्रस्वः प्रकृत्या। अत्र भाष्यकारमतेन ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे चकारेण 'प्रकृत्या' इत्यस्य अनुवृत्तिर्व्यर्था। तदेव ग्रन्थकृताप्युच्यते, ह्रस्वविधिसामर्थ्यात् (न तु प्रकृत्या

झलां जशोऽन्ते ।८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः । वागीशः ॥ **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा** ।८।४।४५। यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः, एतद्मुरारिः । (**प्रत्यये भाषायां नित्यम्** ।) तन्मात्रम् चिन्मयम् ॥ **तोर्लि** ।८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः । तल्लयः, विद्वाल्ँ लिखति । नस्यानुनासिको लः ॥

×**उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** ।८।४।६१। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः ॥ **तस्मादित्युत्तरस्य** ।१।१।६७। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ **आदेः परस्य** । ।१।१।५४। परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । इति सस्य थः ॥ **झरो झरि सवर्णे** ।

स्यात् ॥ **तोः षि – इति** । न इति ष्टुः इति चानुवर्तते ॥ **झलां जशोऽन्त इति** । वाचां ईशः इत्यर्थे वाक् ईशः इत्येतयोः समासे कर्तव्ये झल्प्रत्याहारान्तः-पातिनः ककारस्य जश्त्वादेशे आन्तरतम्यात् गकारः ॥ **यरो ऽनुनासिक इति** । न पदान्तात् इति सूत्रात् पदान्तात् इत्यनुवर्तते यरः इति षष्ठीवशाच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । एतन्मुरारिः एष मुरारिः इत्यर्थे कर्मधारयः ॥ **प्रत्यये भाषायामिति** । भाषायां लौकिक-शब्दप्रयोगे न तु छन्दसि इत्यर्थः । **नित्यम्** न विभाषया इत्यर्थः । तत् प्रमाणमस्येति तन्मात्रम्, प्रमाणे मात्रच् प्रत्ययः। चिन्मयमित्यत्र ताद्रूप्ये मयट् ॥ **तोर्लि इति** । परसवर्णः इत्यनुवर्तते । परसवर्णः परेण निमित्तीभूतेन वर्णेन सवर्णः । तल्लयः इत्यत्र तस्याननुनासिकत्वात् अननुनासिकलकारादेशः ॥ विद्वान् + लिखति इत्यत्र तु अनुनासिकलकारादेशः । **उदः स्थास्तम्भोरिति** । उदः इति पञ्चमी तेन उदः परयोः इत्यर्थः पर्यव-स्यति ॥ **तस्मादित्युत्तरस्येति** । तस्मिन्निति निर्दिष्टे – इति सूत्रात् निर्दिष्टे इत्यनुवर्तते । निर्दिष्टे अव्यवहितोच्चारिते इत्यर्थः ॥ एवमपि उद् स्थानम् इत्यत्र अलोन्त्यस्य इति परिभाषया स्था इति आकारस्य पूर्वसवर्णे प्राप्ते आह **आदेः परस्येति** । अलः इति वर्तते । अयं अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । एवं सकारस्य दकारसवर्णे आदेशे कर्तव्ये दन्त्यसकारेण सह तवर्गीयाणां सर्वेषामपि वर्णानां स्थानतः आन्तर्याविशेषात् प्रयत्नत आन्तर्ये विचार्यमाणे विवारस्य

८।४।६५। हलः परस्य झरो वा लोपः सवर्णे झरि ॥ **खरि च**। ८।४।५५। खरि झलां चरः स्युः। इत्युदो दस्य तः। उत्थानम्, उत्तम्भनम् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ।८।४।६२। झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः। नादस्य घोषस्य संवारस्य महाप्राणस्य तादृशो वर्गचतुर्थः। वाग्घरिः वाग्हरिः॥ **शश्छोऽटि** ।८।४।६३। झयः परस्य शस्य छो वाऽटि। तद्शिव

श्वासस्य अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः॥ एवं उद्थ्थानमिति स्थिते आह **झरो झरीति**। अत्र पूर्वसूत्रेभ्यः 'अन्यतरस्यां' इति 'हलः' इति 'लोपः' इति चानुवर्तते। हलः इति पञ्चमी। झरः इति षष्ठी। एवं उद्थ्थानम् इत्यत्र पूर्वथकारस्य पाक्षिकलोपे कृते आह **खरि चेति**। अत्र झलामिति चरः इति चानुवर्तते। एवं उद्थानम् इत्यत्र दकारस्य तकारे कृते उत्थानमिति रूपम्। लोपाभावे उत्थ्थानम् इति रूपम्*। एवं उत्थ्तम्भनम् उत्तम्भनम्॥ **झयो हो - इति**। 'झयः' इति पञ्चमी तेन झयः परस्मात् इत्यर्थः। 'हः' इति 'सवर्णः' इति च वर्तते। वाग्घरिः इति — वाच् हरिः इति स्थिते 'चोः कुः' इत्यनेन चकारस्य ककारः ततः 'झलां जशोऽन्ते' इति सूत्रेण गकारः। एवं वाग् हरिः इति स्थिते हकारस्थाने प्रकृतसूत्रेण गकारसवर्णे कर्तव्ये कवर्गीयाणां सर्वेषामपि स्थानतो हकारेणान्तर्याविशेषात् आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्याभावाच्च बाह्यप्रयत्नत आन्तर्ये विचार्यमाणे नादघोषसंवारमहाप्राणवता हकारेण घकारस्यैवान्तरतम्यम् तेन वाग्घरिः इति रूपम्। पक्षे हकारस्य पूर्वसवर्णाभावे वाग्हरिः इति रूपम्। 'झयः' इति किम्। 'प्राङ् हसति' इत्यत्र 'भवान् हसति' इत्यत्र च पूर्वसवर्णाभावः॥ **शश्छो - इति**। झयः इति अन्यतरस्यामिति च पूर्वसूत्रादनुवर्तते। स शिवः इत्यर्थे कर्मधारयसमासे तद् शिवः इति स्थिते दकारस्य 'स्तोः श्चुना-' इति सूत्रेण जकारे कृते 'खरि च' इति सूत्रेण चकारः। ततः प्रकृतसूत्रेण शकारस्य

---

* चर्त्वं प्रति प्रथमथकारस्यासिद्धत्वात् अस्मिन् पक्षे न तकारादेशः।

इत्यत्र दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते खरि चेति जकारस्य चकारः । तच्शिवः तच्छिवः । (**छत्वममीति वाच्यम् ।**) तच्छ्लोकेन ॥

मोऽनुस्वारः ।८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि । हरिं वन्दे ॥ **नश्चापदान्तस्य झलि** ।८।३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यशांसि, आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते ॥ **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** ।८।४।५८। स्पष्टम् । शान्तः ॥ **वा पदान्तस्य** ।८।४।५९। त्वङ्करोषि, त्वं करोषि ॥

पक्षे छत्वम् । तेन तच्छिवः इति रूपम् । पक्षे तच्शिवः ॥ **छत्वममीति ।** 'शश्छोऽमि' इति सूत्रं पठनीयमिति वार्त्तिकार्थः । अन्यथा तद् श्लोकेन इत्यत्र लकारस्य 'अट्' प्रत्याहारान्तःपातित्वाभावात् शकारस्य छत्वं न स्यात् ॥ **मोऽनुस्वार इति ।** पदस्य इत्यधिकारसूत्रमत्रानुवृत्तम् । 'मः' इति षष्ठी 'पदस्य' इत्यनेन संबध्यते । ततः 'येन विधिस्तदन्तस्य ।' इति सूत्रेण मान्तस्य पदस्य इत्यर्थः पर्यवस्यति । हलि इति अनुवर्तते । हरिम् वन्दे इत्यत्र प्रकृतसूत्रेण हरिम् इति पदस्यानुस्वारे कर्तव्ये 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषया मकारस्यानुस्वारः । मान्तस्य पदस्य इति किम् । गम्यते इत्यत्र मकारस्य पदान्तत्वाभावात् नानुस्वारः ॥ **नश्चेति** । चकारेण 'मः' इति षष्ठ्यन्तं पदमनुकृष्यते । यशांसि इति प्रथमाबहुवचनम् । यशस् शब्दात् जस् । तस्य शिः । तस्मिन् परतः यशस् शब्दस्य 'नुम्' आगमः, उपधादीर्घत्वं च । यशान् स् इ इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण नकारस्यानुस्वारः । आक्रंस्यते इति 'क्रमु पादविक्षेपे' इति आङ् पूर्वात् धातोः ऌटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । अत्र मकारस्यानुस्वारः । मन्यते इत्यत्र यकारस्य झल्प्रत्याहारबहिर्भूतत्वात् नकारस्य नानुस्वारः ॥ **अनुस्वारस्येति** । शान्तः 'शम उपशमे' इति धातोर्निष्ठायां रूपम् । शम् त इति स्थिते 'वा दान्तशान्त-' इति सूत्रेण निपातनादिडभावे 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति सूत्रेण उपधादीर्घे शाम् त इति स्थिते नश्चापदान्तस्येति सूत्रेण अनुस्वारे कृते प्रकृतसूत्रेण तकारसवर्णो नकारः ॥ **वा पदान्तस्येति ।** पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतः विकल्पेन परसवर्णादेशो भवति इत्यर्थः । त्वम् करोषि इति स्थिते पदान्तस्य मकारस्य विभाषया कसवर्णो नासिकास्थानो ङकारादेशः ॥ **मो राजि सम इति ।** 'मोऽनुस्वारः' इति

मो राजि समः क्वौ ।८।३।२५। क्विवन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥

हे मपरे वा ।८।३।२६। मपरे हकारे परे मस्य मो वा । किम् ह्मलयति, किं ह्मलयति। (**यवलपरे यवला वा**)। कियँ् ह्यः, किं ह्यः। किवँ् ह्वलयति, किं ह्वलयति, किलँ् ह्लादयति, किं ह्लादयति ॥ **नपरे नः** ।८।३।२७। नपरे हकारे मस्य नो वा। किन् न्हुते, किं न्हुते ॥ **ड्ः सि धुट्** ।८।३।२९। डात्परस्य सस्य धुड्वा ॥ **आद्यन्तौ टकितौ** । ।१।१।४६। टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः। षट्त्सन्तः, षट्सन्तः ॥

सूत्रात् 'मः' इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । प्रकृतसूत्रे 'मः' इति प्रथमान्तं पदम्। क्वौ राजि क्विप्प्रत्ययान्ते राजतौ परतः । मकारस्य मः स्यात् अनुस्वारो न स्यादित्यर्थः । 'मोऽनुस्वारः' इत्यस्यापवादोऽयम्। सम्राट् क्विप्प्रत्ययान्तस्य सम्पूर्वस्य राजृधातोः प्रथमैकवचनम्। समः इति किम्। अयं राट्। क्वौ इति किम् संराजिता॥ **हे मपर इति।** मः इति षष्ठ्यन्तं मः इति प्रथमान्तं च पूर्वसूत्रेभ्योऽनुवर्तते। 'मपरे' इति बहुव्रीहिः 'हे' इत्यस्य विशेषणम्। मः परो यस्मात् तस्मिन् इति विग्रहः। ह्मलयति-ह्मलु चलने इति भ्वादिगणीयात् धातोर्णिचि रूपम्। मित्त्वात् उपधाह्रस्वः। **यवलपर इति।** यवलपरे हकारे परतः मस्य यवला वा। नासिकास्थानस्यानुनासिका एव यवला आदेशा भवन्ति तेन कियँ् ह्यः इति रूपम्। पक्षे मस्यानुस्वारे किं ह्यः॥ **नपरे न इति।** 'हे' इति 'मः' इति 'वा' इति चानुवर्तते। नः परो यस्मात् सः नपरः। ह्नुते–ह्नुङ् अपनयने इत्यस्य लटि प्रथमपुरुषैकवचनम्॥ **ड्ः सीति।** वा इति वर्तते। ड्ः इति पञ्चमी,डकारात् परतः। उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्, परत्वात् । एतत्पञ्चमीवशाच्च सि इति सप्तमी षष्ठी सम्पद्यते।तस्मादित्युत्तरस्य । धुट् आगमः । उकारः उच्चारणार्थः। टकारः इत्। तस्य प्रयोजनं दर्शयति **आद्यन्ता इति।** आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ टश्च क्च टकौ टकारादकार उच्चारणार्थः। टकौ इतौ ययोः तौ टकितौ यथा धुट्, षुक्। टित् षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदिर्भवति कित् अन्तो भवतीत्यर्थः। षड् सन्तः इति स्थिते पूर्वसूत्रेण सस्य धुट् धकारस्य 'खरि च' इति सूत्रेण तकारः। ततः उकारस्य

ङ्णोः कुक्टुक् शरि ।८।३।२८। वा स्तः । प्राङ्षष्ठः, प्राङ्क्षष्ठः । (**चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्** ।) प्राङ्ख्षष्ठः, सुगण्षष्ठः, सुगण्ट्षष्ठः, सुगण्ठ्षष्ठः ॥ **नश्च** ।८।३।३०। नान्तात्परस्य सस्य धुड्वा । सन्त्सः, सन्सः ॥ **शि तुक्** ।८।३।३१। पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा । सञ्छंभुः सञ्च्छंभुः, सञ्च्शंभुः, सञ्शंभुः ॥ **ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्** ।८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो ङमुट् । प्रत्यङ्ङात्मा, सुगण्णीशः सन्नच्युतः ॥

तेनैव सूत्रेण टकारः । षट् त्सन्तः । धुडभावे षट् सन्तः ॥ **ङ्णोः कुक्-इति** । ङ्णोः इति षष्ठी ङकारस्य णकारस्य चेत्यर्थः । कुक्टुकौ आगमौ । वा इति पूर्वसूत्राद-नुवर्तते । प्राङ् षष्ठः इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण ङकारस्य कुगागमोऽन्तावयवः । प्राङ्-क्षष्ठः ॥ **चयो द्वितीया इति** । ङकारणकाराभ्यां परस्य वर्गाणां प्रथमवर्णस्य स्थाने द्वितीयवर्णो भवति शरि परतः इति पौष्करसादेः आचार्यस्य मतम् । आचार्यनाम-निर्देशात् विकल्पः । पुष्करे तीर्थविशेषे सीदति इति पुष्करसद् , तस्य अपत्यं पौष्करसादिः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । एतद्वार्त्तिकेन पक्षे प्राङ्ख् षष्ठः । शोभनं गणयति इति सुगण् ॥ **नश्चेति** । ' सि धुट् ' इति ' वा ' इति च वर्तते । नः इति पञ्चमी । पदस्य इत्यनुवृत्तं नः इति पञ्चमीवशात् पञ्चम्या विपरिणम्यते तदन्त-विधिना नान्तात्पदात् परतः इत्यर्थः पर्यवस्यति । शोभनः सः सन्सः, सन्त्सः ॥ **शि तुगिति** । नः इति पदस्य इति वा इति च वर्तते । शि इति सप्तमी नः इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति तेन फलितमाह—पदान्तस्य नस्य । सन् शंभुः इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण नकारस्यान्तावयवः तुक् । सन्त् शंभुः इति जाते शश्छोऽटि इति सूत्रेण शकारस्य छत्वम् । ततः तकारस्य नकारस्य च श्चुत्वम् । सञ्च्छंभुः । ' झरो झरि सवर्णे ' इति चकारस्य पाक्षिके लोपे सति सञ् छम्भुः । छत्वाभावे सञ्च्शंभुः । तुगभावे सञ्शम्भुः ॥ **ङमो ह्रस्वादिति** । ङमः इति पञ्चमी तद्बलाच्च पदस्य इति अधिकृतं पदं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । तेन ङमन्ता-पदात् इत्यर्थः । ह्रस्वात् इति ङमः इत्यनेन संबध्यते तेन फलितमाह—ह्रस्वा-त्परो यो ङम् इति । ङमः इति पञ्चमीबलात् अचि इति सप्तमी षष्ठी सम्पद्यते ङमुट् आगमः । उकारः उच्चारणार्थः ! टकारः इत् । ङम् प्रत्याहारः । ङमुटि संज्ञायां कृतं टित्वं ङ् ण् न् इति संज्ञिभिः संबध्यते । तेन ङकारान्तात्परस्य

समः सुटि ।८।३।५। समो रुः सुटि ॥ **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा** ।८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा ॥ **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः** ।८।३।४ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः ॥ **खरवसानयोर्विसर्जनीयः** ।८।३।१५। खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः । **(संपुंकानां सो वक्तव्यः ।)** सँस्स्कर्ता संस्स्कर्ता ॥ **पुमः खय्यम्परे** ।८।३।६। अम्परे खयि पुमो रुः । पुँस्कोकिलः ।

अचः ङमुट् आगमः । णकारान्तात् णुट्, नकारान्ताच्च नुट्, इत्यर्थः ॥ **समः सुटीति ।** रुः इति अनुवर्तते । सम्पूर्वात् करोतेस्तृचि सुडागमे सम् स्कर्ता इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण मस्य रुत्वम्, ततः सर् स्कर्ता इति जाते आह **अत्रानुनासिक इति ।** अत्र रुप्रकरणे । पूर्वस्य-रु इत्यपेक्षया पूर्वस्य । अधिकारसूत्रमिदम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुः विधीयते ततः पूर्वस्य वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्यर्थः । एतेन सँर्स्कर्ता इति भवति ॥ अनुनासिकाभावपक्षेऽनुस्वारं विधत्ते-**अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः इति ।** अनुनासिकं विहाय इत्यर्थे ल्यब्लोपे 'कर्मण्यधिकरणेच' इति वार्त्तिकेन 'अनुनासिकात्' इति प्रयोगः । यस्मिन् पक्षेऽनुनासिको न भवति तस्मिन् इत्यर्थः । परः परशब्देन रोः पूर्वस्य अनुस्वारः आगमो भवतीति द्योत्यते । तेन संर्स्कर्ता इति पक्षे भवति ॥ अधुना पक्षद्वयेऽपि रेफस्य विसर्गभावं विधत्ते **खरवसानयोरिति ।** 'रः' इति 'पदस्य' इति च वर्तते । तेन रेफान्तस्य पदस्य इत्यर्थः । अलोऽन्त्यपरिभाषया 'पदान्तस्य रेफस्य' इत्यर्थः पर्यवस्यति ॥ एवं पक्षद्वयेऽपि प्रकृतसूत्रेण रोर्विसर्गे जाते आह **संपुंकानाम्–इति ।** 'सम्' 'पुम्' 'कान्' इत्येतेषां विसर्गाणां सः भवति, इति वार्त्तिकार्थः । एतेन अनुनासिकपक्षे सँस्स्कर्ता इति रूपं, अनुस्वारपक्षे तु संस्स्कर्ता इति रूपं लभ्यते ॥ 'समो वा लोपमेके' इति भाष्योक्तेः समो मस्य पाक्षिकलोपे कृते सँस्कर्ता संस्कर्ता इत्येकसकारं रूपद्वयम् । **पुमः खय्यम्परे–इति ।** रुः इति वर्तते । पुमः इति लुप्तसकारस्य 'पुम्स्' शब्दस्यानुकरणं षष्ठ्यन्तम् । पुमो रुः–अलोन्त्यपरिभाषया मकारस्य रुः । पुंस्कोकिलः–पुमान् कोकिलः इत्यर्थे कर्मधारयसमासे पुंस् कोकिलः इति स्थिते 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सूत्रेण सकारस्य लोपे पुम् कोकिलः इति स्थिते,

पुंस्कोकिलः ॥ **नश्छव्यप्रशान्** ।८।३।७। अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः ॥ **विसर्जनीयस्य सः** ।८।३।३४। खरि । चक्रिँस्त्रायस्व, चक्रिंस्त्रायस्व । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति । पदान्तस्येति किम् । हन्ति ॥ **नॄन्पे** ।८।३।१०। नॄनित्यस्य रुर्वा पे ॥ **कुप्वोः ≍क≍पौ च** । ८।३।३७ कवर्गे पवर्गे च विसर्गस्य ≍क≍पौ स्तः । चाद्विसर्गः । नॄँ≍

प्रकृतसूत्रेण मकारस्य रुः, रोः पूर्वस्य विकल्पेनानुनासिकत्वमनुस्वारागमश्च, पक्षद्वयेऽपि 'खरवसानयोः—' इति सूत्रेण रोर्विसर्गः 'संपुंकानाम्—' इति वार्त्तिकेन च तस्य सकारः। एवं पुँस्कोकिलः पुंस्कोकिलः इति रूपद्वयम् ॥ **नश्छव्यप्रशानिति**। नः इति षष्ठी 'पदस्य' इत्यधिकृतस्य विशेषणम्। तदन्तविधिना 'नान्तस्य पदस्य' इत्यर्थः। अम्परे इति वर्तते। तस्य छवि इत्यनेनान्वयः। रुः इत्यपि वर्तते। चक्रिन् त्रायस्व इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण नकारस्य रुः, रोः पूर्वस्य विकल्पेनानुनासिकत्वमनुस्वारागमश्च पक्षद्वयेऽपि रोर्विसर्गः। एवं चक्रिँः त्रायस्व इति चक्रिंः त्रायस्व इति च जाते आह **विसर्जनीयस्येति**। खरि इति वर्तते। **अप्रशान् इति**। नश्छवि—इति सूत्रे वर्तमानं 'अप्रशान्' इति पदं प्रथमान्तं षष्ठ्यर्थे प्रयुक्तम्। प्रशान्भिन्नस्य नान्तस्य पदस्य रुर्भवति इत्यर्थः। प्रशान् इति प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप्प्रत्ययान्तस्य प्रथमैकवचनम्। हन्ति—अत्र नकारो न पदान्तः, हन् इत्यस्य पदसंज्ञाऽभावात्। सुप्तिङन्तं पदम् ॥ **नॄन् प इति**। 'रुः' इति 'उभयथा' इति च वर्तते। नॄन् इति द्वितीयान्तं शब्दस्वरूपपरं सूत्रे प्रयुक्तम्। तत्परस्य षष्ठ्या लुक्। पे इति सप्तमी। अत्र अकारः उच्चारणार्थः, तेन नॄँः पुनाति इत्यत्रापि रुत्वादि भवति। नॄन् पाहि इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण पक्षे नॄँः पाहि नॄंः पाहि इति च जाते आह **कुप्वोरिति**। सूत्रे आदेशयोः कपौ जिह्वामूलीयोपध्मानीययोर्निदर्शायोच्चारणार्थौ। तदेवं नॄँ≍ पाहि, नॄं≍ पाहि इत्युपध्मानीयपक्षे आनुनासिक्येऽनुस्वारे च सति रूपद्वयम्। एवमेव नॄँः पाहि, नॄंः पाहि इति विसर्गपक्षे रूपद्वयम्। रुत्वाभावे च नॄन् पाहि इति रूपम्। एवं पञ्च रूपाणि ॥ 'कानाम्रेडिते' इति सूत्रस्थमाम्रेडितपदं व्याचष्टे **तस्य पर-**

पाहि, नृं ᳲ पाहि, नृँः पाहि, नृंः पाहि, नॄन्पाहि ॥ **तस्य परमाम्रेडितम्** ।८।१।२। द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितं स्यात् ॥ **कानाम्रेडिते** ।८।३।१२। कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते । काँस्कान्, कांस्कान् ॥ **छे च** ।६।१।७३। ह्रस्वस्य छे तुगागमः । शिवच्छाया ॥ **पदान्ताद्वा** ।६।१।७६। दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग्वा । लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया ॥ **इति हल्संधिप्रकरणम्** ॥

॥ अथ विसर्गसंधिप्रकरणम् ॥

विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४। खरि । विष्णुस्त्राता ॥ **वा शरि** ।८।३।३६। शरि विसर्गस्य विसर्गो वा । हरिः शेते, हरिश्शेते ॥

मिति । तस्य द्विरुक्तस्य । **कानाम्रेडित इति** । 'कान्' इति द्वितीयान्तं शब्दस्वरूपपरम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नः इति रुः इति च वर्तते । कान् कान् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण प्रथमकान्शब्दस्य नकारस्य रुः । ततोऽनुनासिकपक्षे रोर्विसर्गे, सुंपुंकानामिति वार्त्तिकेन विसर्गस्य सकारे कृते काँस्कान् इति रूपम् । अनुस्वारपक्षे तु कांस्कान् इति ॥ **छे चेति** । संहितायाम् इति ह्रस्वस्य तुक् इति च वर्तते । शिवस्य छाया इत्यर्थे तत्पुरुषसमासे शिव छाया इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण अकारस्य तुगागमे कृते शिवत् छाया इति जाते तकारस्य जश्त्वेन दकारे, स्तोःश्चुना श्चुः इति दकारस्य जकारे खरि चेति चर्त्वे कृते शिवच्छाया इति रूपम् । 'छे' इत्यस्मिन् अकारः उच्चारणार्थः तेन विच्छिन्नमित्यत्रापि तुग् भवति ॥ **पदान्ताद्वेति** । दीर्घात् इति छे इति तुक् इति च वर्तते । दीर्घात् पदान्तात् इति पञ्चमी षष्ठ्यर्थे । पदान्तस्य दीर्घस्य इत्यर्थः । पूर्ववत् लक्ष्मीच्छाया इति तुकि कृते रूपम् । तुगभावे तु लक्ष्मीछाया ॥ **इति हल्संधिः** ।

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

विसर्जनीयस्य स इति । खरि इति वर्तते । विष्णुः त्राता इति स्थिते तकारस्य खर्प्रत्याहारान्तःपातित्वात् विसर्गस्य सः, विष्णुस्त्राता ॥ **वा शरीति** । विसर्जनीयस्य इति विसर्जनीयः इति च वर्तते ॥

ससजुषो रुः ।८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् ॥
अतो रोरप्लुतादप्लुते ।६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति। शिवोऽर्च्यः ॥ **हशि च** ।६।१।११४। तथा । शिवो वन्द्यः ॥ **भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि** ।८।३।१७। एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि । देवा

ससजुषो रुरिति । पदस्य इति वर्तते । तदन्तविधिना पदान्तस्य सस्य पदान्तस्य सजुषश्च इत्यर्थः । 'सजुष्' शब्दे 'अलोऽन्त्यस्य' इति योगेनान्त्यषकारस्यैव रुः । शिवस् अर्च्यः इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण सकारस्य रुत्वे कृते आह **अतो रोरप्लुतादप्लुत इति** । उत् इति अत् इति च वर्तते । अप्लुतादकारादुत्तरस्य रोः अप्लुतेऽकारे परतः उकारादेशो भवति इत्यर्थः । एतेन शिवउ अर्च्यः इति जाते 'आद्गुणः' इति सूत्रेण पूर्वपरयोर्गुणादेशे शिवो अर्च्यः इति जाते 'एङः पदान्तात्-' इति सूत्रेण ओकारस्य अकारस्य च स्थाने पूर्वरूपं ओकारः * । शिवोऽर्च्यः ॥ **हशि चेति** । 'अतो रोरप्लुतात्' इति 'उत्' इति च वर्तते । अप्लुतादकारादुत्तरस्य रोः हशि परतः उकारादेशो भवति इत्यर्थः । शिवस् वन्द्यः इति स्थिते सस्य रुत्वे प्रकृतसूत्रेण उत्वे च कृते अकारोकारयोः स्थाने गुणादेशे शिवो वन्द्य इति रूपम् । सजुष् + देवेभिः = सजूर्देवेभिः 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति उकारस्य दीर्घत्वम् । **भोभगो – इति** । रोः इति वर्तते । भो भगो अघो अ इत्येषां द्वन्द्वः, एते पूर्वे यस्मात् तस्य रोः । पूर्वशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । देवास् इह इति स्थिते 'ससजुषो रुः' इति सूत्रेण सस्य रुत्वे प्रकृतसूत्रेण रोर्यत्वे देवायिह इति रूपम् । 'लोपः शाकल्यस्य' इति योगेन पक्षे यकारलोपे देव

---

* अत्र काशिका-भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीत्यस्मिन् प्राप्ते उत्वं विधीयते । रुत्वमस्याश्रयत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तपरकरणं किम् । वृक्षा अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् स्वरत्र प्रातरत्र । अति इत्येव । वृक्ष इह । तस्यापि तपरत्वादत्र न भवति । वृक्ष आश्रितः । अप्लुतादिति किम् । सुस्रोता३ अत्र न्वसि । अप्लुत इति किम् । तिष्ठतु पय आ३ग्निन् । अत्र प्लुतस्यासिध्दत्वादुत्वं प्राप्नोति इति अप्लुतादप्लुत इत्युच्यते ।

इह, देवायिह । भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते ॥ **हलि सर्वेषाम्** । ८ । ३ । २२ । भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि। भो देवाः । भगो नमस्ते । अघो याहि ॥ **रोऽसुपि** । ८ । ३ । ६९ । अह्नो रेफादेशो न तु सुपि । अहरहः, अहर्गणः ॥ **रो रि** । ८ । ३ । १४ । रेफस्य रेफे परे लोपः ॥ **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** ।६।३।१११। ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः। पुना रमते, हरी रम्यः, शंभू राजते। अणः किम्। तृढः, वृढः॥

इह । **हलि सर्वेषामिति** । भोभगोअघोअपूर्वस्य इति वर्तते । व्योर्लघु-प्रयत्न–इति पूर्वसूत्रात् यकारग्रहणं 'लोपः शाकल्यस्य' इति सूत्रात् लोपः इति चानुवर्तते। सर्वेषां सर्वाचार्याणां मतेन । भोस् देवाः इति स्थिते सस्य यत्वे प्रकृतसूत्रेण यस्य लोपः । भो देवाः । एवं भगो नमस्ते इत्यादि ॥ **रोऽसुपीति** । अह्नः इति वर्तते । 'असुपि' इति न पर्युदासः ।किंतु प्रसज्य-प्रतिषेध इति दर्शयति – न तु सुपि । पर्युदासाश्रयणे सुब्भिन्ने प्रत्यये इत्यर्थः स्यात् , ततश्च अहर्वान् इत्यत्रैव रेफादेशः स्यात् न तु 'अहर्भाति' इत्यत्र। अहरहः – अहनि अहनि इत्यर्थे नित्यवीप्सयोरिति द्वित्त्वम् । अह्नां गणः अहर्गणः ॥ पुनर् रमते इति स्थिते आह **रो रीति** । रः इति षष्ठी । लोपः इति वर्तते ॥ एतेन रलोपे जाते आह **ढ्रलोपे इति** । ढ् च रेफश्च ढ्रौ, तौ लोपयति इति ढ्रलोपः उपपदसमासः। ढलोपनिमित्ते (ढकारे) रेफलोपनिमित्ते (रकारे) च परतः इत्यर्थः । ढलोपे रेफलोपे च पूर्वस्याणो दीर्घः इति न व्याख्येयम्। अन्यथा चयनीयमित्यत्र अनीयर्प्रत्ययस्य रेफस्य लोपे यकारादकारस्य दीर्घापत्तिः। पूर्वस्य अव्यवहितपूर्वस्येत्यर्थः। एवं पुना रमते। सूत्रे अणः इति प्रत्याहारः पूर्वेण णकारेण । 'अणुदित्सवर्णस्य च' इति सूत्रे एव अण् परेण णकारेण इति व्याख्यातपूर्वत्वात्। तृढः 'तृहू हिंसायाम्' इति धातोः क्त-प्रत्यये तृह् क्त इति स्थिते 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे, तस्य च ष्टुत्वेन ढकारे, 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे तृढः इति रूपम्, अण्ग्रहणाभावे ऋकारस्य दीर्घत्वं स्यात् तत्तु नेष्यते । एवं 'वृहू उद्यमने' इति धातोः वृढः इति रूपम् ॥ मनस् रथः इत्यत्र 'ससजुषो रुः' इति योगेन सकारस्य रुत्वे कृते मनर्

मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते । **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** ।१।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥

एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।६।१।१३२। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः, स शंभुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असश्शिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥ **सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्** ।६।१।१३४। स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि

रथः इति जाते 'हशि च' इति सूत्रेण रोः उत्वं कर्तव्यम्, उत 'रो रि' इति सूत्रेण रकारस्य लोपः कर्तव्यः इति संशये, परत्वात् रकारलोपः स्यात् इति शंकते **विप्रतिषेध इति** । विप्रतिपूर्वात् सेधतेः घञि विप्रतिषेधशब्दः परस्परविरोधार्थः । विरोधश्च तुल्यबलयोरेवेत्याह तुल्यबलविरोध इति । अत्र 'हशि च' इति सूत्रं शिवो वन्द्यः इत्यादिस्थलेषु सावकाशम्, 'रो रि' इति सूत्रं च पुना रमते इत्यत्र । एवं द्वयोरपि अन्यत्र सावकाशत्वात्, मनर् रथः इत्यत्र च युगपदसंभवात्, अन्यतरस्मिन् बाधनीये अष्टमाध्यायवर्तिनो 'रो रि' इति सूत्रस्य 'हशि च' इति षष्ठाध्यायवर्तिसूत्रापेक्षया परत्वम् । एवं उत्वं बाधित्वा लोपे प्राप्ते आह–**पूर्वत्रासिद्धमिति** । 'रो रि' इति सूत्रस्य त्रिपाद्यन्तर्भूतत्वेन 'हशि च' इति शास्त्रदृष्ट्या ऽसिद्धत्वम् । ततश्च मनर् रथः इत्यत्र रेफस्य उत्वमेव । ततः 'आद्गुणः' इति योगेन पूर्वपरयोर्गुणादेशे, मनोरथः इति रूपम् ॥ **एतत्तदोरिति** । 'अकोः' इति 'एतत्तदोः' इत्यस्य विशेषणम् । न विद्यते ककारो ययोः तौ अकौ, तयोः अकोः एतत्तदोः । सु इति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम् एतत्तदोरित्यनेनान्वेति । अनञ्समासे इति प्रसज्यप्रतिषेधः । पर्युदासाश्रयणे नञ्समासभिन्नसमासे एव सुलोपः स्यात् न तु एष विष्णुः इत्यादिवाक्येषु । अकोः किम् । एषकः – 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इति योगेन अकचि कृते एषकः इति रूपम् । तत्तु न एतद्भिन्नं 'तन्मध्यपतितास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायात् । अतस्तत्पर्युदासाय आह अकोः इति ॥ **सो ऽचि–इति** । सस् इति

पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढि प्रभृतिम्, सैष दाशरथी रामः ॥ इति **विसर्गसन्धिप्रकरणम्** ॥

अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

धातोः ।३।१।९१। आतृतीयाध्यायसमाप्त्यन्तं ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः । कृदतिङिति कृत्संज्ञा ॥ **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्** ।

प्रथमान्तं शब्दस्वरूपपरं। ततः षष्ठ्या लुक्। सु लोपः इति चानुवर्तते। सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषे। (ऋ० २-२४-१) अत्र द्वादशाक्षरपादा जगती छन्दः। सस्य लोपेऽसति त्रयोदशाक्षराणि भवेयुः। हे बृहस्पते स त्वं इमां अस्मदीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिं अविड्ढि प्राप्नुहि। 'अविड्ढि' इति अवतेः प्राप्त्यर्थस्य लोटि छांदसं रूपम्' इति ऋग्वेदभाष्ये । 'पादशब्देन ऋक्पाद एवेह गृह्यते' इति वामनः । 'अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपि' इत्यपरे । यथा सैष दाशरथी रामः। **इति विसर्गसन्धिप्रकरणम्।**

अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रियाप्रकरणम्।

धातोरिति । अधिकारसूत्रमिदं आ तृतीयाध्यायसमाप्तेरनुवर्तते । तेन तृतीयाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं निर्दिष्टाः प्रत्यया धातोर्भवन्ति इति वेदितव्यम् । अस्मिन्नधिकारे कृतस्तिङश्च निर्दिश्यन्ते। तेन सर्वेषु कृत्प्रत्ययविधायकसूत्रेषु धातोरित्यधिकारो वेदितव्यः ॥ **कृदतिङ् इति।** सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । तिङ् प्रत्याहारः 'तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्ताताञ्झथासाथान्ध्वमिड्वहिमहिङ्' इत्यस्मिन् सूत्रे निर्दिष्टानां प्रत्ययानां वाचकः । "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायाम्।" इति "धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्।" इति च द्वा अन्यौ धात्वधिकारौ वर्तेते। तत्र विहितानां तु प्रत्ययानां न कृत्संज्ञा॥ **वाऽसरूप इति ।** परिभाषेयम्। समानं रूपं यस्य स सरूपः, न सरूपः असरूपः। 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्'।

३ । १ । ९४ । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ **कृत्याः** । ३ । १ । ९५ । ण्वुल्-तृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥ **कर्तरि कृत्** । ३ । ४ । ६७ ।

तेन कः अण् इति सरूपौ एव । असरूपः अपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य वा बाधको भवति । यथा ण्वुल्तृचौ उत्सर्गः । ' इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ' इति सूत्रेण विहितः ' कः ' अपवादः । तस्य ण्वुल्तृज्भ्यां सारूप्याभावात् ' विक्षिप् ' धातोस्त्रयोऽपि भवन्ति तेन विक्षेपकः विक्षेप्ता विक्षिपः इति त्रीणि रूपाणि । सरूपप्रत्ययस्तु नित्यं बाधकः । यथा ' कर्मण्यण् ' इति सूत्रेण विहितस्य औत्सर्गिकस्य अणः ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति योगेन विहितः ' क ' प्रत्ययो नित्यं बाधकः । तेन गां ददातीत्यस्मिन् अर्थे गोदः इति कप्रत्ययान्तमेव रूपम् ॥ **अस्त्रियामिति** । अस्मिन् एव धात्वधिकारे स्त्रीत्वविवक्षायां धातोः क्तिन्ना-दयः केचन कृत्प्रत्यया भवन्ति ते ' स्त्रियां क्तिन् । ' (३-३-९४) इत्यादिषु सूत्रेषु निर्दिष्टाः । तेषु असरूपोऽपि अपवादप्रत्ययो नित्यं उत्सर्गस्य बाधको भवति यथा ' स्त्रियां क्तिन् । ' इत्युत्सर्गस्य ' अ प्रत्ययात् ' इत्यपवादो बाधक एव भवति तेन कृधातोः सन्नन्तात् चिकीर्षा इत्येव रूपम् ॥ **कृत्या इति** । अधिकारसूत्रमिदं ' ण्वुल्तृचौ ' (३ – १ – १३३) इत्यतः प्रागनुवर्तते । अधुना कृत्यानामर्थं निर्दिशति । **कर्तरि कृदिति** । कर्तरि इति अर्थनिर्देशार्थं सप्तमी । यत्र अर्थादेशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते ॥ कृत्यप्रत्ययानां कृत्संज्ञाऽपि वर्तते तेन तेषां कर्त्रर्थे प्राप्ते आह **तयोरेवेति** । पूर्वसूत्रे प्रयुक्तौ भावकर्मशब्दौ तच्छब्देन परामृश्येते । एवकारः कर्त्रर्थस्यापकर्षणार्थः । एते प्रत्ययाः कर्तरि न भवन्तीत्यर्थः । कृत्याः कर्मणि यथा – कर्तव्यः कटो भवता । भावे यथा – स्थातव्यं त्वया । क्तः कर्मणि – कृतः कटो भवता । भावे – आसितं भवता । खलर्थाः – खल इव अर्थो येषां ते खल्युजादयः । ते कर्मणि यथा – ईषत्करः कटो भवता, अत्र खल् । ईषत्पानः सोमो भवता, अत्र युच् । आतो युच् । खलोऽपवादः । भावे यथा – ईषदाढ्यंभवं भवता, अत्र खल् ॥

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥ **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः** । ३ । ४ । ७० । एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ **तव्यत्तव्यानीयरः** । ३ । १ । ९६ । धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । एधितव्यम्, एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वम् । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । (**केलिमर उपसंख्यानम्** ।) पचेलिमा माषाः, पक्तव्या इत्यर्थः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम्** । ३ । ३ । ११३ । क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ॥ विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ १ ॥ स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

अचो यत् । ३ । १ । ९७ । अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् ॥ **ईद्यति** । ६ ।

तव्यत्तव्यानीयरः इति । तव्यत् तव्य अनीयर् एषां द्वन्द्वः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । धात्वधिकारात् 'धातोः' इति वर्तते । एते प्रत्ययाः कृत्संज्ञकाः कृत्यसंज्ञकाश्च ॥ **भावे औत्सर्गिकमिति** । द्विबहुत्वाभावे एकवचनम्, सामान्ये नपुंसकमिति न्यायात् ॥ **केलिमर इति** । धातोः भावकर्मणोः केलिमर्प्रत्ययो भवति इत्यर्थः । केलिमरि ककाररेफौ इतौ । कित्त्वं गुणवृद्धिबाधनार्थम् । रेफः स्वरार्थः । सरलाः वृक्षविशेषाः । वृत्तिकारः कर्मकर्तरि चायं (केलिमर्) इष्यते इत्याह तत् भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमत आह—कर्मणि प्रत्ययः ॥ **कृत्यल्युट इति** । येभ्यो धातुभ्यो येष्वर्थेषु विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति इत्यर्थः । यथा भावकर्मणोः कृत्या विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति यथा स्नात्यनेन इति स्नानीयं चूर्णम् । अत्र करणे अनीयर् । दीयतेऽस्मै इति दानीयो विप्रः । अत्र संप्रदाने अनीयर् । एवं करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । ततोऽन्यत्रापि भवति यथा राजभोजनाः शालयः, कर्मणि ल्युट् । बहुलग्रहणात् अन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तं अभिधेयं व्यभिचरन्ति । यथा पादाभ्यां ह्रियते इति पादहारकः ॥ **अचो यदिति** । अचः इति धातोः इत्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिना अजन्तस्य धातोरित्यर्थः । तकारः इत् स्वरार्थः । अस्मिन् सूत्रेऽज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ऋहलन्तविषये विशेषविधानात् यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तेः । योगविभागोऽपि शक्योऽकर्तुम्

। ४ । ६५ । यति परे आत ईत्स्यात् । देयम्, ग्लेयम् ॥ **पोरदुपधात् ।** ३ । १ । ९८ पवर्गान्तादुदुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम्, लभ्यम् ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ । एभ्यः क्यप् स्यात् ॥ **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्** । ६ । १ । ७१ । इत्यः, स्तुत्यः । शासु अनुशिष्टौ ॥ **शास इदङ्हलोः** । ६ । ४ । ३४ । शास

तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् इति दीक्षितः ॥ दाधातोः प्रकृतसूत्रेण यत्प्रत्यये कृते दा यत् इति स्थिते आह–**ईद्यति** । आतः इति वर्तते । एवं दी + य इति जाते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।' (एतयोः प्रत्यययोः परतः इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।) इति सूत्रेण ईकारस्य गुणे कृते देयमिति रूपं सिद्धम् । ग्लेयम् 'ग्लै हर्षक्षये' इति धातोः 'आदेच उपदेशेऽशिति ।' इति सूत्रेण ऐकारस्य आकारे जाते ग्ला यत् इति स्थिते पूर्ववत् ईकारे गुणे च कृते ग्लेयमिति रूपम् ॥ **पोदुरपधात्** । पोः इति पञ्चम्यन्तं पदं धातोः इत्यधिकृतस्य विशेषणम् । 'अणुदित्'–इति सूत्रेण तदन्तविधिना च पवर्गान्ताद्धातोः इत्यर्थः पर्यवस्यति । अदुपधात् – अत् उपधा यस्य सः अदुपधः, तस्मात् (धातोः) । अयं 'यत्' 'ऋहलोर्ण्यत् ।' इत्यग्रे विहितस्य ण्यतोऽपवादः । यतण्यतोः सारूप्यात्, अनुबन्धकृतविशेषस्य अविवक्षितत्वात् । 'शप आक्रोशे' इति धातोः शप्यम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' इति धातोः लभ्यम् । पोः इति किम् । पाक्यम् । अदुपधादिति किम् कोप्यम्, आप्यम् इत्यादि ॥ **एतिस्तुशास्वृ – इति** । एति इति 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ।' इति सूत्रेण 'इण्' धातोर्निर्देशः । एति शास् इत्यादीनां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । क्यपि कपौ इतौ ॥ 'इण् गतौ' इति धातोः क्यपि, इ क्यप् इति स्थिते आह **ह्रस्वस्येति** । ह्रस्वान्तस्य धातोः पिति कृत्प्रत्यये परतः तुगागमः स्यात् । क्यपः पित्कृत्प्रत्ययत्वात् तुकि कृते इत्यः इति रूपं सिद्धम् । एवं 'ष्टुञ् स्तुतौ' इति धातोः स्तुत्यः ॥ ह्रस्वस्येति किम् । आलूय । पितीति किम्, कृतम् । कृतीति किम्, पटुतरः । 'शासु अनुशिष्टौ' इति धातोः क्यपि कृते आह **शास इदङ् – इति** । उपधायाः क्ङिति

उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति। शिष्यः, वृत्यः, आदृत्यः, जुष्यः ॥ **मृजेर्विभाषा** । ३ । १ । ११३ । मृजेः क्यब्वा । मृज्यः ॥

ऋहलोर्ण्यत् । ३ । १ । १२४ । ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच धातोर्ण्यत् । कार्यम्, हार्यम्, धार्यम् ॥ **चजोः कु घिण्यतोः** । ७ । ३ । ५२ । चजोः कुत्वं स्याद्घिति ण्यति च परे ॥ **मृजेर्वृद्धिः** । ७ । २ । ११४ । मृजेरिको वृद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः । मार्ग्यः ॥ **भोज्यं भक्ष्ये** । ७ । ३ । ६९ । भोग्यमन्यत् ॥ **इति कृत्यप्रक्रिया** ॥

इत्यनुवर्तते । 'अङ्हलोः' इति सप्तमी अङि हलि च इत्यर्थः । 'क्ङिति' इति 'हलि' इति च प्रत्यये इत्यस्य विशेषणम् । शासिवसिघसीनां चेति षत्वे शिष्यः इति रूपम् । सूत्रे वृ इति वृञो ग्रहणम्, न वृङः । वृत्यः । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्मात् वार्या ऋत्विजः । 'दृङ् आदरे' इति धातोः आदृत्यः । जुषी प्रीतिसेवनयोः-जुष्यः ॥ **मृजेर्विभाषेति** । 'मृजू शुद्धौ' इति धातोः क्यपि मृज्यः । पक्षे अग्रिमसूत्रेण ण्यति मार्ग्यः ॥ **ऋहलोरिति** । ऋहलोः इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । प्रकृतसूत्रेण मृज् ण्यत् इति स्थिते आह **चजोरिति** । चजोः इति षष्ठी । कु इत्यविभक्तिको निर्देशः । चजोः घिण्यतोश्च न यथासंख्यम् । सूत्रकारेणैव 'तेन रक्तं रागात्' इत्यत्र रञ्जधातोः घञि परतः जस्य कुत्वप्राप्त्या निष्पन्नस्य रागशब्दस्य प्रयोगात् । चजोः कुत्वं – चकारस्य ककारः जकारस्य च गकारः इत्यर्थः । घिति – पाकः त्यागः (घञ्) । 'मृजू शुद्धौ' इति धातोर्ण्यति, मृज् ण्यत् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण मृग् ण्यत् इति जाते आह **मृजेर्वृद्धिरिति** । 'इको गुणवृद्धी । ' (गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।) इति परिभाषासूत्रेण इकः इति उपस्थितम् । मृजेः इति अवयवषष्ठी ॥ **भोज्यं भक्ष्ये इति** । भुजधातोः भक्ष्येऽर्थे ण्यति परतः कुत्वाभावो निपात्यते । भक्ष्ये इति किम् – भोग्यं यन्न भक्ष्यम् किंतु उपभोग्यम् ॥ **इति कृत्यप्रक्रिया** ।

अथ कृदन्ते कृत्प्रक्रियाप्रकरणम् ।

ण्वुल्तृचौ । ३ । १ । १३३ । धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे ॥ **युवोरनाकौ** । ७ । १ । १ । यु वु एतयोरनाकौ स्तः । कारकः, कर्ता ॥ **नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः** । ३ । १ । १३४ । नन्द्यादेर्ल्यु-र्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । लवणः । ग्राही, स्थायी, मन्त्री । पचादिराकृतिगणः ॥

अथ कृत्प्रक्रियाप्रकरणम् ।

ण्वुल्तृचाविति । धातोरिति वर्तते । ण्वुल्प्रत्यये णकारः वृद्ध्यर्थः । लकारः स्वरार्थः । तृच्प्रत्यये चकारः तृनोऽग्रहणार्थः ॥ **कर्तरि – इति** । कर्त्रर्थे कृत्प्रत्यया भवन्ति ॥ **युवोरनाकौ – इति** । यु वु एतयोः समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् , तेन युवोरिति षष्ठी । यु वु इति प्रत्यययोः स्थाने यथासंख्यं अन अक इति आदेशौ भवतः । 'डुकृञ् करणे' इति धातोः ण्वुलि, कृ ण्वुल् इति स्थिते 'अचो ञ्णिति ।' इति योगेन ऋकारस्य वृद्धौ, वुस्थाने चाकादेशे, विभक्तिकार्ये च कृते कारकः इति रूपम् । एवं तृचि परतः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।' इति सूत्रेण ऋकारस्य गुणादेशे कर्ता इति रूपं सिद्धम् ॥ नन्दिग्रहि – इति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भवन्तीत्याह नन्द्यादेर्ल्युः । सूत्रे नन्दि इति ण्यन्तग्रहणम् । तदाह नन्दयति इति नन्दनः । आदिशब्दार्थं निर्दिशति – जनमर्दयति इति जनार्दनः । लुनाति इति लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । 'ग्रह उपादाने' इति धातोः णिनिप्रत्यये 'अत उपधायाः ।' इति सूत्रेण उपधावृद्धौ ग्राही इति रूपम् । णिनिप्रत्यये अन्त्य इकारः उच्चारणार्थः । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोर्णिनिप्रत्यये 'आतो युक्चिण्कृतोः ।' इति युकि विभक्तिकार्ये च कृते स्थायी इति रूपं सिद्धम् । पचादिराकृतिगणः इति । पचादिगणीयाः सर्वे धातवो गणपाठे न पठिताः, ते लोकव्यवहारतो ज्ञातव्याः इत्यर्थः ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । ३ । १ । १३५ । एभ्यः कः स्यात् । बुधः, कृशः, ज्ञः, प्रियः, किरः ॥ **आतश्चोपसर्गे** । ३ । १ । १३६ । प्रज्ञः, सुग्लः ॥ **गेहे कः** । ३ । १ । १४४ । गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् ॥

कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ **आतोऽनुपसर्गे कः** । ३ । २ । ३ ।

इगुपधज्ञा – इति । इक् प्रत्याहारः । इक् उपधा यस्य सः इगुपधः धातुः । किर् इति ' कॄ विक्षेपे ' इति धातोः रूपम् । इगुपधः, ज्ञा, प्री, किर् इत्येषां द्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् । कप्रत्यये कित्त्वं गुणनिषेधार्थम् । इगुपधधातूनुदाहरति – ' बुध अवगमने ' इति धातोः बुधः । ' कृश तनूकरणे ' – कृशः । ' ज्ञा अवबोधने ' —जानातीति ज्ञः । ज्ञा क इति स्थिते ' आतो लोप इटि च । ' इति आलोपे ज्ञः इति रूपम् । ' प्रीञ् तर्पणे ' प्रीणाति इति प्रियः । प्री क इति स्थिते ' अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । ' इति योगेन इयङादेशे प्रिय इति रूपम् । कॄ क इति स्थिते ' ॠत इद्धातोः । ' इति ' उरण् रपरः । ' इति च ॠकारस्य इरादेशे किरः इति रूपम् ॥ **आतश्च—इति** । धातोरिति वर्तते । तदन्तविधिना आदन्तात् धातोः उपसर्गे उपपदे कः स्यात् । प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । सुग्लः – ' सु ' उपपदात् ग्लैधातोः ' आदेच उपदेशेऽशिति । ' इति आत्वे कृते कप्रत्यये ' आतो लोप इटि च । ' (अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् ।) इति सूत्रेण आलोपे सुग्लः इति रूपम् ॥ **गेहे क इति** । ग्रहः इति वर्तते । ग्रहधातोः गेहे अर्थे कर्तरि कः प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययस्य कित्त्वात् ' ग्रहिज्या – ' इति सूत्रेण ग्रहेः संप्रसारणम् । गृण्हाति धान्यादिकमिति गृहम् । तत्र तिष्ठन्ति इति लक्षणया गृहाः दाराः ॥ **कर्मण्यण् इति** । कर्मणि इति सप्तम्यन्तं पदम् उपपदम् । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । धातोः इति वर्तते । कुंभं करोति इति कुंभकारः । ' उपपदमतिङ् । ' सूत्रेण उपपदसमासोऽयम् । अण् उत्सर्गः । वक्ष्यमाणाः कादयो ऽ पवादाः ॥ **आतो ऽ नुपसर्गे–इति** । कर्मणि इति धातोः इति च वर्तते । तेन आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात् इत्याद्यर्थः ।

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । आतो लोपः । अणो-ऽपवादः । गोदः धनदः कम्बलदः । अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः । (**मूलविभुजादिभ्यः कः ।**) मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः, कुध्रः ॥

चरेष्टः । ३ । २ । १६ । अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः ॥ **भिक्षासेनादायेषु च** । ३ । २ । १७ । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ॥ **कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु** । ३ । २ । २० । एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् ॥ **अतः**

गां ददाति इत्यर्थे गोशब्दोपपदात् दाधातोः कप्रत्यये कित्त्वात् 'आतो लोपः—' इति सूत्रेण आतो लोपे गोदः इति रूपम् । एवं धनं ददाति धनदः । कम्बलं ददाति कंबलदः । सूत्रे अनुपसर्गे इति पदस्य प्रयोजन-माह—गोसंदायः । अत्र सम् इति उपसर्गस्य सत्त्वात् न कप्रत्ययः किन्तु औत्सर्गिकः अण् । तस्मिन् परतः 'आतो युक् चिण्कृतोः ।' इति युकि गोसंदायः इति रूपं सिद्धम् ॥ **मूलविभुजादिभ्य इति** । इदं वार्त्तिकं औत्सर्गिकाणबाधनार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । मूलविभुजादिशब्दसिद्ध्यर्थम् इत्यर्थः ॥ मूलानि विभुजति विमर्दयति इति मूलविभुजो रथः ॥ **आकृतिगण इति** तेन महीं धरति इति महीध्रः । कप्रत्ययस्य कित्त्वात् धृधातोः ऋकारस्य गुणा-भावे 'इको यणचि ।' इति रेफे कृते महीध्रः इति रूपम् । एवं कुः पृथ्वी तां धरतीति कुध्रः पर्वतः ॥ **चरेष्ट इति** । अधिकरणे इति वर्तते । कुरुषु चरति इति कुरुचरः । प्रत्ययस्य टित्त्वं स्त्रियां ङीबर्थम् । कुरुचरी ॥ **भिक्षासेनेति ।** एषु उपपदेषु चरेष्टः स्यात् नात्र पूर्वसूत्रवत् अधिकरणमुपपदार्थः । भिक्षां चरति इति भिक्षाचरः । आदाय लब्धं द्रव्यं गृहीत्वा चरतीति आदायचरः ॥ **कृञो हेतु—इति** । कर्मणि इति वर्तते । टप्रत्ययः कर्तृवाचकः । सूत्रे हेतु-ताच्छील्यानुलोम्येषु इति सप्तमी न उपपदवाचिका किंतु अर्थद्योतिका इत्याह-**एषु द्योत्येषु** । हेतुः ऐकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यम् तत्स्वभावत्वम् । आनु-लोम्यं–अनुकूलता । यशस्करी विद्या इति हेतौ द्योत्ये यशः कृ ट ङीप् इति

कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ।८।३।४६। आदुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः करोत्यादिषु परेषु। यशस्करी विद्या। श्राद्धकरः। वचनकरः॥

एजेः खश्।३।२।२८। ण्यन्तादेजेः खश् स्यात्॥ **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्**।६।३।६७। अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्ते परे न त्वव्ययस्य। शित्वाच्छबादिः। जनमेजयतीति जनमेजयः॥ **प्रियवशे**

स्थिते आह **अतः कृकमि–इति**। अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारो भवति कृ कमि कंस–इत्यादिषु परतः। अयस्कारः अयस्कामः अयस्कंसः इत्यादि। अनव्ययस्य इति किम् श्वःकारः। समासे इति किम्। यशः करोति। यशस्करी विद्या। यशोहेतुर्विद्या इत्यर्थः। ताच्छील्ये–श्राद्धकरः। आनुलोम्ये–वचनकरः॥ **एजेः खश् इति**। एजेरिति ण्यन्तस्य कम्पनार्थस्य एजृधातोर्ग्रहणम्। न तु शुद्धस्य एजधातोः 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे।' इति इका निर्देशः। तथा सति खश् प्रत्यये शित्त्वस्य प्रयोजनाभावः, असत्यपि शित्त्वे तस्यैव रूपस्य लाभात्, अत आह ण्यन्तादेजे इति। खशि खकारो मुमर्थः, शकारः प्रत्ययस्य सार्वधातुकसंज्ञालाभेन शबर्थः। 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्'। 'कर्तरि शप्'। प्रकृतसूत्रे कर्मणि इति वर्तते। जन एज् णिच् खश् इति स्थिते आह **अरुर्द्विषदिति**। उत्तरपदे परतः इत्यर्थः पर्यवस्यति। अनव्ययस्येत्यपि अनुवर्तते तेन आह अरुषो–इत्यादि। मुम् आगमः। उकारः उच्चारणार्थः। मित्त्वात् 'मिदचोऽन्त्यात्परः।' इति सूत्रेण उपपदस्य अन्त्यात्स्वरात्परं स निवेश्यः तेन जनम् एज इ शप् अ इति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः।' इति योगेन इकारस्य गुणे, अयादेशे, 'अतो गुणे।' इति सूत्रेण शपः अकारस्य च स्थाने पररूपादेशे जनमेजयः इति रूपं सिद्धम्। एवं अरुन्तुदः द्विषन्तपः इत्यादीनि रूपाणि॥ **प्रियवशे वद इति**। प्रिये वशे च कर्मणि उपपदे वदधातोः खच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। खचि प्रत्यये खकारः पूर्ववत् मुमर्थः, चकारस्तु खशो व्यावृत्त्यर्थः। 'द्विषत्परयोस्तापे।'

वदः खच् । ३ । २ । ३८ । प्रियंवदः वशंवदः ॥ **आत्ममाने खश्च** । ३ । २ । ८३ । स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः पण्डितमानी ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ । मनिन् क्वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥ **नेड्वशि कृति** । ७ । २ । ८ । वशादेः कृत इण्न स्यात् । शॄ हिंसायाम् । सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥ **विड्वनोरनुनासिकस्यात्** । ६ । ४ । ४१ । अनुनासिकस्यात्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ

इति उत्तरसूत्रे खचोऽनुवृत्त्या 'खचि ह्रस्वः' इति सूत्रेण तापेः उपधाह्रस्वो भवति ॥ **आत्ममान इति** । आत्मनः मानः मननं आत्ममानः । कर्मणि षष्ठी । कर्मणि इति मनः इति च वर्तते । सूत्रे चकारेण णिनि-प्रत्ययोऽनुकृष्यते । खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् मनधातोश्च दिवादित्वात् खशः पूर्वं श्यन्विकरणो भवति । खशि पण्डितंमन्यः । णिनौ तु पण्डितमानी इति रूपम् ॥ **अन्येभ्योपीति** । पूर्वसूत्रे आदन्तधातुभ्य एते प्रत्यया विहिताः । अस्मिन् सूत्रे ततोऽन्यत्रापि भवन्ति इत्युच्यते । सूत्रे अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धीवा इत्यादिरूपाणि । दृश्यन्ते लोकव्यवहारे इति शेषः । शोभनं शृणाति इत्यर्थे सु शॄ मन् इति स्थिते मनिनः आर्धधातुकत्वात् 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः ।' इति सूत्रेण वलादित्वात् इटः प्राप्तौ आह **नेड् वशीति** ॥ वश् प्रत्याहारः । वशि कृति इति सप्तम्यौ षष्ठ्यर्थे । तदादिविधिना वशादेः कृतः इत्यर्थः । एवं इटि प्रतिषिद्धे, ॠकारस्य गुणे सुशर्मा इति रूपम् । प्रातरेति इत्यर्थे प्रातर इ क्वनिप् इति स्थिते क्वनिपः पित्कृत्प्रत्ययत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति–' इति सूत्रेण पिति कृते प्रातरित्वा इति रूपम् ॥ **विड्वनोरिति** । विट् च वन् च विड्वनौ तयोः परतः धातोरनुनासिकस्य आकारः स्यात् । सूत्रे वन् इति वनिप्क्वनिपोः सामान्येन ग्रहणम् । 'जनी प्रादुर्भावे' इति धातोर्वनिप्प्रत्यये नकारस्य आकारः, ततः सवर्णदीर्घत्वे विजावा । ओणृ अपनयने । वनिपि परतः णकारस्याकारे ओकारस्य चावादेशे अवावा रूपम् । विच् प्रत्यये चकारः

अपनयने। अत्रावा। विच्। रुष रिष हिंसायाम्। रोट्, रेट्, सुगण्॥ **क्विप् च**। ३। २। ७६। अयमपि दृश्यते। उखास्रत्, पर्णध्वत्, वाहभ्रट्।

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। ३। २। ७८। अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्णभोजी॥ **मनः**। ३ २। ८२। सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात्। दर्शनीयमानी॥ **खित्यनव्ययस्य**। ६। ३। ६६।

स्वरार्थः, इकार उच्चारणार्थः, वकारस्य तु 'वेरपृक्तस्य।' इति लोपः। रुष् विच् इति स्थिते उपधागुणे, प्रत्ययलोपे, 'झलां जशोऽन्ते' इति सूत्रेण षकारस्य डकारे, ततः 'वावसाने।' इति सूत्रेण टकारे रोट् रूपं सिद्धम्। शोभनं गणयति इति सुगण्, गणेर्विच्॥ **क्विप् चेति**। अन्येभ्योऽपि इत्यनुवर्तते। उखायाः काथपात्रात् स्रंसते इत्यर्थे उखा स्रंस् क्विप् इति स्थिते 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति।' इति सूत्रेण नकारलोपे क्विब्लोपे च 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति सकारस्य दत्वे 'वाऽवसाने।' इति चर्त्वे उखास्रत् रूपम्। एवं पर्णात् ध्वंसते इति पर्णध्वत्। वाहात् भ्रश्यति इति वाहभ्रट्, भ्रंश्धातोः पूर्ववत् नकारलोपे 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः।' इति सूत्रेण शकारस्य षत्वे, तस्य च डत्वे झलां जश् झशि इति वाऽवसाने इति चर्त्वे च वाहभ्रट् इति रूपम्॥ **सुप्यजाता इति**। अजातौ सुपि इति उपपदनिर्देशः अजात्यर्थे सुबन्ते उपपदे इत्यर्थः। ताच्छील्ये इत्यर्थनिर्देशः। उष्णं भोक्तुं शीलमस्येति उष्णभोजी। उष्णशब्दः गुणवाचकः न जातिवाचकः॥ **मन इति**। सुपि णिनिरिति वर्तते। मनः इति मन्यतेर्ग्रहणं न तु मनुतेः बहुलग्रहणानुवृत्तेः। दर्शनीयं मन्यते इति दर्शनीयमानी॥ **खित्यनव्ययस्येति**। उत्तरपदे इति वर्तते तेन खिदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थः पर्यवस्यति। ह्रस्वः इति चानुवर्तते। आत्मानं कालीं मन्यते इत्यर्थे काली मन् श्यन् खश् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण पूर्वपदस्य ईकारस्य ह्रस्वे प्रत्ययस्य खित्त्वान्मुमि च कृते कालिंमन्या इति रूपम् अनव्ययस्येति किम्। दिवामन्या रात्रिः। इदं सूत्रं 'आत्ममाने खश्च।' इत्यनंतरमेवोदाहार्यम्। आत्ममाने एव खश्प्रत्ययप्रयोगात्।

पूर्वपदस्य ह्रस्वः । कालिंमन्या ॥ **करणे यजः** ॥ ३ । २ । ८५ । करणे उपपदे भूतार्थयजेर्णिनिः कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥

दृशेः क्वनिप् । ३ । २ । ९४ । कर्मणि भूते । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ॥ **राजनि युधि कृञः** । ३ । २ । ९५ । क्वनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा, राजकृत्वा ॥ **सहे च** । ३ । २ । ९६ । कर्मणीति निवृत्तम् । सह योधितवान् सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्डः । ३ । २ । ९७ । **तत्पुरुषे कृति बहुलम्** । ६ । ३ । १४ । ङेरलुक् । सरसिजं, सरोजम् ॥ **उपसर्गे च संज्ञायाम्** । ३ । २ । ९९ । प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥

करणे यज इति । करणे इति सप्तमी उपपदवाचिका । भूते इति अधिकारोऽत्र वर्तते, तेन आह – भूतार्थयजेः ॥ णिनिरिति वर्तते । प्रत्ययस्य णित्त्वात् । 'अत उपधायाः ।' इति सूत्रेण यजेरुपधाया अकारस्य वृद्धिः । **दृशेः क्वनिप् इति** । कर्मणि इति भूते इति च वर्तते । कर्मण्युपपदे भूतार्थदृशेः क्वनिप् प्रत्ययः । ककारः गुणवृद्धिनिषेधार्थः, पकारः कृधातोः तुगर्थः ॥ **राजनि युधीति** । राजनि राजशब्दे उपपदे इत्यर्थः युधिकृञ् इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । क्वनिप् अनुवर्तते । राजनि कर्मण्युपपदे भूतार्थात् युधेः कृञश्च क्वनिप् । युधेरकर्मकत्वात् कथं तस्य राजशब्दः कर्म स्यात् इत्यत आह – युधिरन्तर्भावितण्यर्थः, युधेर्णिजन्तमत्र ग्राह्यमित्यर्थः । राजानं कृतवान् राजकृत्वा, क्वनिपः पित्त्वात् तुक् । **सहे चेति** । सहशब्दस्य कर्मत्वासंभवादाह कर्मणि इति निवृत्तम् । युधिकृञः इति क्वनिप् इति च वर्तते । सहशब्दे उपपदे युधिकृञः क्वनिप् प्रत्ययः ॥ **सप्तम्यामिति** । सप्तम्यन्ते उपपदे भूतार्थात् जनेः डः । सरसि जायते इत्यर्थे सरःशब्दे उपपदे जनधातोः डप्रत्यये आह – **तत्पुरुष इति** । तत्पुरुषे समासे कृदन्ते उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । डप्रत्ययस्य डित्त्वात् अत्र भसंज्ञाऽभावेऽपि जनधातोः टेर्लोपः । बहुलम् किम् – सरोजम् ॥ **उपसर्गे इति** । उपसर्गे चोपपदे जनेर्डप्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः संज्ञा इति काशिकायाम् । समुदायः उपाधिः संकेताश्रयः यस्याः ।

क्तक्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ । एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ **निष्ठा** । ३ । २ । १०२ । भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान् विष्णुः ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ । रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यान्निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च । शॄ हिंसायाम् । ॠत इत् । रपरः । णत्वम् । शीर्णः, भिन्नः, छिन्नः ॥ **सयोगादेरातो धातोर्यण्वतः**

यत्रावयवेभ्यो न तदर्थोत्पत्तिः किंत्ववयविन एवेत्यर्थः ॥ निष्ठासंज्ञां व्याचष्टे— **क्तक्तवतू निष्ठेति** । क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवतू । ककारः गुणवृद्धिबाधनार्थः । उकारः स्त्रियां उगितश्चेति सूत्रेण ङीबर्थः ॥ **निष्ठेति** । भूते इति धातोरिति चाधिकृतम् । तेनाह भूतार्थवृत्तेर्धातोः निष्ठा स्यात् । ' तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ' इति सूत्रे क्तस्यैव ग्रहणात् क्तः अकर्मकेभ्यः भावे, सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणि प्रयोज्यः । क्तवतुस्तु ' कर्तरि कृत् ' इति सूत्रेण कर्तर्येव ॥ **रदाभ्यामिति** । रदाभ्यां इति पञ्चमी । ताभ्यां परं इत्यर्थः । अकारौ उच्चारणार्थौ । रेफदकाराभ्यां तकारो विशेष्यते, न निष्ठा । तेन यदा रेफदकाराभ्यां परतः अव्यवहितः तकारो दृश्यते, तदैव तस्य नत्वम् न तु चरितमित्यादौ । पूर्वस्य च दः — निष्ठातः पूर्वस्य दकारस्य नः स्यादित्यर्थः । ' शॄ हिंसायाम् ' इति धातोः क्ते परे ' ॠत इद् धातोः । ' इति सूत्रेण ॠकारस्य इकारे ' उरण् रपरः ' इति रपरे च कृते प्रकृतसूत्रेण तकारस्य नत्वे शिर् न इति स्थिते ' हलि च । ' (रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि ।) इति सूत्रेण दीर्घे शीर्णः इति रूपम् । एवं ' भिदिर् विदारणे ' इति धातोः भिन्नम्, ' छिदिर् द्वैधीकरणे ' इत्यस्मात् छिन्नम् ॥ **संयोगादेरिति** । निष्ठातो नः इत्यनुवर्तते । संयोग आदिर्यस्य स संयोगादिः । आतः इति धातोः इत्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिना आदन्तात् धातोरित्यर्थः । यण् प्रत्याहारः सोऽस्त्यस्येति यण्वान् तस्मात् धातोः । ' द्रा कुत्सायां गतौ, स्वप्ने च ' — द्राणः । ' ग्लै हर्षक्षये ' ग्लानः

।८।२।४३। निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः, ग्लानः, ॥ **ल्वादिभ्यः** ।८।२।४४। एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्याधातुः । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥ **हलः** ।६।४।२ । अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्य दीर्घः । जीनः ॥ **ओदितश्च** ।८।२।४५। भुजो भुग्नः । टुओश्वि उच्छूनः ॥

संयोगादेरिति किम् । यातः । आतः इति किम्, च्युतः । धातोरिति किम् निर्वातः । यण्वत इति किम् स्नातः ॥ **ल्वादिभ्य इति** । निष्ठातो नः इति वर्तते 'लूञ् छेदने' लूनः ॥ 'ज्या वयोहानौ' इति धातोः क्तप्रत्यये कित्त्वात् ग्रहिज्या – इति संप्रसारणेन यकारस्य इकारे 'संप्रसारणाच्च' इति योगेन पूर्वपरयोः पूर्वरूपादेशे, जि त इति स्थिते ल्वादित्वात् तकारस्य नकारे कृते आह **हल इति** । हलः इति पञ्चमी । हलः परं इत्यर्थः । संप्रसारणस्य इति अनुवर्तते । अंगस्य इति अधिकृतं पदमत्रावृत्तं विज्ञेयम् । तत्र एकं 'अंगस्य' इति पदं हलः इत्यनेन अन्वेति। अवयवार्था षष्ठी, तेन 'अंगावयात् हलः परं यत् संप्रसारणम्' इत्यर्थो लभ्यते । द्वितीयं 'अंगस्य' इति पदं संप्रसारणस्य इत्यनेनान्वेति । तदन्तविधिना 'संप्रसारणान्तस्य अंगस्य' इत्यर्थः । दीर्घः इत्यपि अनुवर्तते । संकलितमर्थं निर्दिशति–अंगावयवाद् हलः इति ॥ **ओदितश्चेति** । धातोरिति निष्ठातो नः इति चानुवर्तते । ओकारः इत् यस्मिन् तस्मात् धातोः निष्ठातस्य नः इत्यर्थः । 'भुजो कौटिल्ये' (६ प.) भुग्नः । 'टुओश्वि गतिवृद्धयोः' टुशब्दः इत्, ट्वितोऽथुच् इति अथुजर्थः । ओकारोऽपि इत्, 'ओदितश्च' इति नत्वार्थः । उत्पूर्वात् श्विधातोः क्तप्रत्यये उत् श्वि क्त इति स्थिते यजादित्वात् 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति संप्रसारणे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घत्वे च कृते उत् शू त इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण निष्ठातस्य नत्वे, 'स्तोः श्चुना श्चुः ।' इति उपसर्गतकारस्य चकारे च कृते उच्छूनः इति रूपम् ॥ **शुषः क इति** । 'शुष शोषणे' इति धातोः निष्ठातस्य कः भवति । शुष्कः ॥ **पचो व इति** । 'डुपचष् पाके' । डुकारः इत् 'ड्वितः क्त्रिः' 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति सूत्राभ्यां विहितत्रिमप्रत्ययार्थः । अस्मात् धातोः निष्ठा-

शुषः कः ।८।२।५१। निष्ठातस्य कः । शुष्कः ॥ **पचो वः** ।८।२।५२। पक्वः। क्षै हर्षक्षये ॥ **क्षायो मः** ।८।२।५३। क्षामः॥

निष्ठायां सेटि ।६।४।५२। णेर्लोपः। भावितः भावितवान्। दृह वृद्धौ ॥ **दृढः स्थूलबलयोः** ।७।२।२०। स्थूले बलवति च निपात्यते॥ **दधातेर्हिः** ।७।४।४२। तादौ किति । हितम् ॥ **दो-दद्घोः** ।७।४।४६। घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति ।

तस्य वः स्यात्। एवं पच् व इति जाते प्रकृतसूत्रस्य त्रिपाद्यन्तर्गतत्वेन वकारस्यासिद्धत्वात्, झल्परत्वात् 'चोः कुः' इति चकारस्य ककारे कृते पक्वः इति रूपम् ॥ **क्षायो म इति**। 'क्षै क्षये' इति धातोः निष्ठातस्य मः स्यादित्यर्थः। क्तप्रत्यये 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति ऐकारस्य आकारे विहिते प्रकृतसूत्रेण निष्ठातस्य मकारे कृते क्षामः इति रूपम् ॥ **निष्ठायां सेटि—इति**। णेः इति लोपः इति च वर्तते। निष्ठायां सेटि प्रत्यये परतः णेर्लोपः। णिजन्तात् भूधातोः क्तप्रत्यये भू णिच् क्त इति स्थिते, णिचः णित्त्वात् 'अचो ञ्णिति।' इति वृद्धौ ऊकारस्य औकारे, तस्य च 'एचोऽयवायावः।' इति आवादेशे, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः।' इति निष्ठातस्य इडागमे प्रकृतसूत्रेण णिचो लोपे भावितः इति रूपम्। क्तवतुप्रत्यये, भावितवान् ॥ **दृढः स्थूलबलयोरिति**। बलमस्यास्तीति बलः स्थूले बलवति चार्थे दृढः इति निपात्यते। किमत्र निपात्यते । दृह धातोः क्तप्रत्यये 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः।' इति प्राप्तस्य इटोऽभावः, तकारस्य ढत्वं, ततो हस्य लोपो निपात्यते। दृहिः प्रकृतिश्चेत् 'इदितो नुम् धातोः।' इति प्राप्तस्य नुमोऽप्यभावः अनेन निपात्यते, एवं धातुद्वयादपि दृढ इत्येव रूपम्॥ **दधातेर्हिरिति**। दधातेः इति पञ्चमी। अत्र श्तिपा निर्देशः 'धेट् पाने' इति धातोर्वर्जनार्थः। अन्यथा 'धातः हिः' इत्युक्ते 'आदेच उपदेशेऽशिति।' इत्यनेन धेटोऽपि ग्रहणं स्यात् । हिः इत्यनेकाल्त्वात् सर्वादेशः। ति किति इति वर्तते। तादौ किति इत्यर्थः ॥ **दो दद्घोरिति** । 'दाधा घ्वदाप्।' इति सूत्रेण 'डुदाञ् दाने' इत्यस्य घुसंज्ञा। घोः इति दः इत्यस्य विशेषणम्। दः इति षष्ठी। ति किति इति वर्तते । दथ् इति थान्त आदेशः।

चर्त्वम् । दत्तः ॥

लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ । **क्वसुश्च** । ३ । २ । १०७ । लिटः कानच् क्वसुश्च वा स्तः । तङानावात्मनेपदम् । चक्राणः ॥ **म्वोश्च** । ८ । २ । ६५ । मान्तस्य धातोर्नत्वं म्वोः परतः । जगन्वान् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । ३ । २ । १२४ ।

संकलितमर्थमाह **घुसंज्ञकस्येति** । दा क्त इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण दथ् त इति जाते 'खरि च ।' इति थकारस्य चर्त्वे दत्तः इति रूपम् । सूत्रे दः इति किमर्थम् । शृणु तस्याभावे धेटोऽपि घुसंज्ञत्वात् दथ् आदेशः स्यात् स तु नेष्यते यतः धेटः धीतः इति रूपम् । घोरिति किम् । 'दाप् लवने'—दातं बर्हिः । 'दैप् शोधने'—अवदातं मुखम् । **लिटः कानज्वा । क्वसुश्चेति** ॥ लिटः कानच् क्वसुः इत्येतौ आदेशौ विभाषया भवतः । कानच्प्रत्यये ककारचकारौ इतौ । तङानावात्मनेपदम्' इति सूत्रेण आत्मनेपदे एवायं प्रयोज्यः । वा किम् । पक्षे लिटः श्रवणार्थम् । 'वाऽसरूपविधिर्लादेशेषु न प्रवर्तते' इति ख्यापनार्थं वा । क्वसुप्रत्यये ककार उकारश्चेतौ । ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः । उकारः स्त्रियां 'उगितश्च' इति ङीबर्थः । 'डुकृञ् करणे' इति धातोः लिटि प्रकृतसूत्रेण कानच्प्रत्यये, कृ आन इति जाते, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य ।' इति धातोर्द्वित्वेऽभ्यासकार्ये च कृते, चकृ आन इति जाते 'इको यणचि' इति यणि, 'रषाभ्यां नो णः समानपदे ।' इति णत्वे चक्राणः इति रूपम् । सूत्रद्वयेऽपि छन्दसि इति अनुवृत्त्या "क्वसु-कानचौ छांदसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादि ।" (सि. कौ.) **म्वोश्चेति** । मो नो धातोः इति वर्तते । मः इति षष्ठी धातोः इत्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिना मान्तस्य 'धातोः' इत्यर्थः । नः इति प्रथमा । म्वोः इति सप्तमी, मकारे वकारे च परतः । तेन मान्तस्य धातोः मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे नकारे च परे । गम्लृधातोः लिटि क्वस्वादेशे गम् वस् इति स्थिते द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण मकारस्य नत्वे विभक्तिकार्ये च जगन्वान् इति रूपम् ॥ **लटः शतृशानचा इति** । वर्तमाने विहितस्य लटः शतृ शानच् इत्येतौ आदेशौ भवतः, अप्रथ-

अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट एतौ वा स्तः । शबादिः पचन्तं चैत्रं पश्य ॥ **आने मुक्** ।७।२।८२। अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन्द्विजः ॥ **विदेः शतुर्वसुः** ।७।१।३६। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विदन्, विद्वान् ॥ **तौ सत्** ।३।२।१२७। तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥

मान्तेन सामानाधिकरण्ये सति । 'तङानावात्मनेपदम्' इति सूत्रेण आत्मनेपदे शानच् । परस्मैपदे तु शतृप्रत्ययः । उभयोरपि शित्त्वात् सार्वधातुकत्वेन तत्पूर्वं शबादयो विकरणा भवन्ति । 'डुपचष् पाके' इति धातोर्लटि शत्रादेशे शपि, पच् अ अ इति जाते, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे पचत् इति रूपम्, तस्य द्वितीयैकवचनं पचन्तं चैत्रमित्यनेनान्वेति । 'वर्तमाने लट् ।' इति पूर्वसूत्रात् लटोऽनुवृत्तिसंभवे पुनर्लड्ग्रहणं शतृशानचौ क्वचित्प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवत इति द्योतनार्थम् । विद्यते ब्राह्मणः इत्यर्थे विद्यमानो ब्राह्मणः इत्यादि-प्रयोगाः ॥ पचधातोः शानचि, तस्य शित्त्वात् शपि कृते, पच अ आन इति स्थिते आह **आने मुगिति** । अंगस्य इति अतः इति च वर्तते । तदन्त-विधिना अदन्तांगस्य इत्यर्थः । मुक् कित्त्वात् अन्तादेशः । उकारः उच्चारणार्थः । एतेन पचमानरूपसिद्धिः ॥ **विदेः शतुर्वसुरिति** । विदेः इति पञ्चमी । शतुरिति स्थानषष्ठी । वा इत्यनुवर्तते । ननु वसुः इत्यत्र उकारः किमर्थः । न ङीबर्थः । स्थानिवदादेशः इति न्यायेन शतुः ऋदित्त्वेनापि ङीप्प्राप्तिः स्यात् इति चेत् । वसोरुकारकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र क्वसोरपि सामान्य-ग्रहणार्थम् । अन्यथा वसः संप्रसारणमित्युच्यमाने निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् । **तौ सदिति** । तौ इति शतृशानचौ व्यपदिश्येते । सत् इति तयोः संज्ञा । सा च 'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।' इत्यादिसूत्रेषु प्रयुक्ता ॥ **लृटः सद्वेति** । लृटः स्थाने शतृशानचौ वा स्तः । व्यवस्थितविभाषा लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थया प्रवृत्ता विभाषा । तेन क्वचित् लटः शतृशानचौ नित्यं भवतः, यथा अप्रथमासामानाधिकरण्ये, प्रत्ययोत्तरपदयोः, संबोधने,

लृटः सद्वा । ३ । ३ । १४ । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य ॥

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३४ । क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ॥ **तृन्** । ३ । २ । १३५ । कर्ता कटान् ॥ **जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्** । ३ । २ । १५५ । **षः**

लक्षणहेत्वोश्च । एतेषु स्थलेषु यथा लटः सद् भवति तथा लृटः स्थानेऽपि । अप्रथमासामानाधिकरण्ये, यथा करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । प्रत्ययोत्तरपदयोः, यथा करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः, करिष्यन्ती भक्तिः करिष्यद्भक्तिः । संबोधने, हे करिष्यन् । लक्षणे – 'करिष्यमाणः सशरं शरासनं वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः आतिष्ठत्' इति रघौ । हेतौ, अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् लृटः शतृशानचौ वा भवतः । देवदत्तः करिष्यति इत्यर्थे करिष्यन् करिष्यमाणो वा देवदत्तः॥ **आ क्वेरिति** । अधिकारसूत्रमिदम् । आङ् मर्यादायां अभिविधौ च प्रयुज्यते । अत्र आभिविधिरर्थः । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् (३ । २ । १७७) इति सूत्रे क्विप् विहितः । इतः ऊर्ध्वं तत्सूत्रमभिव्याप्य अष्टाध्याय्यां ये प्रत्यया विहितास्ते तच्छीलादिषु भवन्तीत्यर्थः । तत् शीलं स्वभावः यस्य स तच्छीलः । अनेन फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिर्द्योत्यते । स धर्मः यस्य स तद्धर्मा, स्वधर्मो ममायं इति यः प्रवर्तते । तं धात्वर्थं साधु करोति इति तत्साधुकारी ॥ **तृन्निति** । सर्वधातुभ्यः अयं तच्छीलादिषु भवति । नकारः स्वरार्थः । तच्छीले–संभावयिता बुधान् । तृनो योगे 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ।' इति सूत्रेण षष्ठीप्रतिषेधः । तद्धर्मणि – मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति वधूमूढाम् । वधूमुण्डनं स्वधर्म इति कुर्वन्ति ते । तत्साधुकारिणि – कर्ता कटान् ॥ **जल्पभिक्षकुट्टेति** । जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु षाकन् प्रत्ययो भवति ॥ **षः प्रत्ययस्येति** । इत् इत्यनुवर्तते । प्रत्ययस्य ष इत्संज्ञः स्यात् । तस्य फलं स्त्रियां 'षिद्गौरादिभ्यश्च ।' इति ङीष् । नकारः

प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ । प्रत्ययस्यादिः ष इत्संज्ञः स्यात् । जल्पाकः, भिक्षाकः, कुट्टाकः, लुण्टाकः, वराकः, वराकी ॥

सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ । चिकीर्षुः आशंसुः, भिक्षुः ॥ **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्** । ३ । २ । १७७ । विभ्राट्, भाः ॥ **राल्लोपः** । ६ । ४ । २१ । रेफाच्छ्वोर्लोपः क्वौ झलादौ क्ङिति । धूः,

---

स्वरार्थः । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' – जल्पाकः । 'भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च' – भिक्षाकः । 'कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः' – कुट्टाकः । 'लुटि स्तेये' लुण्टाकः । 'वृङ् संभक्तौ –' वराकः । स्त्रियां ङीप् वराकी ॥ **सनाशंसेति ।** सन् इति सन्प्रत्ययान्तं इह गृह्यते न तु 'षणु दाने' 'षण सम्भक्तौ' च, यतः गर्गादिपाठे विजिगीषुशब्दः पठ्यते तत्साधकं त्वन्यत्सूत्रं न विद्यते । सन् आशंस भिक्ष इत्येषां समाहारद्वंद्वात् पञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु उप्रत्ययः स्यात् । सन्–चिकीर्षुः । 'आङः शसि इच्छायाम्' – आशंसुः ॥ **भ्राजभासधुर्विद्युतेति** । एभ्योऽष्टभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् स्यात् । विपूर्वात् 'भ्राजृ दीप्तौ' इति धातोः प्रकृतसूत्रेण क्विपि, 'वेरपृक्तस्य ।' इति क्विपो लोपे, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां, सौ, हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्– इत्यादिसूत्रेण सोर्लोपे 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इति जस्य षत्वे 'झलां जशोऽन्ते ।' इति षस्य डत्वे 'वावसाने ।' इति डस्य टत्वे विभ्राट् रूपम् । 'भासृ दीप्तौ' इति धातोः पूर्ववत् क्विपः सोश्च लोपे सकारस्य 'ससजुषो रुः ।' इति रुत्वे 'खरवसानयोः–' इति विसर्गे भाः इति रूपम् । 'धुर्वी हिंसायाम्' इति धातोः क्विपि आह । **राल्लोप इति** । छ्वोः इति क्विझलोः क्ङिति इति चानुवर्तते । छ्वोः इति षष्ठी लोपः इत्यनेन संबध्यते । रेफात्परयोः छकारवकारयोः लोपः स्यात् क्वौ झलादौ क्ङिति प्रत्यये । एतेन वकारलोपे क्विपश्च लोपे, सौ, तस्य लोपे, 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।' इति उपधाया दीर्घत्वे, रस्य विसर्गत्वे च विहिते धूः इति रूपम् । 'ऊर्ज बलप्राणयोः' इति चौरादिकात् धातोः ऊर्क् । चोः कुः (चवर्गस्य कवर्गः स्यात् झलि पदान्ते च ।) इति जस्य गत्वम् । 'पॄ पालनपूरणयोः' इति धातोः क्विपि तस्य लोपे, उदोष्ठ्यपूर्वस्येति

विद्युत्, ऊर्क्, पूः । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । ग्रावस्तुत् ।
(**क्विब्वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च** ।) वक्तीति
वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीत्यायतस्तूः कटं प्रवते कटप्रूः ।
जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः ॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ ।
२ । १८२ । दाबादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम्, नेत्रम् ॥

ॠकारस्य उरि, पुर् इति जाते, सौ, तस्य लोपे च विहिते 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।' इत्युपधाया दीर्घत्वे रस्य विसर्गत्वे च पूः इति रूपम् । जुधातोः क्विपि । क्विपो लोपे, उकारस्य दीर्घत्वं साधयितुमाह **दृशिग्रहणस्येति** । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।' (३-२-१७८) इत्युत्तरसूत्रे 'दृश्यते' इति पदं क्विप्-प्रत्यये दीर्घसंप्रसारणह्रस्वत्वादिविध्यन्तरोपसंग्रहार्थमिति व्याख्यायते । तस्य आस्मिन् सूत्रेऽपकर्षणात् अस्मिन् सूत्रे निर्दिष्टस्य जुधातोर्दीर्घत्वं भवति इत्यर्थः । तेन जूः इति रूपम् । ग्रावन्शब्दस्य स्तुधातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विपि ह्रस्वस्य पिति-इत्यादिना तुकि 'हलङ्याब्भ्यो – इति सोर्लोपे ग्रावस्तुत् इति रूपम् । **क्विब्वचिप्रच्छयायतेति** । वार्त्तिकमिदम् । वक्ति इति वाक्-दीर्घत्वं संप्रसारणाभावश्च निपात्येते । पृच्छतीति प्राट्-पूर्ववत् दीर्घत्वं संप्रसारणाभावः । आयतं स्तौति इति आयतस्तूः, दीर्घः । कटं प्रवते इति कटप्रूः, दीर्घः । श्रयति हरिं इति श्रीः, दीर्घः । ननु 'क्विब्वचि-प्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति उणादिसूत्रे केषांचित् धातूनां ग्रहणात् पुनरस्मिन् वार्त्तिके किमर्थं तेषां ग्रहणम् । उच्यते-ताच्छीलिके क्विब्वचिप्रच्छि-इति वार्त्तिके तद्धातूनां ग्रहणा भावे तेभ्यःतृन् एव स्यात्, न तु क्विप् । ततश्च वाक् प्राट् इत्यादिरूपाणि ताच्छीलिकेष्वर्थेषु न प्रयुज्येरन् । यतः 'वाऽसरूपविधिः ताच्छीलिकेषु न प्रवर्तते' ॥ **दाम्नीशसयुयुजेति** दाबादिभ्यस्त्रयोदशभ्यो धातुभ्यः ष्ट्रन् स्यात् । करणार्थे ष्ट्रन्प्रत्यये षकार इत् 'षिद्गौरादिभ्यश्च ।' इति ङीषर्थः । नकारः स्वरार्थः । अवशिष्टे 'त्र' प्रत्यये षकारयोगात् ष्टुत्वम् । 'दाप् लवने इति धातोः दात्यनेनेति अर्थे दात्रम् । 'णीञ् प्रापणे'-नेत्रम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः । 'शसु हिंसायाम्'

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७ । २ । ९ । एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न । शस्त्रम् योत्रम् योक्त्रम् स्तोत्रम् तोत्रम् सेत्रम् सेक्त्रम् मेढ्रम् पत्रम् दंष्ट्रा नद्ध्री ॥ **अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः**

इति धातोः ष्ट्रनि 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति वलादित्वात् इटि प्राप्ते आह—**तितुत्रतथेति** । नेट् कृति इति वर्तते । ति, तु, त्र, थ, सि, सु, सर, कं, स एतेषां दशानां कृत्प्रत्ययानां योगे इट् न । शस्त्रम् । यु मिश्रणे – योत्रम् । युजिर् योगे – योक्त्रम् , आबन्धो योत्रं योक्त्रमित्यमरः, 'जुंपणी' इति भाषायाम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' स्तोत्रम् । 'तुद व्यथने –' तोत्रम्, लघूपधगुणः । 'षिञ् बन्धने –' सेत्रम् । 'सिचिर् क्षरणे –' सेक्त्रम् । 'मिह सेचने' – मेढ्रम् । 'पत्लृ गतौ' – पत्रम् , इडभावः । सूत्रे दश इति 'दंश दशने' इत्यस्य शपा निर्देशः । 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ।' इति नलोपः । दंशधातोः ष्ट्रनि, 'व्रश्चभ्रस्ज –' इति सूत्रेण शस्य षत्वे, ततः तस्य टत्वे, ष्ट्रनि षित्त्वात् ङीषि प्राप्ते ऽपि 'अनित्यः षितां ङीष्' इति तस्यानित्यत्वात् 'अजाद्यतष्टाप् ।' इति टापि दंष्ट्रा इति रूपम् । 'णह बन्धने' इति धातोः ष्ट्रनि 'नहो धः ।' इति हस्य धत्वे 'झषस्तथोर्धो ऽधः ।' इति तकारस्य धकारे नद्ध्र इति जाते प्रत्ययस्य षित्त्वात् ङीषि नद्ध्री, नह्यते ऽनयेति चर्मरज्जुः । तितुत्र – इति सूत्रस्योदाहरणानि । तन् – तन्तिः । सच् – सक्तुः । शस् – शस्त्रम् । हस् – हस्तः । कुष् – कुष्ठम् , औणादिकः क्थप्रत्ययः । कुष् – कुक्षिः, औणादिकः क्सिः । इष् – इक्षुः, औणादिकः क्सुः । अक्ष् – अक्षरम् , सरन् प्रत्ययः । शल् – शल्कः । वद् – वत्सः ॥ **अर्तिलूधू – इति** । करणे इति वर्तते । 'ऋ गतौ' – अरित्रम् 'अरित्रं केनिपातकः' इत्यमरः सुकाणूं इति भाषायाम् । 'लूञ् छेदने' लवित्रम् दात्रम् । 'धू विधूनने' इति कुटादिरेवात्र गृह्यते निरनुबन्धकत्वात् । तत्र 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ।' (गाङादेशात् कुटादिभ्यश्च परे ऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ।) इति ष्ट्रनः ङित्त्वे, गुणाभावात् उकारस्य उवङादेशे, धुवित्रम् ।

। ३ । २ । १८४ । अरित्रम् लवित्रम् धुवित्रम् सवित्रम् खनित्रम् सहित्रम् चरित्रम् ॥ **पुवः संज्ञायाम्** । ३ । २ । १८५ । पवित्रम् ॥ ॥ ॥

अथोणादयः ॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ करोतीति कारुः । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जायुरौषधम् । मायुः पित्तम् ।

अमरकोषे तु 'धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा' इति 'धूञ् कम्पने' इति क्र्यादिगणीयो ऽपि गृहीतः । 'षूञ् प्रेरणे' – सवित्रम् । 'खनु अवदारणे'—खनित्रम् । 'षह मर्षणे'—सहित्रं धैर्यम् । 'चर गति-भक्षणयोः' – चरित्रम् ॥ पुवः संज्ञायाम् । पुवः इति पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम् । पूयते ऽनेनाज्यादिकमिति पवित्रं दर्भाः । पूयते आचमनोदकादि अनेन इति पवित्रं अनामिकावेष्टनम् । पावमान्यादिसूक्तमित्यप्युक्तं लघुशब्देन्दुशेखरे । **उणादय इति** । कृवाजिमिस्वदि – इति सूत्रे उण् प्रत्ययो विधीयते । एतदादीनि च सूत्राणि उणादिसूत्राणि उच्यन्ते । तानि शाकटा-यनमुनिना प्रणीतानि न पाणिनिना । 'नामान्याख्यातजानि इति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ।' इति पाणिनेरपि प्राचीनस्य यास्काचार्यस्य निरुक्ते शाकटाय-नमतमुपन्यस्तम् । 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' इति वार्त्तिके ऽपि तन्मतस्योल्लेखो विद्यते । पाणिनिमते तु एतान्यव्युत्पन्नानि इति 'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्ध-मुणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति महाभाष्ये उक्तम् । तेषां उणादिप्रत्ययानां 'उणादयो बहुलम्' इति सूत्रे पाणिनिना निर्देशः कृतः । **कृवाजिमिस्वादि – इति** । 'उणादयो बहुलम्' इति सूत्रे 'वर्तमाने' इति 'संज्ञायां' इति च अनुवर्तते । तेन एते वर्तमाने संज्ञार्थे च बहुलं भवन्ति । कृधातोः उणि, णित्वाद् वृद्धौ, कारुः इति रूपम् । 'विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः' इति मेदिनी । वाति इति वायुः । प्रत्ययस्य णित्वात् 'आतो युक्चिण्कृतोः ।' इति युक् । पिबन्त्यनेन तैलादिकं इति पायुः । जयत्यभिभवति रोगान् इति जायुः औषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वदते रोचते इति स्वादुः । साध्नोति परकार्य-

साध्नोति परकार्यमिति साधुः ॥ आशु शीघ्रम् ॥ **उणादयो बहुलम्** । ३ । ३ । १ । एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति, कृष्णं दर्शको याति । **कालसमयवेलासु तुमुन्** । ३ । ३ । १६७ । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥

मिति साधुः, अश्नुते व्याप्नोति इति आशु शीघ्रम् । **उणादयो बहुलम् इति** । अस्मिन् सूत्रे धातोः इति, प्रत्ययः इति, कृत् इति चानुवर्तते तेन शास्त्र-बहिर्भूतानामप्युणादीनां प्रत्ययसंज्ञा कृत्संज्ञा कर्त्रर्थश्च सिध्यति । 'कृत्तद्धितसमासाश्च ।' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञापि, ततः स्वादिविभक्तीनामुत्पत्तिः । **संज्ञायाम्**–रूढा एते उणादिप्रत्ययान्ताः अविद्यमानमपि धात्ववयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्याः । **बहुलम्**–सर्वेषां प्रत्ययानां उणादिसूत्रेष्वपि अनुक्तत्वात् बहुलपदप्रयोगः । तेन तेष्वविहिता अपि केचित्प्रत्यया रूपानुरोधेन तर्क्याः । **कार्याद्विद्यात् इति** । यथा गुणवृद्धिनिषेधे प्रत्ययः कित् ङिद्वा ज्ञेयः । वृद्धौ ञित् णिद्वा ऊह्यः । अनूबन्ध इति उपसर्गे घञ्यमनुष्ये बहुलमिति उकारदीर्घः । **तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामिति** । उपपदार्था सप्तमी । तेन क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे इत्यर्थः । भविष्यति इति वर्तते । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था । 'कृष्णं द्रष्टुं याति,' 'कृष्णं दर्शको याति' इत्यत्र कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनार्थं यानं वर्तते तेन तादृशे याधातौ उपपदे दृशधातोः तुमुन्ण्वुलौ भवतः । तुमुन् मान्तः कृत् । तेन 'कृन्मेजन्तः ।' इति सूत्रेण तुमुन्नन्तं अव्ययम् । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात् भावे तुमुन् भवति ॥ **कालसमयवेलास्विति** । कालपर्यायाणां उपादानात् कालार्थेषु उपपदेषु इत्यर्थः । तेन अनेहा भोक्तुमित्यपि भवति । इह कथं तुमुन् न भवति – कालो भोजनस्य इति । वाऽस–रूपविधिना ल्युडपि भवति ॥ **भाव इति** । घञ् इति वर्तते । क्रियासामान्यं

भावे । ३ । ३ । १८ । सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् । पाकः ॥ **अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्** । ३ । ३ । १९ । कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ **घञि च भावकरणयोः** । ६ । ४ । २७ । रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥ **निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः** । ३ । ३ । ४१ । एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणम् । । निकायः, कायः । गोमयनिकायः ॥

भावशब्दार्थः । 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति भाष्यात् लिंगसंख्यान्वययोग्यः सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थो भावशब्दार्थोऽत्र । पचति इत्यादौ तु साध्यावस्थावर्ती धात्वर्थः । पचधातोर्घञि, ञित्वात् 'अत उपधायाः' इति अकारवृद्धौ 'चजोः कु घिण्यतोः' । इति चस्य कत्वे पाकः इति रूपम् ॥ **अकर्तरि च कारके–इति** । घञ् इति वर्तते । संज्ञायां रूढौ । कर्तृभिन्ने कारके कर्मणि यथा–प्रास्यन्ति तं प्रासः । अपादाने यथा आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः यथा तक्षशिलाहारः । अकर्तरि किम् ? विभत्यंसौ भर्ता । अत्र न घञ् । संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकार इति काशिकायाम् । तेन लाभः दायः इत्यादिरूपाणि ॥ **घञि च भावकरणयोरिति** । नलोपः इति रञ्जेः इति च वर्तते । रञ्जेर्घञि प्रकृतसूत्रेण नकारलोपे प्रत्ययस्य ञित्वात् उपधावृद्धौ 'चजोः कु घिण्यतोः ।' इति जस्य गत्वे रागः इति रूपम् । रञ्जनं रागः, रज्यतेऽनेनेति च रागः । भावकरणयोरिति किमुक्तम् । रज्यत्यस्मिन् इति रङ्गः, अत्राधिकरणार्थत्वात् नलोपो न । इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि च कारके' इति द्वयमपि 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३·३ ११३) इति यावदनुवर्तते ॥ **निवासचितीति** । चेः इति घञ् इति च वर्तते । निवासाद्यर्थेषु चिनोतेर्घञ्, आदेः चकारस्य च ककारः । निवासे–काशीनिकायः (निचीयते मोक्षोऽत्र ।), चितौ–आकायमग्निं चिन्वीत (आचीयन्तेऽस्मिन् इष्टकाः इति ।) शरीरे–कायः (चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति ।) उपसमाधाने राशीकरणे गोमयनिकायः (चीयते इति ।) निवासादिषु किम् ? अन्यत्र 'एरच्' इति सूत्रेण अच् यथा चयः ॥ एरच्

एरच् । ३ । ३ । ५६ । इवर्णान्तादच् । चयः जयः । **ऋदोरप्** । ३ । ३ । ५७ । ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः, गरः, यवः, लवः, स्तवः, पवः । **(घञर्थे कविधानम् ।)** प्रस्थः ॥ **ड्वितः क्त्रिः** । ३ । ३ । ८८ । **क्त्रेमम्नित्यम्** । क्त्रिप्रत्ययान्तान्मम् निर्वृत्तेऽर्थे । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुवप् उप्त्रिमम् ॥ **ट्वितोऽथुच्** । ३ । ३ । ८९ । टुवेपृ कम्पने । वेपथुः ॥

इति । एः इति पञ्चम्यन्तं धातोरित्यधिकृतस्य विशेषणम् । भावे, अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । चेः अचि चि अ इति स्थिते 'सार्वधातुक-' इति गुणे अयादेशे चयः । जेरचि जयः । घञोऽपवादः । **ऋदोरिति** । ऋच उः च तयोः समाहारः ऋदुः सौत्रं पुंस्त्वम् । ऋदोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तेन ऋवर्णान्ताद् उवर्णान्ताच्च धातोः भावे अकर्तरि च कारके अप् । अपः पित्त्वम् स्वरार्थम् । ननु ऋदोरित्यत्र किमर्थं तकारः । ऋकारस्य दीर्घत्वात् सवर्णग्रहणप्रसंगाभावेन, तपरः तत्कालस्येति तकारस्यानावश्यकत्वात् इति । उच्यते । नायं तकारः, किंतु दकारो मुखसुखार्थः । तात्परत्वे तु ह्रस्वस्यैव उकारस्य ग्रहणं स्यात् न तु दीर्घस्येति दकार एवायम् । 'कॄ विक्षेपे'- कॄ अ इति स्थिते 'सार्वधातुक-' इति ऋकारस्य गुणे कर इति रूपम् । गॄ निगरणे गरः । यु मिश्रणेऽमिश्रणे च-यवः । लूञ् छेदने – लवः । पूञ् पवने-पवः । **घञर्थे-इति** । घञ् भावे अकर्तरि च कारके भवति । तस्मिन्नेवार्थे 'कः' भवति । प्रतिष्ठन्ते ऽस्मिन् धान्यानीति प्रस्थः । प्रपूर्वात् स्था- धातोः कप्रत्यये, कित्त्वात् 'आतो लोप इटि च' इति आलोपः । **ड्वितः क्त्रिः** । धातोः इति वर्तते । डु: इत् यस्य तस्मात् धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति । **क्त्रेर्मम्नित्यमिति** । क्त्रिप्रत्ययान्तात् मप् निर्वृत्ते ऽर्थे । क्त्रिप्रत्ययः मब्विना केवलो न क्वापि प्रयुज्यते । 'भावे' इति 'अकर्तरि च कारके' इति च वर्तते । परं, अयं भावे एव स्वभावात् । 'डुपचष् पाके' –पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । 'डुवप् बीजसंताने' । क्त्रेः कित्त्वात् 'वचि-स्वपि- ' इति संप्रसारणे उप्त्रिमम् ॥ **ट्वितो ऽथुजिति** । टु इत्

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९० । यज्ञः, याच्ञा, यत्नः विश्नः, प्रश्नः, रक्ष्णः ॥ **स्वपो नन्** । ३ । ३ । ९१ । स्वप्नः ॥ **उपसर्गे घोः किः** । ३ । ३ । ९२ । प्रधिः, उपधिः ॥

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ । स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः ।

यस्य तस्मात् ट्वितः । 'टुवेपृ कम्पने' – वेपथुः । 'टुओश्वि गति–वृद्धयोः'–श्वयथुः ॥ **यजयाचयतविच्छप्रच्छेति** । एतेभ्यो धातुभ्यो नङ्प्रत्ययः स्यात्, भावे अकर्तरि च कारके । 'यज देवपूजासंगति–करणदानेषु –' इति धातोः नङि, यज् न इति स्थिते 'स्तोः श्चुना –' इति नस्य ञत्वे जञोर्योगेन ज्ञे कृते यज्ञः इति रूपम् । 'टुयाचृ याच्ञायाम्' – याच्ञा । 'यती प्रयत्ने' – यत्नः । 'विच्छ भाषायां दीप्तौ च' इति धातोः नङि, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सतुकस्य छस्य शत्वे विश्नः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' इति धातोः नङि, ङित्त्वात् 'ग्रहिज्या –' इति संप्रसारणे प्राप्ते 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति सूत्रे आचार्येण प्रश्नशब्दप्रयोगेण 'नङि प्रच्छधातोः संप्रसारणं न भवति' इति ज्ञापितत्वात् संप्रसारणाभावे, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सतुकस्य छस्य शत्वे प्रश्नः इति रूपम् । 'रक्ष पालने –' रक्ष्णः ॥ **स्वपो–इति** । 'ञिष्वप् शये' इति धातोः नन् प्रत्ययो भवति । नित्त्वं स्वरार्थम् । **उपसर्गे घोः – इति** । 'दाधा घ्वदाप्' इति दाधाधात्वोः घुसंज्ञा । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकधातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति भावे अकर्तरि च कारके । प्रपूर्वात् 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इति धाधातोः किप्रत्यये कित्त्वात् 'आतो लोप इटि च' इति आलोपे प्रधिः चक्रनेमिः । उपधिः कपटम् 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः' इत्यमरः ॥ **स्त्रियां क्तिन् इति** । कृत्यल्युटो बहुलमित्यतः प्राक् स्त्रियामित्याधिक्रियते । तेन स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अकर्तरि च कारके धातोः क्तिन्नादयो भवन्ति । घञ् सामान्येन विहितः । तस्यायं स्त्रीत्वविवक्षायामपवादः । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य

(**ऋृल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः ।**) तेन नत्वम् । कीर्णिः, लूनिः, धूनिः । (**सम्पदादिभ्यः क्विप् ।**) सम्पत्, विपत्, आपत् । (**क्तिन्नपीष्यते ।**) सम्पत्तिः । विपत्तिः, आपत्तिः ॥ **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ।** ३ । ३ । ९७ ।

व्यवस्थितेः, स्त्रियां घञ् न भवति । स्त्र्यधिकारे वा ऽ सरूपविधिर्नास्तीति प्रागुक्तम् । अयं क्तिन्प्रत्ययः परत्वात् अजपौ नित्यं बाधते । तौ पुंस्त्व-विशिष्टभावादौ भवतः । नकारः स्वरार्थः । 'डुकृञ् करणे' इति धातोः क्तिनि कित्त्वात् गुणाभावे कृतिः । एवं स्तुतिः ॥ **ऋृल्वादिभ्य इति ।** ऋृकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च धातुभ्यः परः क्तिन् निष्ठावद् वाच्यः । अतिदेशवार्त्तिकमिदम् । ऋृल्वादीनां धातूनां निष्ठायां यानि कार्याणि विहितानि तानि क्तिनि परतो ऽपि भवन्ति । यथा 'कॄ विक्षेपे' इति कॄ धातोः क्तिनि, 'ऋृत इद् धातोः' इति किर् ति इति जाते, 'हलि च' इति सूत्रेण कीर् + ति इति भूते, प्रकृतवार्त्तिकेन क्तिनो निष्ठावत्त्वे, 'रदाभ्यां निष्ठातो नः –' इति सूत्रेण तस्य नत्वे, कीर् नि इति जाते, नस्य णत्वे, कीर्णिः इति रूपम् । 'लूञ् छेदने' इति धातोः क्तिनि, तस्य निष्ठावत्त्वे, 'ल्वादिभ्यः' इति तकारस्य नकारे लूनिः रूपम् । एवं धूञ् कम्पने – धूनिः । पूनिः इति रूपं तु चिन्त्यम् । पूञः ल्वादिगणे पाठाभावात् ॥ **संपदादिभ्य इति ।** संपदादिभ्यः भावे अकर्तरि च कारके क्विप् भवति । क्विपः 'वेरपृक्तस्य' इति लुप्तत्वात् सम्पद्, विपद् इत्यादि-रूपाणि । स्त्र्यधिकारे वा ऽ सरूपविधिनिषेधात् क्वपा क्तिनो नित्यं बाधः । स्यात्, ततः सम्पत्तिः इत्यादिरूपाणि कथमित्यत आह '**क्तिन्नपी-ष्यते**' इति । इष्टिरियं भाष्यकारस्य । संपदादिभ्यः धातुभ्यः भावे अकर्तरि च कारके क्तिन्नपि भवतीत्यर्थः । तेन संपत्तिः, विपत्तिः ॥ **ऊतियूतिजूति – इति ।** एते शब्दाः स्त्रियां क्तिन्नन्ता निपात्यन्ते । ननु किमर्थं 'ऊति' शब्दोऽत्र निपात्यते । यतः अवधातोः क्तिनि 'ज्वरत्वरस्रिव्यवि' – इति अकारवकारयोः ऊठि आदेशे सति ऊतिः इति रूपं लभ्यते । उच्यते । पूर्वसूत्रात् उदात्तः इत्यस्यानुवृत्त्या

एते निपात्यन्ते ॥ **ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च** । ६ । ४ । २० । एषामुपधावकारयोरूठ् अनुनासिके क्वौ झलादौ क्ङिति । अतः क्विप् । जूः, तूः, स्रूः, ऊः, मूः ॥ **इच्छा** । ३ । ३ । १०१ । इषेर्निपातोऽयम् ॥ **अ प्रत्ययात्** । ३ । ३ । १०२ । प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः

ऊत्यादिषु क्तिन् उदात्तः इत्यर्थो भवति । एतत्स्वरार्थं अत्र ऊतिशब्द-ग्रहणम् । अन्यथा 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति सूत्रेण प्रकृतेरादिः उदात्तः स्यात् । युधातोः यूतिः, जुधातोश्च जूतिः । अनयोः दीर्घत्वं निपात्यते । 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातोः सातिः । द्यतिस्यति – इति इत्वे प्राप्ते इह इत्वाभावो निपात्यते । 'षणु दाने' इति धातोर्वा इदं रूपम् । 'जनसनखनां सञ्झलोः' इति आत्वे कृते स्वरार्थमिह ग्रहणम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । 'कृत संशब्दने' इति धातोर्णिजन्तत्वात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचं बाधित्वा क्तिन् निपात्यते, कीर्तिः ॥ **ज्वरत्वरस्रिवि – इति** । 'च्छ्वोः शूडनु –' इति सूत्रात् वकारः ऊठ् चानुवर्तते । क्विझलोः क्ङिति इत्यप्यनुवर्तते । एतेषां धातूनां उपधावकारयोः स्थाने ऊठ् आदेशः स्यात् क्वौ झलादौ क्ङिति च प्रत्यये । ज्वरधातोः क्विपि प्रकृतसूत्रेण वकाराकारयोः ऊठादेशे जूर् इति जाते सौ 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सुलोपे रकारस्य विसर्गे जूः इति रूपम् । त्वरधातोः तूः । स्रिविधातोः स्रूः । अव-धातोः ऊः ॥ **इच्छा – इति** । इषु इच्छायामिति धातोर्निपातः । भावे इत्येव । अत्र इषेर्भावे शः यगभावश्च निपात्यते । अन्यथा शे कृते शस्य सार्वधातुकत्वात् भावे 'सार्वधातुके यक्' इति यक् स्यात् ॥ **अ प्रत्ययात् इति** । अ इति लुप्तप्रथमाकं पदम् । प्रत्ययात् इति धातोरित्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिना प्रत्ययान्ताद्धातोः इत्यर्थः । स्त्रियामिति वर्तते तेन स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । चिकीर्ष इति सन्प्रत्ययान्तात्कृधातोः प्रकृतसूत्रेण अप्रत्यये, तस्यार्धधातुकत्वात् 'अतो लोपः' इति सूत्रेण चिकीर्ष इत्यस्य अकारलोपे, कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे स्त्रीत्वविवक्षायां टापि चिकीर्षा इति रूपम् । एवमेव पुत्रकाम्य इति

स्यात् । चिकीर्षा, पुत्रकाम्या ॥ **गुरोश्च हलः** । ३ । ३ । १०३ । गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामप्रत्ययः स्यात् ईहा ॥ **ण्यासश्रन्थो युच्** । ३ । ३ । १०७ । अकारस्यापवादः । कारणा हारणा ॥

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ । **ल्युट् च** । ३ । ३ । ११५ । हसितम्, हसनम् ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ । **छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य** ।

काम्यच्प्रत्ययान्तात् अप्रत्यये, अकारलोपे, टापि पुत्रकाम्या । **गुरोश्च हल इति** । हलः इति पञ्चमी धातोः इत्यस्य विशेषणम्, तेन हलन्तात् इत्यर्थः । तस्य गुरुत्वासंभवेन गुरुमतः इत्यर्थः पर्यवस्यति । दीर्घस्य संयोगापूर्वस्य ह्रस्वस्य चाचो गुरुसंज्ञा । ईहधातोः ईहा । ऊहधातोः ऊहा । गुरोः किम्, भजधातोः भक्तिः । हलः किम्, नीतिः ॥ **ण्यासश्रन्थो युजिति** । ण्यन्तेभ्यः आस, श्रन्थ इत्येताभ्यां च स्त्रियां भावे अकर्तरि च कारके युच्प्रत्ययो भवति । 'अ प्रत्ययात्' 'गुरोश्च हलः' इति सूत्रद्वये विहितस्य अप्रत्ययस्यायमपवादः । णिजन्तात् कृधातोः युचि, युवोरनाकौ इति अनादेशे, कारि अन इति स्थिते 'णेरनिटि' इति इकारलोपे, कार् अन इति जाते, 'रषाभ्यां नो णः –' इति नस्य णत्वे, टापि कारणा । एवं णिजन्तात् हृधातोः हारणा । आस उपवेशने – आसना । श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः–श्रन्थना ॥ **नपुंसके भाव इति** । क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । अयं अकर्मकेभ्य एव । हसधातोः क्ते, 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इति इटि हसितं रूपम् । एवं शयितम्, जल्पितम् ॥ **ल्युट् चेति** । अयमपि क्लीबत्वविशिष्टे भावे । हसनं जल्पनं इत्यादि ॥ **पुंसि संज्ञायां घ इति** । करणाधिकरणयोरिति वर्तते । अर्थनिर्देशे सप्तमी । पुल्लिंगयोः करणाधिकरणयोः अभिधेययोः धातोर्घः प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणं 'न सर्वेषु स्थलेषु घो भवति' इति द्योतनार्थम् । पुंसि इति किम्, प्रसाधनम् । घकारः 'छादेर्घे –' इति विशेषणार्थः ॥ **छादेर्घ इति** । उपधायाः इति ह्रस्वः इति च वर्तते । अद्व्युपसर्गस्य – द्वौ उपसर्गौ यस्य स द्व्युपसर्गः, स न भवतीति अद्व्युपसर्गः,

६ । ४ । ९६ । द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे परे । दन्तास्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ॥ **अवे तृस्त्रोर्घञ्** । ३ । ३ । १२० । अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ॥ **हलश्च** । ३ । ३ । १२१ । हलन्ताद्घञ् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः ।

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।३।३।१२६। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च ।

इदं अद्विप्रभृत्युपसर्गोपलक्षणपरम् । तेन त्रिचतुरादिषु उपसर्गेषु ह्रस्वो न भवति । दन्ताश्छाद्यन्ते ऽ नेनेति दन्तच्छदः । करणे घः । दन्त छादि घ इति स्थिते 'णेरनिटि' इति इकारलोपे प्रकृतसूत्रेण उपधाह्रस्वत्वे, 'दन्तच्छदः' इति रूपम् । आकुर्वन्त्यस्मिन्निति आकरः, अधिकरणे घः ॥ **अवे तृस्त्रोर्घञिति** । अव इत्युपसर्गे उपपदे तृ स्तृ इति धातुभ्यां घञ् स्यात् करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां प्रायेण । अवतृ घञ् इति स्थिते ञित्वात् 'अचो ञ्णिति' इति ऋकारस्य वृद्धौ अवतारः इति रूपम् । इयं न संज्ञा । प्रायोवृत्तेः असंज्ञायामपि घञ् भवति ॥ **हलश्चेति** । पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोः घञ्प्रत्ययो भवति । अयं 'पुंसि संज्ञायाम्' इति विहितस्य घस्यापवादः । रमन्ते ऽ स्मिन् योगिनः इति रामः, अधिकरणे घञ् । 'अत उपधायाः ।' इति उपधावृद्धिः । अपमृज्यते ऽ नेन व्याध्यादिः इत्यपामार्गः, 'उपसर्गस्य घञ्य –' इति दीर्घः । अपमृज् घञ् इति स्थिते 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धौ 'चजोः कु घिण्यतोः' इति जस्य गत्वे अपामार्गः ॥ **ईषद्दुःसुष्विति** । उपपदार्था सप्तमी करणाधिकरणयोः इति नानुवर्तते तथा व्याख्यानात् । कृच्छ्रं दुःखम् । अकृच्छ्रं सुखम् । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ।' इति सूत्रेण भावे कर्मणि च खल् । ईषद्दुःसुषु इति किम्, कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु इति किम्, ईषत्कार्यम्, अल्पमित्यर्थः । खल्प्रत्ययस्य लकारः स्वरार्थः । खित्त्वं उत्तरसूत्रे मुमर्थम् । प्रकृतसूत्रे सु इत्युपपदस्य अजन्तत्वेऽपि अव्ययत्वात् 'अरुर्द्विषजन्तस्य मुम् ।' इति

कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता। अकृच्छ्रे ईषत्कारः, सुकरः। **आतो युच्**। ३। ३। १२८। खलोपवादः। ईषत्पानः सोमो भवता। दुष्पानः, सुपानः॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा। ३।४। १८। प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। अमैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः। दो दद्घोः। अलं दत्त्वा। घुमास्थेतीत्वम्। पीत्वा खलु। अलंखल्वोः किम्। मा कार्षीत्। प्रतिषेधयोः

सूत्रेण प्राप्तो मुम् न भवति। खित्यनव्ययस्य॥ **आतो युजिति**। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु इत्यनुवर्तते। तेन ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु उपपदेषु आदन्ताद् धातोर्युच् स्यादित्यर्थः। अयमपि खलर्थत्वात् भावे कर्मणि च भवति। 'युवोरनाकौ' इति योरनादेशः। चकारः स्वरार्थः॥ **अलंखल्वोरिति**। प्रतिषेधयोः इति पदं अलंखल्वोरित्यस्य विशेषणम्। तेन आह प्रतिषेधार्थयोः इति अलंखल्वोः इति उपपदार्थे सप्तमी। अव्ययकृतो भावे भवन्ति इति वचनात् क्त्वा भावार्थकः। सूत्रे प्राचां ग्रहणं विकल्पार्थमिति काशिकायाम्। पूजार्थमिति सिद्धान्तकौमुद्याम्, विकल्पस्तु वासरूपविधिना लभ्यते। केचित्तु वाऽसरूपविधिः स्त्रियां क्तिन् इत्यतः प्रागेव प्रवर्तते, अलं रोदनेन इत्यादिप्रयोगास्तु बहुलग्रहणात्समाधेया इत्याहुः। अलं दत्त्वा इत्यत्र उपपदसमासे क्त्वो ल्यप् आदेशः स्यादित्याशंक्य आह **अमैवाव्ययेनेति**। अमा एव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन समस्यते। यस्मिन् सूत्रे अम् (णमुल्) एव विधीयते तस्मिन् यत्पदस्य उपपदसंज्ञा भवति तेनैव सह अव्ययस्य समासः। यथा स्वादुंकारम् अत्र 'स्वादुमि णमुल्' इति सूत्रेण णमुल। एतेन अन्यत्र अव्ययेन सह समासो निषिद्धः। अलंपूर्वकात् दाधातोः क्त्वाप्रत्यये, 'दो दद्घोः' इत्यनेन ददादेशे, 'खरि च' इति थस्य तत्वे, कृदन्तत्वात् सौ कृते, 'क्त्वातोसुन्कसुनः।' इति अव्ययसंज्ञायां, 'अव्ययादाप्सुपः।' इति सोर्लोपे दत्त्वा इति रूपम्। खलूपपदात् पाधातोः क्त्वा प्रत्यये 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि।' इति आकारस्य ईत्वे पूर्ववत् 'पीत्वा' रूपम्। पीत्वा खलु, पानेन साध्यं नास्तीत्यर्थः। अलं दत्त्वा, अपात्रे न देयम्। अलंखल्वोः किम्। प्रतिषेधार्थे अन्यस्मिन्नुपपदे क्त्वा न भवति-मा कार्षीत्, माङि लुङ्। 'न माङ्

किम्। अलंकारः ॥ **समानकर्तृकयोः पूर्वकाले**। ३ । ४ । २१ ॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । **न क्त्वा सेट्** । १ । २ । १८ । सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च** । १ । २ । २६ । इवर्णोवर्णोपधाद्धलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतित्वा, द्योतित्वा ।

योगे ।' इत्यडागमप्रतिषेधः । प्रतिषेधयोः किम् । अप्रतिषेधार्थे अलमुपपदे क्त्वा न भवति । अलंकारः ॥ **समानकर्तृकयोरिति** । समानः एकः कर्ता ययोः तयोः धात्वर्थयोः । निर्धारणे षष्ठी । पूर्वकाले इति धातोरित्यस्य विशेषणम् । तेन पूर्वकाले विद्यमानाद् धातोरित्यर्थः । भुक्त्वा व्रजति इत्यत्र भोजनादूर्ध्वं गमनम् इत्यर्थः । तेन पूर्वकालिकात् भोजनार्थकभुजधातोः क्त्वा । 'चोः कुः ।' इति जकारस्य गकारः तस्य च 'खरि च' इति ककारः ।' **द्वित्वमतन्त्रमिति** सूत्रे समानकर्तृकयोः इति द्विवचनं न विवक्षितम् । तेन भुक्त्वा पीत्वा व्रजति इत्यत्र त्रिषु धातुषु व्रजनापेक्षया भोजनपानयोः पूर्वकालिकत्वात् क्त्वा । समानकर्तृकयोरिति किम्. । भुक्तवति देवदत्ते गच्छति यज्ञदत्तः ॥ **न क्त्वा सेडिति** । कित् इति वर्तते । इटा सहितः । सेट् 'शीङ् स्वप्ने' इति धातोः क्त्वाप्रत्यये 'आर्धधातुकास्येड् वलादेः ।' इति इटि प्रकृतसूत्रेण क्त्वाप्रत्ययस्य कित्त्वाभावे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।' इति गुणे, शे इत्वा इति जाते 'एचोऽयवायावः ।' इति अयादेशे शयित्वा इति रूपम् । सेट् किम् । कृत्वा – अत्र कृधातोः क्त्वाप्रत्यये 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इण्निषेधे कित्त्वात् 'क्ङिति च' इति गुणाभावे कृत्वा इति रूपम् । **रलो व्युपधादिति** । पूर्वसूत्रेभ्यः क्त्वा सेट् कित् वा इति चत्वारि पदान्यनुवर्तन्ते । रल् प्रत्याहारः । रलः रलन्तात् धातोः इत्यर्थः । उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्मात् । हल् आदिर्यस्य तस्मात् हलादेः । 'द्युत दीप्तौ' इति धातोः क्त्वा प्रत्यये, 'आर्धधातुकस्येड् –' इति सूत्रेण इटि प्रकृतसूत्रेण क्त्वाप्रत्ययस्य

हलादेः लिखित्वा, लेखित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः । किम् एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥ **उदितो वा** । ७ । २ । ५६ । उदितः परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा शान्त्वा । देवित्वा द्यूत्वा । दधातेर्हिः ।

कित्त्वनिषेधे, 'पुगन्तलघूपधस्य च ।' इति उपधागुणे द्योतित्वा इति रूपम् । कित्त्वे तु द्युतित्वा । 'लिख अक्षरविन्यासे' इतीकारोपधात् धातोः लिखित्वा, लेखित्वा । सन्- दिद्युतिषते दिद्योतिषते । लिलिखिषति लिलेखिषति । व्युपधात् किम्, वर्तित्वा । अत्र क्त्वाप्रत्यये 'आर्धधातुकस्य -' इति इडागमे ऋकारोपधत्वात् 'न क्त्वा सेट् ।' इति नित्यं कित्त्वनिषेधे उपधागुणे वर्तित्वा रूपम् । रलः किम् देवित्वा - अत्र रलन्तत्वाभावात् सेटः क्त्वाप्रत्ययस्य नित्यं कित्त्वाभावे देवित्वा रूपम् । 'सेवित्वा' इति पाठे 'षिवु तन्तुसन्ताने' इति धातो रूपम् । हलादेः किम् एषित्वा - अत्र हलादित्वाभावात् न कित्त्वविकल्पः । सेट् किम् । भुजधातोः क्त्वाप्रत्यये एकाच उपदेशेऽनु-दात्तात्' इति इटोऽभावे नित्यं कित्त्वम् ॥ **उदितो वेति** । क्त्वः इति वर्तते । उदितः इति अधिकृतस्य धातोर्विशेषणम् । उत् इत् यस्य स उदित् । उदितः धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इड् वा । 'शमु उपशमे' इति धातोः क्त्वाप्रत्यये प्रकृतसूत्रेण इड्विकल्पे इट्पक्षे शमित्वा । इडभावे 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति उप-धादीर्घे 'नश्चापदान्तस्य झलि ।' इति मस्यानुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णे शान्त्वा इति रूपम् । 'दिवु क्रीडाविजिगीषादिषु' इति धातोः क्त्वाप्रत्यये, प्रकृतसूत्रेण इड्विकल्पे, इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वाभावे, उपधागुणे देवित्वा, । इडभावपक्षे तु दिव् क्त्वा इति स्थिते 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठि 'इको यणचि' इति यणि च कृते द्यूत्वा रूपम् ॥ **दधातेर्हिः - इति** । ति किति इति वर्तते । तादौ किति इत्यर्थः । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इति धातोः क्त्वाप्रत्यये प्रकृतसूत्रेण हित्वे 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति सर्वादेशे कृते

हित्वा ॥ **जहातेश्च क्त्वि** । ७ । ४ । ४३ । हित्वा । हाङ्स्तु हात्वा ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्** । ७ । १ । ३७ । अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च । ३ । ४ । २२ । आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥ **नित्यवीप्सयोः** । ८ । १ । ४ । आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञकेषु

क्त्वित्वादगुणनिषेधे हित्वा रूपम् ॥ **जहातश्चेति** । हिः इति वर्तते । 'ओहाक् त्यागे' इति धातोः क्त्वाप्रत्यये हिः आदेशो भवति । हित्वा । जहातेः इति श्तिपा निर्देशः 'ओहाङ् गतौ' इत्यस्य वारणार्थः । तस्मात् हात्वा इति रूपम् ॥ **समासेऽनञ्पूर्व इति** । नञ् पूर्वः पूर्वपदं यस्य स नञ्पूर्वः । स न भवति इत्यनञ्पूर्वः समासः' पर्युदासात् नञ्भिन्ने नञ्सदृशे च अव्यये पूर्वपदे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । प्रपूर्वककृधातोः 'कुगतिप्रादयः' इति नित्ये समासे क्त्वाप्रत्ययस्य क्त्वित्वात् 'ह्रस्वस्य पिति –' इति तुकि प्रकृतसूत्रेण क्त्वो ल्यबादेशे प्रकृत्य इति रूपम् । अनञ् इति किम् । अकृत्वा । 'अनीत्वा पंकतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते' इति माघे ॥ **आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति** । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । चकारेण क्त्वाऽनुकृष्यते । अभीक्ष्णस्य भावः आभीक्ष्ण्यम् पौनःपुन्यम् । पौनःपुन्ये द्योत्ये समानकर्तृकयोः धात्वोः पूर्वकालिकाद् धातोः णमुल् क्त्वा च भवतः इत्यर्थः । **नित्यवीप्सयोरिति** । सर्वस्य द्वे इत्यनुवर्तते । नित्यं नित्यत्वं आभीक्ष्ण्यमित्यर्थः । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिः इह कार्त्स्न्यम् । द्योत्ये इति वृत्तौ विशेषणस्य नपुंसकनिर्देश एकवचनं च 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्च ।' इति सूत्रेणैकशेषात् । सर्वस्य द्वे इत्यनुवृत्तम्, तेन एकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते आदेशत्वेन विधीयेते इत्यर्थः । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेषु – इति । तद्धि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्द्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव न्याय्यम् । क्रियाप्राधान्यं

कृदन्तेषु। स्मारं स्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वा स्मृत्वा। पायं पायम् भोजं भोजम्। श्रावं श्रावम्॥ **अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्** ।३।४।२७। एषु कृञो णमुल् स्यात्सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ्। व्यर्थत्वात्प्रयागानर्ह इत्यर्थः। अन्यथाकारम्, एवङ्कारम्, कथङ्कारम्, इत्थंकारं भुङ्क्ते। सिद्धेति किम्। शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते। **इति कृदन्तप्रक्रिया॥**

अथ विभक्त्यर्थप्रकरणम्॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।२।३।४६।

चाख्याते ऽस्ति कृद्विशेषेच 'अव्ययकृतो भावे।' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः इति तत्त्वबोधिन्याम्। स्मारं स्मारं एतत् णमुलन्तम्। स्मृ धातोः णमुलि, 'अचो ञ्णिति' इति ऋकारस्य वृद्धौ स्मारम् इति जाते, प्रकृत-सूत्रेण द्वित्त्वे, मस्य चानुस्वारे, स्मारं स्मारं नमति शिवमिति सिद्धम्। पक्षे क्त्वान्तम्, स्मृत्वा स्मृत्वा। पायं पायम् – पा धातोर्णमुलि, 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युकि, प्रकृतसूत्रेण द्वित्त्वे, पायं पायं इति रूपसिद्धिः। एवं भोजं, भोजमित्यादि॥ **अन्यथैवंकथमित्थंस्विति**। अन्यथा एवमित्यादिषु कृञः णमुल् स्यात्। सिद्धाप्रयोगः – सिद्धः अप्रयोगः प्रयोगाभावः यस्य सः सिद्धाप्रयोगः कृञ् चेत्। कृञो ऽर्थस्य अविवक्षि-तत्वे ऽपि णमुल्प्रत्ययसाधुत्वार्थं तस्य प्रयोगः इति भावः। अन्यथाकारं भुंक्ते, अन्यथा भुंक्ते इत्यर्थः। सिद्धाप्रयोग इति किम्। कृञो ऽर्थ-विवक्षायां णमुल् न भवति यथा – शिरो ऽन्यथा कृत्वा भुंक्ते। **इति कृदन्तप्रक्रिया।**

अथ विभक्त्यर्थप्रकरणम्।

प्रातिपदिकार्थ – इति 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति प्रातिपदिकलक्षणम्। तस्यार्थः प्रातिपदिकार्थः। शब्दात् द्वावर्थौ ज्ञायेते

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः, नीचैः, कृष्णः, श्रीः, ज्ञानम् । लिङ्गमात्राधिक्ये तटः, तटी, तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । वचनं संख्या । एकः, द्वौ, बहवः ॥ **संबोधने च** । २ । ३ । ४७ । प्रथमा स्यात् । हे राम

शक्यार्थो लक्ष्यार्थश्च तत्र कतरोऽत्र ग्राह्य इति आशंकायामाह— **नियतोपस्थितिक इति** । नियता उपस्थितिर्यस्येति बहुव्रीहिसमासः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते सति यस्यार्थस्य नियमेन स्मरणं भवति स शक्यार्थः तत्प्रातिपदिकार्थः । प्रथमाविभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसांनिध्यात् शक्यार्थानुपपत्तेर्वा क्वचिल्लक्ष्यार्थोऽपि तस्माज्ज्ञायते, परं तस्यासार्वत्रिकत्वान्न प्रातिपदिकार्थत्वम् । प्रातिपदिकार्थश्च लिंगं च परिमाणं च वचनं चेत्येतेषां द्वन्द्वः । मात्रशब्दोऽवधारणार्थः । 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते' इति न्यायेन प्रातिपदिकार्थमात्रे लिंगमात्रे इति तस्य प्रत्येकमन्वयः । प्रातिपदिकार्थं विना केवलस्य लिंगस्य परिमाणस्य च प्रतीतिर्न भवतीत्याह **लिंगमात्राद्याधिक्य इति** । आदिपदेन परिमाणं परामृश्यते । वचनं संख्या । **उच्चैः नीचैरिति** । अव्यये इमे । तयोः अलिंगत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । कृष्णः, श्रीः, ज्ञानम् इत्येतेषां नियतलिंगत्वात् अत्रापि प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा । एतल्लिंगानां प्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भावात् । **तट इत्यादि** । एतेषामनियतलिंगत्वात् प्रातिपदिकार्थः लिंगं च इति द्वयोरेव प्रथमा । **द्रोणो व्रीहिरिति** । द्रोणः चतुराढकमितं परिमाणम् । परिमाणमात्राधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । व्रीहिः धान्यविशेषः जातावेकवचनम् । सामानाधिकरण्यात् द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । **एक इति** । प्रकृतिभ्य एव एकत्वाद्यर्थलाभात् प्रकृतसूत्रेण प्रथमाविभक्त्या केवलं तदनुवादः क्रियते । प्रातिपदिकार्थनैरपेक्ष्येण एकत्वाद्यर्थस्य नियमेनोपस्थितेः 'संख्यामात्राधिक्ये' इति नोक्तम् ॥ **संबोधने चेति** । प्रथमा इति वर्तते ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ । कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ **कर्मणि द्वितीया** । २ । ३ । २ । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमा । हरिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितः ॥ **अकथितं च** । १ । ४ । ५१ । अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छि-

---

संबोधनाधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा इत्यर्थः । सम् सम्मुखीकृत्य बोधनं ज्ञापनं संबोधनम् ॥ **कर्तुरीप्सिततममिति** । कारके इति वर्तते । तच्च प्रथमान्ततया विपरिणम्यते । करोति क्रियां निर्वर्तयति इति कारकम् । ईप्सितं आप्नोतेः सन्नन्तात् क्तः । अतिशयेन ईप्सितं ईप्सिततमम् । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रेण कर्तुः इति कर्तरि षष्ठी । वर्तमानार्थस्तु न विवक्षितः । तेन कटं कृतवान्, कटं करिष्यति इत्यादौ कटमित्यस्य कर्मसंज्ञा सिध्यति । कथं ईप्सितमित्याकाङ्क्षायां क्रियया इति लभ्यते । कर्तुरिति किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । अत्र कर्मणः अश्वपदार्थस्य ईप्सिताः माषाः, न तु कर्तुरिति माषपदस्य न कर्मसंज्ञा । तमब्ग्रहणं किमर्थम् । पयसा ओदनं भुंक्ते इत्यत्र ओदन एव प्रधानभक्ष्यम् । पयस्तु तन्मिश्रणसाधनत्वेन गौणम् । अतस्तस्य न कर्मसंज्ञा ॥ **कर्मणीति** । 'अनभिहिते' इत्यधिकृतं 'कर्मणि' इत्यस्य विशेषणम् । तेन आह – **अनुक्ते कर्मणि** । हरिं भजति इत्यत्र कर्तरि तिङ् । कर्म तु अनुक्तमेव । अतस्तस्य द्वितीया । हरिः सेव्यते इत्यत्र तु कर्मणि तिङ् । कर्मणस्तिङा उक्तत्वात् 'प्रातिपदिकार्थ-' इति सूत्रेण हरिशब्दस्य प्रथमा ॥ **अकथितं चेति** । कारके इत्यधिकृतं पूर्ववत्प्रथमान्ततया विपरिणम्यते । अकथितं अविवक्षितम् । कथमित्याकांक्षायां आह–**अपादानादिविशेषैः** । अपादानं, सम्प्रदानं, अधिकरणं, कर्म, करणं, कर्ता इति षट् कारकाणि । यदा अपादानत्वादिविशेषरूपेण कारकं न विवक्ष्यते तदा तत्कर्मसंज्ञं भवतीत्यर्थः । ननु 'नटस्य गाथां शृणोति' इत्यत्रापि अपादानत्वाविवक्षायां नटशब्दस्य कर्मत्वं स्यात् । उच्यते–अकथितस्य कर्मसंज्ञा केषुचिदेव धातुषु प्रवर्तते न सर्वत्र । अतः परिगणनार्थमाह–**दुह्याचपचेति** । दुहादीनां द्वादशानां नीप्रभृतीनां चतुर्णां

चिब्रूशासुजिमन्थमुषाम् ॥ कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ १ ॥ गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ।१।४।५४। क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ **साधकतमं करणम्** । १ । ४ । ४२ । क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं

च धातूनां कर्मयुक्, प्रधानकर्मणा यद् युज्यते संबद्धं भवति, तदेव अकथितं कर्म इत्यर्थः । 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्' इति कर्मणि प्रयोगे व्यवस्थामाश्रित्य गणद्वये धातूनां विभागोऽत्र कृतः । गां दोग्धि पयः– दोग्धुरीप्सिततमत्वात् पयोऽत्र मुख्यं कर्म । गौस्तु तन्निमित्तत्वेनात्रोक्ता इति तस्या अपादानत्वाविवक्षायां कर्मसंज्ञा । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । **अर्थनिबन्धनेति** । अर्थः निबन्धनं कारणं यस्याः सा । न केवलं कारिकायां निर्दिष्टेषु धातुषु अकथितस्य कर्मसंज्ञा, किन्तु तत्समानार्थकेष्वपि इत्यर्थः ॥ **स्वतन्त्रः कर्तेति** । कारके इति वर्तते । तत्सामर्थ्यात् क्रियायां स्वतन्त्रः इत्यर्थो लभ्यते । स्वतन्त्रः प्रधानभूतः । स्थाली पचति, काष्ठानि पचन्ति इत्यादौ सौकर्यातिशयं द्योतयितुं स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेऽपि कर्तृत्वेन प्रयोगो दृश्यते तत्रातिव्याप्तिं वारयितुमाह – **स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थ इति** ॥ **साधकतमं करणमिति** । साध्यते निर्वर्त्यतेऽनेनेति साधकम् । अतिशयेन साधकं साधकतमम् । यद्व्यापारानन्तरं फलप्राप्तिर्भवति तत् इत्यर्थः । ननु तमब्ग्रहणं व्यर्थम् । यथा लोके 'अभिरूपाय कन्या देया' इत्युक्ते अभिरूपतमायैव कन्या दीयते एवं साधकं करणमित्युक्ते 'साधकतमं करणं' इत्यर्थो लभ्येत । सत्यम् । एवं तर्हि प्रकर्षार्थप्राप्तावपि यत्तमब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकप्रकरणे तमपा विना प्रकर्षो न विज्ञेय इति । तेन 'गंगायां

करणसंज्ञं स्यात् ॥ **कर्तृकरणयोस्तृतीया** । २ । ३ । १८ । अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । १ । ४ । ३२ । दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ **चतुर्थी संप्रदाने** । २ । ३ । १३ । विप्राय गां ददाति ॥ **नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च** । २ । ३ । १६ । एभिर्योगे चतुर्थी । हरये नमः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं, प्रभुः, समर्थः, शक्त इत्यादि ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ । अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद्

घोषः' इत्यत्र घोषेण अखिलगंगाया व्याप्त्यभावेऽपि आधारोऽधिकरणमिति सूत्रेण गंगाया अधिकरणसंज्ञा भवति ॥ **कर्तृकरणयोरिति** । अनभिहिते इति वर्तते । तद्वशात् 'रामो वालिनं हन्ति' इत्यत्र कर्त्रर्थस्य तिङा उक्तत्वात् रामशब्दस्य न तृतीया । 'रामेण बाणेन हतो वाली' इत्यत्र हतः इति कर्मणि क्तः । रामेण इति अनुक्ते कर्तरि बाणेन इति अनुक्ते करणे च तृतीया ॥ **कर्मणा यमभिप्रैतीति** । संप्रदीयते अस्मै इति संप्रदानमन्वर्थसंज्ञा । तद्वशात् कस्य कर्मणा इत्याकांक्षायां दानस्य इति लभ्यते । अत आह – दानस्य कर्मणा । अभिप्रैति अभिमुखं प्रकर्षेण एति गच्छति, दानक्रियोद्देश्यं करोतीत्यर्थः ॥ **नमःस्वस्तिस्वाहेति** । एभिः संयुक्तात् शब्दाच्चतुर्थीत्यर्थः । इयं उपपदविभक्तिः, पदान्तरसंयोगजन्यत्वात् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति न्यायेन नमस्करोति देवानित्यत्र तु द्वितीयैव न चतुर्थी । सूत्रे 'अलं' पदेन 'प्रभुः' 'शक्तः' इत्यादि पर्याप्त्यर्थकशब्दानां ग्रहणम् । न तु भूषणार्थस्य, न वा वारणार्थस्य । तेन 'कुमारीणामलंकारः' 'अलमनेन' इत्यादिषु न चतुर्थीप्रयोगः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः ॥ **ध्रुवमपाय इति** । अपाये विश्लेषे वियोगे, ध्रुवं अवधिभूतं, यस्मादन्यस्य वियोगो भवति तत्, स्थिरं

ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात् ॥ **अपादाने पञ्चमी** । २ । ३ । २८ । ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पततीत्यादि ॥

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः संबन्धः शेषस्तत्र षष्ठी । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भज शंभोश्चरणयोः ॥

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ । कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात् ॥ **सप्तम्यधिकरणे च** । २ । ३ । ३६ । अधिकरणे

यथा ग्रामादायाति । चलं यथा धावतोऽश्वात्पतति । **षष्ठी शेष इति** । उक्तादन्यः शेषः । कर्मादिकारकेषु द्वितीयादिविभक्तयः प्रातिपदिकाद्यर्थेषु च प्रथमा उक्तपूर्वाः ततोऽन्यस्मिन् अर्थे स्वस्वामिभावादिसंबंधे षष्ठी भवति । आदिपदेन अवयवावयविसंबंधे जन्यजनकसंबंधे च । यथा पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥ **कर्मादीनामपीति** । कर्मादीनां कर्मत्वाविवक्षायां संबंधसामान्यविवक्षायां षष्ठी-इत्यर्थः । सतां गतम् । भावे क्तः । अत्र 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया न विवक्षिता । सर्पिषो जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्तते इत्यर्थः । करणत्वाविवक्षायां षष्ठी । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति सूत्रेण ज्ञाधातोरत्र ज्ञानभिन्ने प्रवृत्त्यर्थे प्रयोगः । मातुः स्मरति । मातरं स्मरतीत्यर्थः । कर्मत्वाविवक्षायां षष्ठी ॥ **एधोदकस्येति** एधश्च उदकं चैषां समाहारः एधोदकम् । अत्र एधशब्दः पुंल्लिङ्गोऽदन्तः । यद्वा एधांसि दकं चैषां समाहारः । उदकपर्यायो दकशब्दः 'भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधे । अथवा एधः कर्ता । उपस्कुरुते गुणान्तरमाधत्ते । **भजे शंभोरिति** । अत्र कर्मत्वाविवक्षा ॥ **आधार इति** । कारके इत्यधिकृतं प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते । आश्रियतेऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । अधिकरणे घञ् । साक्षात्क्रियाधारस्य तु न अधिकरणसंज्ञा संभवति, पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वादत आह-कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियायाः इति ॥ **सप्तम्यधिकरण इति** । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति पूर्वसूत्रात् दूरान्तिकार्थेभ्य इति पदं चकारेणानुकृष्यते । औपश्लेषिकः-उपश्लेषः सयोगः तेन निर्वृत्तः । यथा कटे आस्ते । अत्र कटः कर्तृद्वारा क्रियाया औपश्लेषिक आधारः । स्थाल्यां पचति ।

सप्तमी स्यात्। चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चे-
त्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति ।
सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ **इति विभक्त्यर्थाः** ॥

अथ समासप्रकरणम् ॥

समासः पञ्चधा । तत्र समसनं समासः । स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः १ प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः २ प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः ३ (तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः ।

स्थाली तण्डुलात्मककर्मद्वारा पाकक्रियाया औपश्लेषिक आधारः मोक्षे इच्छा अस्ति । मोक्षविषया इच्छा इत्यर्थः । वैषयिकः विषयकृतः । सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति सर्वव्यापक आत्मा इत्यर्थः । अभिव्यापकः संबंधः । चकारः किमर्थः । वनस्य दूरे अन्तिके वा । अत्र 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति सूत्रेण द्वितीया, पञ्चमी, तृतीया च भवन्ति । वनस्य दूरं, दूरात्, दूरेण वा । एवमन्तिकशब्दादपि । **इति विभक्त्यर्थाः ।**

अथ समासप्रकरणम् ।

समासः पञ्चधा इति । वक्ष्यमाणप्रकारेण समासः पञ्चविधो भवति । सम्पूर्वात् असधातोः भावद्योतके घञि परतः, प्रत्ययस्य ञित्त्वात् 'अत उपधायाः' इति उपधावृद्धौ समासः इति रूपम् । समसनं एकस्यां वृत्तौ निक्षेपः समासः संक्षेपः इत्यर्थः । विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः— तत्पुरुषबहुव्रीह्यादिसंज्ञारहित इत्यर्थः । पूर्वपदस्य अर्थः प्रधानं यस्मिन् स पूर्वपदार्थप्रधानः । 'अधिहरि' इत्यादिषु अव्ययीभावसमासोदाहरणेषु अव्ययार्थस्य प्राधान्यं वर्तते । प्रायेण इति किम् । क्वचित् सूपप्रति इत्याद्यव्ययीभावसमासेषु उत्तरपदप्राधान्यं दृश्यते । **प्रायेणोत्तर-पदार्थप्रधान इति** । यथा राजपुरुषः इति तत्पुरुषे पुरुषशब्दस्य प्राधान्यम् । प्रायेण इति किम् । क्वचित् अतिमाल इत्यादिषु

कर्मधारयोभेदो द्विगुः ।) प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः ४ प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ५ ॥ **समर्थः पदविधिः** । २ ।१ । १ । पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥ **प्राक्कडारात्समासः**

तत्पुरुषोदाहरणेषु पूर्वपदप्राधान्यम् । तत्पुरुषस्य भेदः विशेषः 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति सूत्रात् । **प्रायेणान्यपदार्थेति** । यथा पीताम्बरः इति बहुव्रीहिसमासे न पीतशब्दस्य न वाऽम्बरशब्दस्य प्राधान्यं किन्तु विष्णुः इत्यन्यपदार्थस्यैति भावः । प्रायेण इति किम् । क्वचित् द्वित्राः इत्यादिबहुव्रीहिषु उभयपदार्थः प्रधानम् । **प्रायेणोभयपदार्थेति** । यथा रामकृष्णौ । प्रायेण इति किम् । क्वचित् दन्तोष्ठम् इत्यादिद्वन्द्वेषु समाहारार्थः प्रधानम् ॥ **समर्थः पदविधिरिति** । समर्थशब्दः लक्षणया समर्थाश्रितः इत्यर्थे बोध्यः । समर्थशब्दस्य द्वावर्थौ –(१) सम्प्रेक्षितः आकाङ्क्षितः अर्थः यस्य स समर्थः साकाङ्क्षः सापेक्षः इति यावत् । (२) सम्बद्धः अर्थः यस्य स समर्थः संबद्धार्थः इत्यर्थः । व्यपेक्षारूपं प्रथमं सामर्थ्यं वाक्ये दृश्यते यतस्तत्र परस्परसाकांक्षाण्येव पदानि प्रयुज्यन्ते । एकार्थीभावरूपं द्वितीयं तु तद्धितसमासादिषु वृत्तिषु । विधीयते इति विधिः । पदस्य विधिः पदविधिः, सम्बन्धे षष्ठी । कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च पदविधयो वृत्तयो वा । एते विधयः सम्बद्धार्थेष्वेव शब्देषु प्रवर्तन्ते । तेन 'पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तम्' इत्यादिषु स्थलेषु 'द्वितीया श्रितातीत –' इति सूत्रेण कृष्णश्रितः इति समासो न भवति । सामर्थ्याभावात् । अस्मिन् सूत्रे पदग्रहणं किमर्थम् । वर्णविधौ सामर्थ्यस्यानपक्षेणात् । यथा – तिष्ठतु दध्यशानत्वं शाकेन । अत्र सामर्थ्याभावेऽपि यणादेशो भवति ॥ **प्राक्कडारात् – इति** । कडारशब्दः यस्मिन् सूत्रे प्रयुज्यते तस्मात् 'कडाराः कर्मधारये' (२, २, ३८) इति सूत्रात् प्राक् यान् इत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ते समाससंज्ञा ज्ञातव्याः इत्यर्थः । 'प्राक्' पदं द्विरावर्तते तेन समाससंज्ञा प्राक्, ततः अव्ययीभावादयः संज्ञा भवन्तीत्यर्थः । अन्यथा

। २ । १ । ३ । कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

सह सुपा । २ । १ । ४ । सुप् सुपा सह वा समस्यते। समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक् । परार्थाभिधानं वृत्तिः । कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स च

'आ कडारादेका संज्ञा' इति सूत्रेण याः परा अनवकाशाश्च ता एव अव्ययीभावादयः संज्ञा भवेयुः, न तु समाससंज्ञा । 'सह सुपा' इत्यादिषु 'समासः' इति पदमधिकृतम्। तेन समस्यते इति समासः। 'अकर्तरि च कारके' इति सूत्रेण कर्मणि घञ्। **सह सुपेति**। सुप् इति समासः इति च वर्तते । तदन्तविधिना सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते इत्यर्थः । अयं समासो वैकल्पिकः । अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिसूत्रेषु सूत्रकारेण समाससंज्ञाविधानात् । अन्यथा प्रकृतसूत्रेणैव सर्वत्र समाससंज्ञायां सिद्धायां अव्ययीभावादिविधिषु समाससंज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात् । पूर्वं भूतः इति विग्रहे 'सह सुपा' इति सूत्रेण समासे, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां कृतायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात्।) इति सूत्रेण सुब्लोपे, पूर्वभूत इति प्राप्ते 'भूतपूर्वे चरट्।' (भूतपूर्वे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे चरट् स्यात्, आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः।) इति सूत्रे भगवताऽऽचार्येण भूतपूर्वे इति शब्दप्रयोगात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । प्रातिपदिकार्थे भूतपूर्वः इति प्रथमा । **परार्थाभिधानमिति** । प्रत्ययान्तभावेन परपदान्तर्भावेन वा यः कस्यचित् पदस्य विशिष्टोऽर्थो भवति स परार्थः । सोऽभिधीयतेऽनेनेति परार्थाभिधानम्। करणे ल्युट्। कृत् – यथा कुम्भकारः इत्यत्र 'कुम्भ' इति पदं 'कार' पदेन संबद्धं सद्विशिष्टं अर्थान्तरं बोधयति तेन इयं कृद्वृत्तिः। तद्धितः-- शैवः, वैनतेयः इत्यादिः। एकशेषः — पितरौ। सन् आदिः येषां ते सनादयः प्रत्ययाः । आदिशब्देन क्यच्, काम्यच्, क्यङ् – इत्यादयो ग्राह्याः। ते अन्ते यस्य स सनाद्यन्तः धातुः, यथा

लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र पूर्वं भूत इति लौकिकः । पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । (**इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्च ।**) वागर्थौ इव वागर्थाविव । **इति केवलसमासः ॥ १ ॥**

अथाव्ययीभावः ।

अव्ययीभावः । ३ । १ । ५ । अधिकारोयं प्राक् तत्पुरुषात् ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते ।

जिगमिषति, पुत्रकाम्यति इत्यादिषु । विशेषेण गृह्यते ज्ञायतेऽनेनेति विग्रहः । लौकिकः – परिनिष्ठितत्वात् व्याकरणशास्त्रनियमानुरोधेन प्रयोगार्हः । अलौकिकः–तादृशप्रयोगानर्हः शब्दविभक्तिमात्रप्रदर्शकः । **इवेन समास इति** । वार्त्तिकमिदम् । 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यधिकं भाष्ये दृश्यते इदं वार्त्तिकं 'इव' शब्दस्य पूर्वनिपातनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा 'सह सुपा' इति सूत्रेण तस्य कदाचित् पूर्वनिपातोऽपि स्यात् । वागर्थाविव – वाक् च अर्थश्च वागर्थौ, तौ इव वागर्थाविव । अत्र विभक्तिर्न लुप्ता । अनित्योऽयं समासः, 'तेन उद्बाहुरिव वामनः' इति कालिदासोक्तौ इवशब्दस्य उपमानात्पूर्वं प्रयोगात् समासाभावो दृश्यते ॥ **अव्ययीभाव इति** । अधिकारसूत्रमिदम् । तत्पुरुषः । (२, १, २२) इति सूत्रात् प्राक् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तेऽव्ययीभावसंज्ञा वेदितव्या इत्यर्थः ॥ **अव्ययं विभक्तीति** । 'सुप् सुपा' इति 'समासः' इति च वर्तते । विभक्ति इत्यनेन विभक्त्यर्थो विवक्षितः । विभक्त्यर्थादिष्वर्थेषु वाच्येषु इति सप्तम्यर्थः । समासस्य पदविधित्वात् विभक्त्यर्थादिवाच्येषु अव्ययं समर्थेन सुपा सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवतीत्यर्थः । **नित्यमिति** । कतिपयसूत्रानन्तरं विभाषा । (२, १, ११,) इति सूत्रेण केषाञ्चिदव्ययीभावानां विकल्पविधानात् तत्पूर्वं विहिता अव्ययी-

प्रायेणाविग्रहो नित्यसमासः प्रायेणास्वपदविग्रहो वा । विभक्तौ । हरि ङि अधि इति स्थिते ॥ **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्** । १ । २ । ४३ । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ **उपसर्जनं पूर्वम्** । २ । २ । ३० । समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यधेः प्राक् प्रयोगः । सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अधिहरि ॥ **अव्ययीभावश्च** । २ । ४ ।

भावसमासा नित्या इत्याचार्येण ज्ञाप्यते । नित्यसमासं व्याचष्टे — **प्रायेणाविग्रह इति** — प्रायेण यस्य अलौकिकविग्रहवाक्यं न विद्यते स नित्यसमासः । अस्वपदविग्रहः — यस्य विग्रहवाक्ये समासघटकपदानि प्रयोक्तुं न शक्यन्ते यथा 'हरौ इति अधिहरि' इत्यत्र विग्रहवाक्ये अधिशब्दो न प्रयुक्तः । प्रायेण इति किम् । क्वचित् 'प्रत्यर्थम्' इत्यादिसमासेषु एतादृशो विग्रहो विद्यते एव । अव्ययं विभक्ति — इति सूत्रस्य विभक्त्यर्थे उदाहरणमाह — **हरि ङि अधि** । हरौ इत्यर्थे हरि अधि इत्येतयोः समासे द्वयोः पदयोः कतरस्य पूर्वं विन्यासः कर्तव्य इत्याशंकायां आह — **प्रथमानिर्दिष्टमिति** । समासे लक्षणया समासशास्त्रे समासविधायकसूत्रेष्वित्यर्थः । प्रथमानिर्दिष्टं — यथा 'अव्ययं विभक्ति —' इत्यादौ अव्ययं इति पदं प्रथमानिर्दिष्टम् । 'उपसर्जनम्' (गौणम्) इत्यन्वर्थसंज्ञेयम् । न त्वाचार्यप्रयुक्ता टि घु इत्यादिवत् केवलसंज्ञा । **उपसर्जनं पूर्वमिति** । समासे कर्तव्ये यदुपसर्जनसंज्ञं तत्समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । एतेन अधेः हरिशब्दात् प्राक् प्रयोगः । अधिहरि ङि इति जाते, समासत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां 'सुपो धातु —' इति सूत्रेण सुब्लुकि अधिहरि इति जातम् । **एकदेशविकृतमनन्यवत्** (यदेकेनैवांशेन विपरिणतं तत् भिन्नमिति न गण्यते, 'छिन्नेऽपि पुच्छे श्वा श्वैव न चाश्वो न च गर्दभः' इति न्यायात्) इति परिभाषया सुपो लोपानंतरमपि प्रातिपदिकसंज्ञानपायात् स्वादिविभक्त्युपत्तिः ॥ **अव्ययीभावश्चेति** । अव्ययीभावश्च अव्ययं स्यात् । एतेन अधिहरि इत्यस्य अव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः ।' इति सुपो लोपे अधिहरि इति सिद्धम् ॥ **अव्ययीभावश्चेति** । इदं भिन्नं सूत्रम् । नपुंसकमिति

१८। अयं नपुंसकं स्यात्। गाः पातीति गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ॥ **नाव्ययीभावादतो ऽम्त्वपञ्चम्याः** ।२।४।८३। अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् ॥ **तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्** ।२।४।८४। अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्। उपकृष्णम्, उपकृष्णेन। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्।

वर्तते। तेनाह—अयं नपुंसकं स्यात्। गोपायति इति गोपाः। 'गुपू रक्षणे' इति धातोः विच् प्रत्ययः। आयप्रत्ययान्तस्याकारस्य 'अतो लोपः' इति लोपे 'लोपोव्योर्वलि' इति योगने च यकारलोपे वेरपृक्तस्येति वकारलोपे, विभक्तिकार्ये च गोपाः इति रूपम्। अन्यां व्युत्पत्तिं दर्शयति। गाः पाति इति गोपाः, गोशब्द उपपदे पाधातोर्विच्प्रत्ययः। गोपि इति अधिगोपम्। अधि गोपा ङि इति स्थिते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति ङेर्लोपे, प्रातिपदिकत्वात् सौ समागते, 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वात् 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य, इति अन्त्याकारस्य ह्रस्वत्वे, अधि गोप सु जाते अव्ययत्वात् सकारस्य लोपे प्राप्ते आह **नाव्ययीभावादिति**। सुपो लुक् इति वर्तते। 'अतः' इति 'अव्ययीभावात्' इत्यस्य विशेषणम्। तदन्तविधिना 'अदन्तादव्ययीभावात्' इत्यर्थः। 'अपञ्चम्यास्तु अम्' इति वाक्यान्तरम्। पञ्चमीभिन्नसुपः अम् आदेशो भवति। पञ्चम्यां तु लुगमादेशौ उभावपि न भवत इत्यर्थः। तेन अधिगोप अम् इति जाते 'अमि पूर्वः' इत्यनेन अधिगोपम् इति रूपम्। अतः इति किम् अधिकुमारि। अपञ्चम्याः इति किम् उपकुम्भात् आनय॥ **तृतीयासप्तम्योरिति**। पूर्वेण नित्यं अम्भावे प्राप्ते इदमुच्यते। अतोऽव्ययीभावात् अम् इति अनुवर्तते। बहुलम्—क्वचिद् अमादेशो भवति क्वचिन्न भवतीत्यर्थः। तृतीया, 'कृष्णस्य समीपेन' इत्यर्थे उपकृष्णम्, उपकृष्णेन। सप्तमी, कुम्भस्य समीपे इत्यर्थे उपकुम्भं उपकुम्भे वा निधेहि। अव्ययं विभक्ति इति सूत्रस्यावशिष्टांशं व्याचष्टे—समीपे, कृष्णस्य समीपेन उपकृष्णम्, उपकृष्णेन। समृद्धिः—मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्, सम्मद्रम् इति पाठान्तरम्। समृद्ध्यर्थकस्य सुशब्दस्य सम्शब्दस्य वा मद्रशब्देन सह समासः। मद्राणामाधिक्येन

यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ॥ **अव्ययीभावे चाकाले** । ६ । ३ । ८१ । सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं सहरि । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत्सचक्रम् । सदृशः सख्या ससखि । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ।

समृद्धिर्वर्तते इत्यर्थः । व्यृद्धिः – ऋद्धेरभावः । यवनानां व्यृद्धिः दुर्यवनम् । अर्थाभावः – वस्तुनोऽभावः, मक्षिकाणामभावः निर्मक्षिकम् । अत्ययः अपगमः । असंप्रति यत् संप्रति वर्तमानकाले न युज्यते । शब्दप्रादुर्भावः शब्दस्य प्रकाशः । इतिहरि – हरिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः । इति अव्ययं प्रकाशार्थकम् । यथा इत्यस्य चत्वारोऽर्थाः । तेषु अर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते । सादृश्यार्थे सहशब्देन समासः – हरेः सादृश्यं इत्यर्थे सह हरि इति स्थिते आह – **अव्ययीभावे चेति** । सहस्य सः इति वर्तते । अकाले इति किम्, सहपूर्वाह्णम् । आनुपूर्व्यम् – पूर्वस्य क्रमेणानुपूर्वम् । ततः स्वार्थे ष्यञ् । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु – ज्येष्ठानुपूर्व्या इत्यर्थः । सादृश्यम् – सदृशः सख्या ससखि इत्यत्र सदृशार्थकसहशब्दस्य सखीशब्देनाव्ययीभावः । ननु प्राक् यथार्थेषु सादृश्यमुक्तं, किमर्थं पुनस्तस्येह ग्रहणम् । उच्यते – यथार्थेषु प्रधानसादृश्यस्यैव ग्रहणम् । इह तु गौणसादृश्यस्येति भेदः । सदृशशब्देन सादृश्यवान् साक्षाद् उच्यते सादृश्यं तु परपरया, अतः सदृशः सख्या ससखि इत्यत्रोदाहरणम्, हरेः सादृश्यं सहरि इति तु पूर्वत्रोक्तम् । सम्पत्तिः अनुरूपः आत्मभावः, आत्मनोऽनुरूपं कर्मेत्यर्थः । न तु समृद्धिः, तस्याः पूर्वमेवोक्तत्वात् । यथा 'सक्षत्रं शालंकायनानाम् –' तेषां क्षात्रभावोऽनुरूपः इत्यर्थः । सतृणम् – किञ्चिदप्यभ्यवहार्यमपरित्यज्येत्यर्थः । साग्नि – अग्निशब्देन तत्प्रतिपादकः कश्चिद्

नदीभिश्च । २ । १ । २० । नदीभिः सह संख्या समस्यते । समाहारे चायमिष्यते । पञ्चगङ्गम्, द्वियमुनम् ॥

तद्धिताः । ४ । १ । ७६ । आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः** । ५ । ४ । १०७ । शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । जराया जरश्च । उपजरसमित्यादि ॥

ग्रन्थो विवक्षितः तत्पर्यन्तमित्यर्थः । नदीभिश्च – इति । संख्या इति वर्तते । बहुवचननिर्देशात् न नदीशब्दः किं तु नद्यर्थो विवक्षितः । तेन गंगा यमुना इति नदीविशेषवाचकैः नद्यर्थकैश्च शब्दैः समासो भवति यथा सप्तगोदावरम् । **समाहारे चायमिष्यत इति** । समाहारेऽपि अव्ययीभाव एवायं न द्विगुः । पञ्चानां गङ्गानां समाहारः इत्यर्थे पञ्चन् आम् गंगा आम् इति स्थिते, सुब्लुकि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति सूत्रेण नकारलोपे 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वे, 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति आकारस्य ह्रस्वत्वे, पञ्चगङ्ग इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् सौ समागते, तस्य अमादेशे पूर्वरूपत्वे च पञ्चगंगम् इति रूपम् । अव्ययीभावसमासान्तप्रत्ययान् विधित्सुः प्रथमं तेषां तद्धितसंज्ञां विधत्ते – **तद्धिता इति** । आ पञ्चमपरिसमाप्तेः – सर्वे समासान्तप्रत्ययाः पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे विहिताः । अतः तद्विधायकसूत्रेषु तद्धिताधिकारो विद्यत एव । समासान्तप्रत्ययास्तद्धिताः स्वार्थे भवन्ति ॥ **अव्ययीभावे चेति** । टच् इति समासान्ताः इति च वर्तते । शरदः समीपमुपशरदम् समीपार्थेऽव्ययीभावः । टचि कृते उपशरद इत्यस्य अव्ययीभावसंज्ञायां प्रातिपदिकत्वात् सौ समागते 'नाव्ययीभावात् –' इति तस्य अमादेशे उपशरदम् इति रूपम् । विपाशः अभिमुखम् प्रतिविपाशम् । 'जराया जरस् च' इति गणसूत्रं शरदादिगणेऽन्तर्भूतम् । अस्मिन् गणे जराया जरस् आदेशो भवतीत्यर्थः ॥ **अनश्चेति** । अव्ययीभावे इति वर्तते तच्च अनः इति पञ्चमीवशात् पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । तदन्तविधिना अन्नन्तादव्ययीभावात् इत्यर्थः । राज्ञः समीपे इत्यर्थे उप राजन् अस्

अनश्च । ५ । ४ । १०८ । अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् ॥ **नस्तद्धिते** । ६ । ४ । १४४ । नान्तस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते । उपराजम्, अध्यात्मम् ॥ **नपुंसकादन्यतरस्याम्** । ५ । ४ । १०९ । अन्नन्तं यत्क्लीवं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । उपचर्मम्, उपचर्म ॥ **झयः** । ५ । ४ । १११ । झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । उपसमिधम् उपसमित् ॥ **इत्यव्ययीभावः** ॥ २ ॥

अथ तत्पुरुषः ।

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ । अधिकारोऽयम् प्राग्बहुव्रीहेः ॥ **द्विगुश्च** । २ । १ । २३ । द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात् ॥ **द्वितीया श्रितातीत-**

इति स्थिते, सुब्लुकि प्रकृतसूत्रेण टचि, उप राजन् अ इति जाते 'यचि भम्' (यकारादिषु अजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात्') इति सूत्रेण भसंज्ञायां आह **नस्तद्धित इति** । भस्य इति अधिकृतम् । तत् नः इति षष्ठ्यन्तेन अन्वेति । तदन्तविधिना नान्तस्य भस्येत्यर्थः । टेः इति लोपः इति च वर्तते । तदाह – नान्तस्य भस्य – इति । उपराजन् अ इत्यत्र टिलोपे प्रातिपदिकत्वात् सौ समागते, तस्य अमादेशे च उपराजम् इति रूपम् । एवं आत्मनि इति अध्यात्मम् ॥ **नपुंसकादिति** । अनः टच् इति वर्तते । टचि कृते पूर्ववत् उपचर्मम् । टजभावे तु उप चर्मन् इति जाते प्रातिपदिकसंज्ञया सौ समागते, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति तस्य लुकि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नकारलोपे उपचर्म इति रूपम् ॥ **झय इति** । अव्ययीभावे इति टच् इति अन्यतरस्यामिति च वर्तते । झय् इति प्रत्याहारः । तदन्तविधिना झयन्तादव्ययीभावादित्यर्थः । टचि कृते उपसमिधम् । टजभावे उपसमिद् । **इत्यव्ययीभावः** ।

अथ तत्पुरुषः ।

तत्पुरुष इति । प्राग्बहुव्रीहेः — शेषो बहुव्रीहिः (२, २, २३) इत्यतः प्राक् इत्यर्थः ॥ **द्वितीया श्रितातीतेति** । प्रत्ययग्रहणे

पतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ । द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स च तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित इत्यादि ॥ **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन** । २ । १ । ३० । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह वा प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः ॥ **कर्तृकरणे कृता बहुलम्** । २ । १ । ३२ । कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो

तदन्तग्रहणमिति न्यायेन द्वितीयाशब्देन द्वितीयान्तं गृह्यते । सुप् सुपा इति वर्तते । तदन्तविधिना बहुवचनविपरिणामेन च सुपा इत्यस्य सुबन्तैरित्यर्थः । सुबन्तैः श्रितादिभिः इत्यस्य श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैरित्यर्थः पर्यवस्यति ॥ '**विभाषा**' (२, १, ११) इत्यधिकारात् वैकल्पिका इमे समासाः । अत्यस्तः – नद्यत्यस्तः नदीमतिक्रान्तः इत्यर्थः ॥ **तृतीया तत्कृतार्थेन – इति** । पूर्ववत् तृतीयापदेन तृतीयान्तं लक्ष्यते । '**तत्कृत**' इति लुप्ततृतीयाकं गुणवचनेन इत्यस्य विशेषणम् । तच्छब्देन तृतीयान्तं परामृश्यते । तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन अर्थशब्देन च समस्यते इत्यर्थः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट् । तेन यः गुणमुक्त्वा तद्गुणयुक्तं द्रव्यमाह स गुणवचनः खण्डः छिन्नः इत्यादिः । न तु केवलगुणवाचकः, यथा पाटवं शौक्ल्यमित्यादि । शंकुलया शस्त्रविशेषेण खण्डः भिन्नं वस्तु शंकुलाखण्डः । अर्थशब्दः धनवाची । धान्येन अर्थः धान्यार्थः धान्येन प्राप्तं धनमित्यर्थः । तत्कृत – इति किम् । अक्ष्णा काणः इत्यत्र काणत्वं न अक्षिकृतम् । किंतु कर्मकृतमिति भावः । अत्र न हेतौ तृतीया किन्त्वङ्गविकारे ॥ **कर्तृकरणे कृतेति** । कर्ता च करणं च कर्तृकरणम् । तृतीया इति वर्तते । कृता इति तृतीया — कृदन्तेन इत्यर्थः । हरित्रातः – कर्तरि तृतीयया समासः । नखभिन्नः करणे तृतीया । '**बहुलम्**' इति किम् । कर्तरि

नखभिन्नः (**कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्याऽपि ग्रहणम्** । नखनिर्भिन्नः॥) **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः** । २ । १ । ३६ । चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत्। यूपाय दारु यूपदारु। तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः। तेनेह न। रन्धनाय स्थाली। (**अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्** ।) द्विजार्थः सूपः, द्विजार्था यवागूः, द्विजार्थं पयः। भूतबलिः, गोहितम्, गोसुखम्, गोरक्षितम्, ॥ **पञ्चमी भयेन** ।

करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते। यथा दात्रेण लूनवान्। क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेव यथा गलेचोपकः (तत्त्व०)॥ **कृद्ग्रहणे गतिकारकेति** । परिभाषेयम्। केवलेन कृदन्तेन यो विधिः उक्तः स गतिकारकसमभिव्याहृतेनापि तेन भवति इत्यर्थः। गतिरिति प्रादीनामुपसर्गाणां ऊर्याद्यव्ययानां च संज्ञा। नखनिर्भिन्नः–अत्र गतिपूर्वपदेन कृदन्तेन नखशब्दस्य समासः॥ **चतुर्थीति** । चतुर्थीशब्देन चतुर्थ्यन्तं लक्ष्यते। तदर्थम्, सः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तदर्थम्। तच्छब्देन अत्र चतुर्थ्यन्तं परामृश्यते। तेनाह–चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यते। यथा यूपाय दारु इत्यत्र यूपाय इति चतुर्थ्यन्तम्। तदर्थं यत् दारु तद्वाचिना यूपशब्दः समस्यते। **तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव इति** । यथा दारु प्रकृतिः, यूपः विकारः। एतच्च सूत्रे बलिरक्षितशब्दयोः प्रयोगेण ज्ञाप्यते। अन्यथा यक्षाय बलिः इत्यादिष्वपि उदाहरणेषु तादर्थ्यदर्शनात् बलिशब्दस्य पृथगुपादानं नावश्यकम्। तदर्थशब्देन प्रकृतिविकृतिभावस्य लक्षणात् तस्य च रन्धनाय स्थाली इत्यत्राभावात् नात्र चतुर्थीसमासो भवति। **अर्थेन नित्यसमास इति** । अर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तं नित्यं समस्यते। समासस्य विशेषणत्वात् तद्विशेष्यस्य यल्लिंगं तदेव तस्यापि लिंगं भवतीत्यर्थः। अन्यथा 'परवल्लिंगं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति नियमेन अर्थशब्दस्य नित्यं पुंल्लिंगत्वात् सर्वत्र पुंल्लिंगतैव स्यात्। नित्यसमासत्वेन अस्वपदविग्रहो ज्ञाप्यते। गोभ्यो रक्षितं (तृणादिकं) गोरक्षितम्। **पञ्चमी भयेनेति** । भयेन भयशब्देन। न तु भयार्थकैः त्रासादिभिः, अन्यथा 'भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्' इति

२।१।३७। चोराद्भयं चोरभयम् ॥ **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन** ।२।१।३९। **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः** ।६।३।२। अलुक् स्यादुत्तरपदे स्तोकान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। कृच्छ्रादागतः ॥ **षष्ठी** ।२।२।८। सुबन्तेन प्राग्वत्। राजपुरुषः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।२।२।१। अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकाधिकरणे किम्। पूर्वश्छात्राणाम् ॥ **अर्धं नपुंसकम्** ।२।२।२। समांशवाच्यर्धशब्दो

वार्त्तिकं नावश्यकं स्यात्। ननु भोगोपरतः, ग्रामनिर्गतः इत्यादिषु कथं पञ्चम्यन्तस्य समासः। उच्यते–कर्तृकरणे इत्यत्र बहुलशब्दप्रयोगात् क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृदन्तेन समस्यते इत्युक्तमेव ॥ **स्तोकान्तिकेति**। अर्थशब्दः स्तोकादिषु प्रत्येकमभिसंबध्यते। स्तोकाद्यर्थाः पञ्चम्यन्ताः शब्दः पञ्चम्यन्तकृच्छ्रशब्दश्च क्तान्तेन वा समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इति**। अलुगुत्तरपदे इति वर्तते। न लुक् अलुक्, लोपाभावः। उत्तरपदे–समासे उत्तरपदे परतः सति इत्यर्थः। अयं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यस्यापवादः। उत्तरपदे इति किम्, निष्क्रान्तः स्तोकात् निःस्तोकः अत्र उत्तरपदाभावान्नालुक् ॥ **षष्ठीति**। सुप् सुपा इति तत्पुरुषः इति विभाषा इति च वर्तते। षष्ठ्यन्तं समर्थेन सुबन्तेन वा समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति इत्यर्थः ॥ **पूर्वापराधरोत्तरमिति**। पूर्वापराधरोत्तरमिति समाहारद्वन्द्वः। एकदेशः अवयवः अस्यास्तीति एकदेशी अवयवी। अधिकरणं द्रव्यं। एकाधिकरणे सति तेनावयविना एकत्वविशिष्टं द्रव्यं द्योत्यते चेत्। षष्ठीसमासापवादः– एतत्सूत्राभावे 'पूर्वं कायस्य' इत्यादिस्थलेषु 'षष्ठी' इति सूत्रेण समासे सति षष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन उपसर्जनत्वात् पूर्वपदत्वं स्यात् इति भावः। एकदेशिना इति किम्। पूर्वं नाभेः कायस्य, अत्र नाभेः इति न अवयविषष्ठी, किं तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। पूर्वश्छात्राणाम्–अत्र अवयवी बहुत्वसंख्याविशिष्टस्तेन न समासः ॥ **अर्धं नपुंसकमिति**। अर्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे प्राप्ते

नित्यं क्लीबे प्राग्वत् ॥ अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली ॥ **सप्तमी शौण्डैः** । २ । १ । ४० । सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत् । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्ड इत्यादि । द्वितीयातृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि द्वितीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० । संज्ञायामेवेति नियमार्थं

पुनः नपुंसकशब्दप्रयोगः नित्यनपुंसकलिंगार्थः । तेन 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यमरात् समांशवाची अर्धशब्दोऽत्राभिप्रेतः । स प्राग्वत् – स एकत्वविशिष्टेन अवयविवाचिना शब्देन वा समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । पिप्पली – 'उषणा पिप्पली शौण्डी' इत्यमरः । पिंपळी इति भाषायाम् । एकदेशिना इति किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तशब्देन समासो न भवति । नपुंसकमिति किम् – ग्रामार्धः नगरार्धः । अत्र 'षष्ठी' इति सूत्रेण समासः ॥ **सप्तमी शौण्डैरिति** । शौण्डैः इति बहुवचननिर्देशात् गणपाठे शौण्डादि– गणदर्शनाच्च शौण्डादिभिरित्यर्थः । शौण्डः निपुणः ॥ ननु 'आसनबन्धधीरः', 'नगेन्द्रसक्तां (दृष्टिं)' इत्याद्याः कतिचित् तत्पुरुषसमासा दृश्यन्ते तत्साधकानि तु सूत्राणि नोपलभ्यन्ते । कथं ते समर्थनीया इति चेदाह **द्वितीया-तृतीयेति** । योगस्य सूत्रस्य विभागः योगविभागः । 'द्वितीया श्रितातीत–' इति सूत्रं विभज्य 'द्वितीया' इति प्रथमं सूत्रं द्रष्टव्यम्, तस्यार्थः–द्वितीयान्तं समर्थेन सुबन्तेन सह वा समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । ततः श्रितातीत–इति । द्वितीया इति वर्तते । तेन द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः समस्यते इत्यादि पूर्ववत् । एवं अन्यत्रापि प्रयोगवशाद्योगविभागः कर्तव्यः, इष्टसाधनत्वाच्छास्त्रस्य । अन्ये त्वाहुः । एतादृशाः प्रयोगाः 'सह सुपा' इति सूत्रेण 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति योगे बहुलग्रहणेन वा समर्थनीयाः ॥ **दिक्संख्ये इति** । समानाधिकरणेन इति वर्तते । दिक्संख्ये द्वन्द्वः । दिग्वाचकाः संख्यावाचकाश्च शब्दाः संज्ञायां समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते । ननु 'विशेषणं विशेष्येण बहुलं' इत्यनेनैव एतत्सिद्धम् ॥ सत्यम् । एवं सिद्धे सति यदेतत्सूत्रं प्रणीतं तज्ज्ञापयत्याचार्यः दिग्वाचकाः संख्यावाचकाश्च शब्दाः संज्ञायामेव समस्यन्ते । इषुकामशमी देशविशेषस्य नाम । सप्तर्षयः मरीच्यादीनां

सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः । तेनेह न। उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः ॥ **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च** । २ । १ । ५१ । तद्धितार्थ-विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः पूर्वशाल इति समासे जाते (**सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः**) ॥ **दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः** । ४ । २ । १०७ । अस्माद्भ-वाद्यर्थे ञः स्यादसंज्ञायाम् ॥ **तद्धितेष्वचामादेः** । ७ । २ । ११७ । ञिति णिति च तद्धितेष्वचामादेरचो वृद्धिः स्यात्। यस्येति च। पौर्वशालः । पंच

संज्ञा। ननु कथं 'तत्पूर्वभंगे वितथप्रयत्नः' इति रघौ ॥ अत्र पूर्वशब्दः न दिग्वाची किंतु कालवाची। तेन संज्ञाया अभावेऽपि 'विशेषणं विशेष्येण-' इति समासः ॥ **तद्धितार्थोत्तरेति** । दिक्संख्ये इति समानाधिकरणे इति सुपा इति च वर्तते । तद्धितार्थे – समासात्परं तद्धितप्रत्यये कर्तव्ये इत्यर्थः । उत्तरपदे – समासान्तरस्य उत्तरपदे परतः । पूर्वस्याम् शालायां भवः इत्यर्थे तद्धितार्थविषये प्रथमं पूर्वा शाला इत्येतयोः समासे कर्तव्ये पूर्वपदस्य पुंवद्भावमाह **सर्वनाम्न इति** । यत्किमपि सर्वनाम्नो लिंगं भवतु तत्तदित्यज्य तद्धितसमासादिषु सर्ववृत्तिषु तदात्मनः पुंवद्रूपं धारयति इत्यर्थः। एतेन पूर्वशाला इति जाते तत्र भवः इत्यर्थे तद्धितप्रत्यये कर्तव्ये आह **दिक्पूर्वपदादिति** । दिक् पूर्वपदं यस्य तस्मात् समासात् 'तत्र भवः' इत्याद्यर्थेषु ञः स्यात्, न तु संज्ञायाम्। पूर्वशाला ञ इति स्थिते आह **तद्धितेष्वचामादेरिति** । ञ्णिति वृद्धिः इति वर्तते। अचामिति निर्धारणे षष्ठी। अत्र प्रत्ययस्य ञित्त्वात् ऊकारस्य वृद्धौ पौर्वशाला अ इति जाते आह – **यस्येति चेति** । भस्य इति लोपः इति तद्धिते इति च वर्तते। 'यस्य ईति च' इति पदच्छेदः। इश्च अश्च तयोः समाहारः यम्। तस्य – इवर्णस्य अवर्णस्य चेत्यर्थः। भस्य इवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे। तेन आकारलोपे विभक्तिकार्ये च पौर्वशालः इति रूपम्। उत्तरपदोदाहरणमाह – पञ्च गावः धनं

गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ **द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्** ॥ **गोरतद्धितलुकि** । ५ । ४ । ९२ । गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तु तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १ । २ । ४२ । **संख्यापूर्वो द्विगुः** । २ । १ । ५२ । तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात् ॥ **द्विगुरेकवचनम्** । २ । ४ । १ । द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् ॥ **स नपुंसकम्** ।

यस्य इति । **द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति** । उत्तरपदे परतः यौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ तौ नित्यमेव भवतः न तु विभाषया । एवं धनशब्दे उत्तरपदे पञ्चन् गो इत्येतयोः समासे कर्तव्ये आह – **गोरतद्धितेति** । तत्पुरुषस्येति वर्तते । तच्च पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । तदन्तविधिना गोशब्दान्तात् तत्पुरुषात् इत्यर्थः । टच् इत्यपि वर्तते । अतद्धितलुकि – यदा तद्धितो लुप्यते तदा टच् न भवतीत्यर्थः । यथा पञ्चभिः गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । 'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति तद्धितलुक् । **तत्पुरुषः समानाधिकरण इति** । समानमधिकरणं द्रव्यं वाच्यत्वेन ययोः ते समानाधिकरणे पदे । ते अस्य स्त इति समानाधिकरणः । 'अर्श–आदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थीयः अच् समानाधिकरणपदकः इत्यर्थः । कर्मधारयसंज्ञालाभे ऽपि तत्पुरुषसंज्ञा न हीयते इति ज्ञापयितुं इदं सूत्रं समासाधिकारादन्यत्र पठ्यते । अन्यथा समासाधिकारे 'आकडारादेका संज्ञा' इति एकसंज्ञानियमात् कर्मधारयसंज्ञायां प्राप्तायां तत्पुरुषसंज्ञा न भवेत् ॥ **संख्यापूर्वो द्विगुरिति** । संख्या पूर्वः अवयवः यस्य स संख्यापूर्वः प्रत्यासत्त्या तद्धितार्थोत्तरपद – इत्यत्र विहितस्य संख्या – पूर्वपदस्य त्रिविधस्य समासस्येयं संज्ञा ॥ **द्विगुरेकवचनमिति** । अत्र 'समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्' इति वार्त्तिकात् समाहारार्थ एव द्विगुरत्र विवक्षितः । वक्ति इति वचनम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि ल्युट् । एकस्य वचनम् एकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचकः इत्यर्थः ॥ **स नपुंसकमिति** । एकवचनप्रकरणात् स इति पदेन

२।४।१७। समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकवत्स्यात्। पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ॥ **विशेषणं विशेष्येण बहुलम्**।२।१।५७। भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम्। कृष्णसर्पः। क्वचिन्न। रामो जामदग्न्यः॥ **उपमानानि सामान्यवचनैः** ।२।१।५५। घन इव श्यामो घनश्यामः। (**शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्**।) शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः॥ **नञ्**।२।२।६ नञ् सुपा सह समस्यते॥ **नलो-**

समाहारवाचकः द्विगुः द्वन्द्वश्च निर्दिश्येते ॥ **विशेषणं विशेष्येणेति**। विशिष्यते ऽनेनेति विशेषणम्, करणे ल्युट्। भेदकं व्यावर्तकमित्यर्थः। समानाधिकरणेन इति वर्तते। प्राग्वत् – भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। समानाधिकरणत्वात् कर्मधारयसंज्ञा ऽपि। बहुलग्रहणं किमर्थम्। 'विभाषा' इत्यधिकारात् समासस्य वैकल्पिकत्वसिद्धिः स्यादेव इति चेत्। उच्यते बहुलपदेन नानाप्रकारा द्योत्यन्ते। क्वचित्समासो नित्यं भवति यथा कृष्णसर्पः। क्वचिन्न भवति यथा रामो जामदग्न्यः। क्वचिदुभयथा नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् ॥ **उपमानानीति**। उपमीयन्ते सदृशतया परिछिद्यन्ते यैस्तानि उपमानानि, व्याघ्रः, कमलं इत्यादीनि। समानस्य भाव सामान्यं साधारणधर्मः, तत् उक्तवन्तः इति सामान्यवचनाः। बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्। ये पूर्वं साधारणधर्मं उक्त्वा तद्वत् द्रव्यमभिदधति ते विशेषणशब्दाः। समानाधिकरणेन इति वर्तते। घन इव श्यामः–पूर्वपदस्य उपमानत्वं द्योतयितुं इवशब्दः विग्रहे प्रयुज्यते। समासे उपमानान्येव पूर्वं प्रयोज्यानि इति विधातुं सूत्रारंभः। अन्यथा विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलं' इति सूत्रेण समासे कृते उपमानस्य परनिपातोऽपि स्यात् ॥ **शाकपार्थिवादीनामिति** ॥ वार्त्तिकमिदम्। शाकः प्रियः यस्य स शाकप्रियः बहुव्रीहिः। अस्य पार्थिवशब्देन समानाधिकरणेन समासे कर्तव्ये उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः। शाकपार्थिवः। **नञिति**। समानाधिकरणे इति निवृत्तम्। नञ् सुपा सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् आरोपितत्वं नञा द्योत्यते अब्राह्मणः आरोपितब्राह्मणत्ववान्, ब्राह्मणभिन्न इत्यर्थः।

पो नञः । ६ । ३ । ७३ । नञो नस्य लोप उत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥
तस्मान्नुडचि । ६ । ३ । ७४ । लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ॥

कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ । एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ॥ **ऊर्यादिच्विडाचश्च** । १ । ४ । ६१ ।

अन्ये तु 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥' इति नञर्थानाहुः । उदाहरणानि—अब्राह्मणः अपापम्, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, अधर्मः ॥ **नलोपो नञ इति**। नलोपः नकारस्य लोपः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । न इति लुप्तषष्ठीकं वा पदम् । नञः इति षष्ठी । नञ् इति अव्ययमिह विवक्षितं न तु 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्' इति सूत्रे विहितो नञ्प्रत्ययः । उत्तरपदे इति वर्तते । नञः इति ञकारेण निर्देशात् यत्र 'नैकधा' 'नातिशीतोष्णः' इत्यादिषु सुप्सुपसमासेषु नलोपो न भवति तत्र निरनुबन्धको नशब्दः पूर्वपदं इति ज्ञेयम् ॥ **तस्मानुडिति**। तच्छब्देन लुप्तनकारो नञ् परामृश्यते । उत्तरपदे इत्यनुवृत्तं अचि इत्यनेन विशिष्यते । 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति परिभाषया अजादौ उत्तरपदे इत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मात् इति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य ।' इति परिभाषया अचि इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति । तस्मिन् इति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषा तु नात्र प्रवर्तते 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति न्यायात् । तेन न अश्वः इति विग्रहे नकारलोपे कृते अजाद्युत्तरपदस्य अश्वशब्दस्य नुट् । उकार उच्चारणार्थः । टित्त्वात् 'आद्यन्तौ टकितौ' इति योगेन नुट् आद्यवयवो भवति ॥ **कुगतिप्रादय इति**। नित्यं इति वर्तते । तेन एते नित्यसमासाः । प्रादीनां क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवत्येव । अस्मिन् सूत्रे तेषां पृथग्ग्रहणात् अक्रियायुक्ता अपि प्रादयः समर्थेन समस्यन्ते इति भावः । यथा सुपुरुषः । गतिसंज्ञां व्याचष्टे-**उर्यादीति**। क्रियायोगे इति वर्तते। ऊरी उररी अंगी-

ऊर्यादयश्च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः। ऊरीकृत्य शुक्लीकृत्य पटपटाकृत्य। सुपुरुषः। (**प्राद्यो गताद्यर्थे प्रथमया।**) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः। (**अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया**) अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे ॥ **एक-विभक्ति चापूर्वनिपाते** । १ । २ । ४४ । विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदु-

---

करणे विस्तारे च। च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ। तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि कृभ्वस्तिभिरेव योगे गतिसंज्ञा विधीयते। ऊरी इत्यस्य कृत्वा इत्यनेन समासे 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यबादेशः। **शुक्लीकृत्येति**– अशुक्लं शुक्लं कृत्वा इत्यर्थे 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः' इति कृत्वाशब्दयोगे शुक्लशब्दात् च्विप्रत्यये, 'अस्य च्वौ' इति अन्त्यस्याकारस्य ईकारे, 'वेरपृक्तस्य' इति च्विलोपे शुक्ली कृत्वा इत्येतयोः समासे, 'समासेऽनञ्पूर्वे'–इत्यादिना क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशः। **पटपटाकृत्येति**। पटत्-सदृशं शब्दं कृत्वा इत्यर्थे कृत्वाशब्दयोगे 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' इति डाच्। 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' इति वार्त्तिकेन द्वित्वे, पटत् पटत् डाच् कृत्वा इति स्थिते 'नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्' इति तकारपकारयोः पररूपे, पटपटत् डाच् कृत्वा इति जाते, डित्त्वात् टेर्लोपे, पटपटा कृत्वा इत्येतयोः समासे कर्तव्य पूर्ववत् क्त्वो ल्यबादेशः ॥ प्रादीनां व्यवस्थापनार्थं सौनागैः स्वव्याकरणे पठितानि भाष्ये चोद्धृतानि वार्त्तिकानि पठति–**प्राद्यो गताद्यर्थे इति**। गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयः समर्थेन सुबन्तेन समस्यन्ते इत्यर्थः। अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे माला-शब्दस्य अन्त्याकारस्य ह्रस्वं शासितुं प्रथमं तस्योपसर्जनसंज्ञां विधत्ते **एक-विभक्ति चेति**। एका विभक्तिर्यस्य तत् एकविभक्ति। समासे विधीयमाने यन्नियतविभक्तिकं द्वितीये स्वंसमुदायार्थके बहुभिर्विभक्ति-भिर्युज्यमानेऽपि एकयैव विभक्त्या युज्यते तत् इत्यर्थः। यथा अतिक्रान्तः मालाम्, अतिक्रान्तं मालाम् इत्यादिषु मालाशब्दः। अपूर्वनिपाते इति विषयसप्तमी। उपसर्जनं पूर्वमिति उपसर्जनस्य पूर्वनिपाताख्यं कार्यं वर्जयित्वा अन्यस्मिन् ह्रस्वत्वादिकार्ये। उपसर्जनमिति

पसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु तस्य पूर्वनिपातः । **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य** ।१।२।४८। उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। अतिमालः। (**अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया**।) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। (**पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या**।) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। (**निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या**।) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।३।१।९२। सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥**उपपदमतिङ्**।२।२।१९। उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यतेऽतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भं करोतीति

वर्तते । एवं मालाशब्दस्य उपसर्जनसंज्ञायामाह – **गोस्त्रियोरिति** । प्रातिपदिकस्य इति ह्रस्वः इति च वर्तते। सूत्रे गोपदेन गोशब्दस्वरूपं विवक्षितं न तु तदर्थः। स्त्री इति स्त्रीप्रत्ययः न स्त्रीशब्दस्वरूपम्। गोस्त्रियोः इति षष्ठीद्विवचनम् । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोरित्यस्य विशेषणम् । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । तेन उपसर्जनभूतस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चेत्यर्थः। प्रातिपदिकस्य इति वर्तते । तच्च गोस्त्रियो– रित्यनेन विशेष्यते तदन्तविधिना उपसर्जनं यो गोशब्दः इत्यादिरर्थः एवं मालाशब्दस्याकारस्य ह्रस्वत्वे अतिमालः इति रूपम्। अवक्रुष्टः आहूतः । परिग्लानोऽध्ययनाय – अध्ययनेन श्रान्त इत्यर्थः ॥ **तत्रोपपदमिति** । तत्र धात्वधिकारे । प्रत्यासत्त्या तृतीयधात्वधिकार एवात्र गृह्यते । सप्तमीपदेन सप्तम्यन्तं लक्ष्यते । तस्मिन् वाच्यवाचक– भावेन तिष्ठतीति सप्तमीस्थम्, यथा कर्मण्यण् इति सूत्रे सप्तम्यन्तस्य 'कर्मणि' इति पदस्य वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि। लक्षणया तद्वाचकं पदमित्यर्थः। स्थपदेन 'न केवलं यत्र 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्यादिवत् सप्तमीशब्दः प्रयुक्तस्तत्रोपपदसंज्ञा किंतु 'यत्र किंचित्पदं सप्तम्यां निर्दिष्टं तत्रापि' इत्यर्थो द्योत्यते ॥ उपोच्चारितं पदमुपपदम्। **उपपदमतिङ् इति**। नित्यमिति सुप् इति च वर्तते । तेन उपपदं सुबन्तेन समर्थेन नित्यं समस्यते इत्यर्थः। न विद्यते तिङ् यस्मिन् सोऽतिङ्। इदं 'समासः'

कुम्भकारः । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङु-पपदम् । (**गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः।** व्याघ्री अश्वक्रीती कच्छपीत्यादि ॥) **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।५।**

इत्यधिकृतस्य पदस्य विशेषणम् । तेनाह – **अतिङन्तश्चायं समासः।** तिङन्तं समासस्य उत्तरपदं न भवतीत्यर्थः । माङि लुङ इति सूत्रे माङ् सप्तमीनिर्दिष्टत्वेनोपपदम्, परं तत् 'भूत्' इति तिङन्तेन न समस्यते समासाभावश्च 'भवान्' इति पदव्यवधानेन द्योत्यते । ननु 'सह सुपा' इत्यतः सुपा इत्यस्य अनुवृत्तिसंभवे किमर्थं अतिङ् इत्युक्तम् । उच्यते-अतिङ् प्रयोगेण सुप् निवृत्तं इति गम्यते । ततश्च 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषा ज्ञाप्यते । किमस्याः परिभाषायाः फलम् । व्याघ्री इत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्ति । तथाहि व्याजिघ्रति इति **व्याघ्री।** 'आतश्चोपसर्गे' इति आपूर्वात् घ्राधातोः कः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । आघ्रः इत्युपपदसमासः । ततः वेः आघ्र इत्यनेन गतिसमासः क्रियते । स्त्रीत्व विवक्षायां 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति सूत्रेण जातिलक्षणे ङीषि सुपि च व्याघ्री इति रूपम् । समासात्पूर्वं सुबुत्पत्तौ तु 'स्वार्थद्रव्यलिंग-वचनविभक्तिकार्याणि क्रमेण भवन्ति' इति सिद्धान्तात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं लिंगयोग इति स्त्रीत्वविवक्षायां आघ्रशब्दस्य जातित्वाभावात् न ङीष् किं तु टाप् एव स्यात् ततः समासे व्याघ्रा इति रूपं स्यात् । एवं कारकोदाहरणं **अश्वक्रीती इति ।** अश्वेन क्रीता । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन समासः । ततः 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति ङीप् । सुबन्तेन समासे तु केवलस्य क्रीतशब्दस्य करणपूर्वत्वाभावात् न ङीष् किं तु टाप् एव स्यात् तेन अश्वक्रीता इति रूपं स्यात् । उपपदोदाहरणं **कच्छपी** । कच्छेन तीरेण पिबति इति । कच्छशब्दे उपपदे पाधातोः कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे प इति रूपम् । कच्छशब्दस्य प इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन समासः । ततो जातिलक्षणे ङीषि कच्छपी इति रूपम् । सुबन्तेन समासे तु कच्छपा इति रूपं स्यात् । तत्पुरुषे समासान्तानाह – **तत्पुरुषस्येति ।**

४। ८६ । संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम्। निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम्॥ **अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः।** ५। ४। ८७। एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः। **अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्॥ रात्राह्नाहाः पुंसि।** २। ४। २९। एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः। सर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्। द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्॥ **राजाहःसखिभ्यष्टच्।** ५।४।९१। एतदन्ता-

---

समासान्तः इति अच् इति च वर्तते। संख्या च अव्ययं च संख्याव्यये ते आदी यस्य तस्य संख्याव्ययादेः तत्पुरुषस्य। अंगुलेः इत्यपि तत्पुरुषस्य इत्यस्य विशेषणम्। तदन्तविधिना अंगुल्यन्तस्य अंगुल्युत्तरपदस्येत्यर्थः। समासान्तः इत्यनुवृत्तेः अच् समासस्य अन्तावयवो भवति। तेन तत्पुरुषस्येति अवयवषष्ठी। द्वे अङ्गुली प्रमाणं अस्य इति प्रमाणार्थे मात्रच्प्रत्यये विवक्षिते तद्धितार्थोत्तर-इति सूत्रेण तत्पुरुषविशेषः द्विगुसमासः। ततः प्रकृतसूत्रेण अच्प्रत्यये कृते द्व्यङ्गुलि अ इति जाते, 'यस्येति च' इति इकारलोपे, 'द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लोपे, द्व्यङ्गुलं इति सिद्धम्। निर्गतमङ्गुलिभ्यः निरङ्गुलम्, प्रादिसमासः॥ **अहःसर्वैकदेशेति।** तत्पुरुषस्य इति वर्तते। चकारेण संख्याव्ययादेरित्यनुकृष्यते। अहरादेः रात्र्यन्तस्य तत्पुरुषस्यासंभवात् वार्त्तिकमुदाहरति - **अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्।** अहोरात्रः जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। 'स नपुंसकम्' इति सूत्रं बाधित्वा 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति सूत्रेण पुंस्त्वम्। सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः। एकदेशः-पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः, द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम्। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति सूत्रं बाधित्वा 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति वार्त्तिकेन क्लीबत्वम्॥ **राजाहःसखिभ्य इति।** तत्पुरुषस्य इति वर्तते। तत् पञ्चमीबहुवचनेन विपरिणतं राजाहःसखिभ्यः इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिना राजाहःसख्यन्तात् तत्पुरुषात् इत्यर्थः। परमश्चासौ राजा च परमराजः। एवं उत्तमाहः, राजसखः इत्यादि। टचः चकारः स्वरार्थः। टित्त्वं तु टिड्ढाणञ् इति ङीबर्थम्। तेन

त्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ । महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च परे । महाराजः । प्रकारवचने जातीयर् । महाप्रकारो महाजातीयः ॥ **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः** । ६ । ३ । ४७ । आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । अष्टाविंशतिः ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ३ । २६ । एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । (**द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः** ।) पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः

राजानमतिकान्ता स्त्री अतिराजी ॥ **आन्महतः समानाधिकरणेति** । उत्तरपदे इति वर्तते । तच्च समानाधिकरणपदेन अन्वेति न तु जातीयेन । यतो जातीयर् प्रत्ययः, न पदम् । आत् इत्यादेशे तकारः उच्चारणार्थः । अलोऽन्त्यपरिभाषया सोऽन्तादेशो भवति । महान् राजा महाराजः । राजाहः-सखिभ्यष्टच् । **प्रकारवचन इति** । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । तस्य वचने, महाजातीयः महत्सदृशः इत्यर्थः ॥ **द्व्यष्टनः संख्यायामिति** । आत् इति वर्तते । द्व्यष्टनः इति समाहारस्य षष्ठ्येकवचनम् । द्विशब्दस्य अष्टन्शब्दस्य च आकारोऽन्तादेशः स्यात् न तु बहुव्रीहौ न वा अशीतौ उत्तरपदे इत्यर्थः । द्वौ च दश च द्वादश समाहारद्वन्द्वः । द्व्यधिका दश द्वादश शाकपार्थिवादित्वा-दुत्तरपदलोपः । अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशतिः । समाहारः । स्त्रीत्वं लोकात् । न तु इतरेतरद्वन्द्वः । तथाऽर्थानवगमात् । द्व्यष्टनः किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः, द्व्यशीतिः ॥ **परवल्लिङ्गेति** । परवत् परस्य इव । तत्र तस्येव इति सूत्रेण षष्ठ्यन्ताद्वतिः । परशब्देन परपदं लक्ष्यते । द्वन्द्वपदं इतरेतरद्वंद्वपरम् । समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्' इति परसूत्रेण क्लीबत्वमेव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ स्त्रीलिंगस्य मयूरीशब्दस्योत्तरपदत्वात् समासस्यापि स्त्रीत्वम् । 'मयूरीकुक्कुटौ' इत्यत्र तु उत्तरपदस्य पुंस्त्वात् समासस्यापि पुंस्त्वम् । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । उत्तरपदस्य स्त्रीत्वात् समासस्यापि स्त्रीत्वम् ॥ **द्विगुप्राप्तेति** । द्विगु, प्राप्त, आपन्न, अलंपूर्व, गतिसमास एतेषु परवल्लिङ्ग – इति

पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ॥ **अर्धर्चाः पुंसि च** । २ । ४ । ३१ । अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः अर्धर्चम् । एवं ध्वजतीर्थशरीर-मण्डपीयूषदेहाङ्कुशनालसूत्रादयः । **सामान्ये नपुंसकम्** । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥ **इति तत्पुरुषः** ॥ ३ ॥

अथ बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ । अधिकारोऽयं प्राग्द्वन्द्वात् ॥

सूत्रेण विहितस्य परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्विगुः—पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रहे 'संस्कृतं भक्षाः' इति अणि विवक्षिते तद्धितार्थ-इति सूत्रेण पञ्चन्शब्दस्य कपालशब्देन समासः, ततः द्विगोर्लुगनपत्ये इति प्रत्ययस्य लुक् । उत्तरपदस्य नपुंसकत्वात् समासस्य नपुंसकत्वे प्राप्ते प्रकृतवार्त्तिकेन विशेष्यलिंगता । एवं प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः इत्यत्र उत्तरपदस्य स्त्रीत्वात् समासस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते पूर्ववत् विशेष्यलिंगता । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः अत्र तादर्थ्याद्योगात् न चतुर्थीसमासः । एतत्साधकं चान्यत्सूत्रं न वर्तते । अतः अस्मिन् वार्त्तिके परवल्लिंगतानिषेधेन अलंशब्दः चतुर्थ्यन्तेन समस्यते इति ज्ञाप्यते । कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वात् गोस्त्रियोः—इति ह्रस्वः । निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः गतिसमासः, पूर्ववत् ह्रस्वत्वम् ॥ **अर्धर्चाः पुंसि चेति** । चकारात् क्लीबेऽपि इति भावः । ऋचोऽर्धम् अर्धर्चः अर्धर्चम् । सूत्रे बहुवचनप्रयोगात् अर्धर्चादयः इत्यर्थः । परवल्लिंगं —इत्यस्यापवादः । **सामान्ये नपुंसकम्** । वार्त्तिकमिदम् । विशेष्यविशेषासन्नि-धाने स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरविवक्षायां नपुंसकत्वे 'नपुंसकं लिंगसर्वनाम' इति भाष्योक्तेः । मृदु पचति – मृदु इति क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम् । मृदु पाकं करोति इत्यर्थः । प्रातः कमनीयम् – प्रातः इत्यस्य विशेष्यस्यालिङ्गत्वात् कमनीयं इति सामान्ये नपुंसकमिति ।

अथ बहुव्रीहिः ।

शेषो बहुव्रीहिरिति । यत्र अन्यसमासो नोक्तः

त्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । परमराजः ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ । महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च परे । महाराजः । प्रकारवचने जातीयर् । महाप्रकारो महाजातीयः ॥ **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः** । ६ । ३ । ४७ । आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । अष्टाविंशतिः ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ३ । २६ । एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । (**द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः** ।) पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः

राजानमतिक्रान्ता स्त्री अतिराजी ॥ **आन्महतः समानाधिकरणेति** । उत्तरपदे इति वर्तते । तच्च समानाधिकरणपदेन अन्वेति न तु जातीयेन । यतो जातीयर् प्रत्ययः, न पदम् । आत् इत्यादेशे तकारः उच्चारणार्थः । अलोऽन्त्यपरिभाषया सोऽन्तादेशो भवति । महान् राजा महाराजः । राजाहः-खिभ्यष्टच् । **प्रकारवचन इति** । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । तस्य वचने, महाजातीयः महत्सदृशः इत्यर्थः ॥ **द्व्यष्टनः संख्यायामिति** । आत् इति वर्तते । द्व्यष्टनः इति समाहारस्य षष्ठ्येकवचनम् । द्विशब्दस्य अष्टन्शब्दस्य च आकारोऽन्तादेशः स्यात् न तु बहुव्रीहौ न वा अशीतौ उत्तरपदे इत्यर्थः । द्वौ च दश च द्वादश समाहारद्वन्द्वः । द्व्यधिका दश द्वादश शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः । अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशतिः । समाहारः । स्त्रीत्वं लोकात् । न तु इतरेतरद्वन्द्वः । तथाऽर्थानवगमात् । द्व्यष्टनः किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः, द्व्यशीतिः ॥ **परवल्लिङ्गेति** । परवत् परस्य इव । तत्र तस्येव इति सूत्रेण षष्ठ्यन्ताद्वतिः । परशब्देन परपदं लक्ष्यते । द्वन्द्वपदं इतरेतरद्वंद्वपरम् । समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्' इति परसूत्रेण क्लीबत्वमेव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ स्त्रीलिंगस्य मयूरीशब्दस्योत्तरपदत्वात् समासस्यापि स्त्रीत्वम् । 'मयूरीकुक्कुटौ' इत्यत्र तु उत्तरपदस्य पुंस्त्वात् समासस्यापि पुंस्त्वम् । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । उत्तरपदस्य स्त्रीत्वात् समासस्यापि स्त्रीत्वम् ॥ **द्विगुप्राप्तेति** । द्विगु, प्राप्त, आपन्न, अलंपूर्व, गतिसमास एतेषु परवल्लिङ्ग – इति

पुरोडाशः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। अलं कुमार्यै अलंकुमारिः। अत एव ज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः॥ **अर्धर्चाः पुंसि च**। २। ४। ३१। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्धर्चः अर्धर्चम्। एवं ध्वजतीर्थशरीर-मण्डपीयूषदेहाङ्कुशपात्रसूत्रादयः। **सामान्ये नपुंसकम्**। मृदु पचति। प्रातः कमनीयम्॥ **इति तत्पुरुषः**॥ ३॥

अथ बहुव्रीहिः॥ ४॥

शेषो बहुव्रीहिः। २। २। २३। अधिकारोऽयं प्राग्द्वन्द्वात्॥

सूत्रेण विहितस्य परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। द्विगुः–पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रहे 'संस्कृतं भक्षाः' इति अणि विवक्षिते तद्धितार्थ-इति सूत्रेण पञ्चन्शब्दस्य कपालशब्देन समासः, ततः द्विगोर्लुगनपत्ये इति प्रत्ययस्य लुक्। उत्तरपदस्य नपुंसकत्वात् समासस्य नपुंसकत्वे प्राप्ते प्रकृतवार्त्तिकेन विशेष्यलिंगता। एवं प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः इत्यत्र उत्तरपदस्य स्त्रीत्वात् समासस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते पूर्ववत् विशेष्यलिंगता। अलं कुमार्यै अलंकुमारिः अत्र तादर्थ्यायोगात् न चतुर्थीसमासः। एतत्साधकं चान्यत्सूत्रं न वर्तते। अतः अस्मिन् वार्त्तिके परवल्लिंगतानिषेधेन अलंशब्दः चतुर्थ्यन्तेन समस्यते इति ज्ञाप्यते। कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वात् गोस्त्रियोः–इति ह्रस्वः। निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः गतिसमासः, पूर्ववत् ह्रस्वत्वम्॥ **अर्धर्चाः पुंसि चेति**। चकारात् क्लीबेऽपि इति भावः। ऋचोऽर्धम् अर्धर्चः अर्धर्चम्। सूत्रे बहुवचनप्रयोगात् अर्धर्चादयः इत्यर्थः। परवल्लिंगं –इत्यस्यापवादः। **सामान्ये नपुंसकम्**। वार्त्तिकमिदम्। विशेष्यविशेषासन्नि-धाने स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरविवक्षायां नपुंसकत्वे 'नपुंसकं लिंगसर्वनाम' इति भाष्योक्तेः। मृदु पचति – मृदु इति क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम्। मृदु पाकं करोति इत्यर्थः। प्रातः कमनीयम् – प्रातः इत्यस्य विशेष्यस्यालिङ्गत्वात् कमनीयं इति सामान्ये नपुंसकमिति।

अथ बहुव्रीहिः।

शेषो बहुव्रीहिरिति। यत्र अन्यसमासो नोक्तः

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ । अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ **सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ** । २ । २ । ३५ । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥ **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्** । ६ । ३ । ९ । हलन्तादन्तात्सप्तम्या अलुक् प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः ॥

स शेषः । द्वितीया श्रितातीत – इत्यादिसूत्रैः द्वितीयादि – विभक्तीनां षण्णां निर्देशेन समासो विहितः । अतः शेषः प्रथमान्तः इत्यर्थः । प्रथमान्तं समर्थेन समस्यते बहुव्रीहिश्च समासो भवति इति भावः । ननु विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यत्र प्रथमान्तं समस्यते अतः कथं शेषः प्रथमान्तम् । उच्यते । तस्मिन् सूत्रे प्रथमा इति शब्दमुच्चार्य न समासो विहितः, अतो यासां विभक्तीनां विशिष्य समास उक्तस्तदपेक्षयैव शेषत्वम् । यद्यपि 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति गतिसमासे प्रथमानिर्देशः कृतस्तथापि द्वितीयादिवत् प्रथमा केनचित्समस्यते इति नोक्तमिति भावः ॥ **अनेकमन्यपदार्थे इति** । शेषः इति वर्तते तेन आह अनेकं प्रथमान्तम् । अन्यपदार्थे समस्यमानपदातिरिक्तपदार्थे इत्यर्थः । महाविभाषया वैकल्पिकोऽयं समासः **सप्तमीविशेषण इति** । पूर्वं इति वर्तते । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः' इति परिभाषया सप्तमीपदेन सप्तम्यन्तं लक्ष्यते । कण्ठे कालः यस्य स कण्ठेकालः । 'अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे' मूर्धमस्तक-भिन्नात् हलन्तादन्ताच्च पूर्वपदात् या सप्तमी तस्या अलुक् कामशब्द-भिन्ने उत्तरपदे इति सूत्रेण सप्तम्या अलुक् । 'शेषो बहुव्रीहिः' इति सूत्रेण प्रथमान्तं समस्यते इत्युक्तम् । अस्मात् सूत्रादप्रथमान्तमपि क्वचित् समस्यते व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्भवति इति ज्ञाप्यते । अत एव 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनेनाप्युक्तम् । यथा सच्छास्त्र-जन्मा हि विवेकलाभः । कान्तवृत्तयः प्राणाः । कान्ते प्रिये वृत्तिर्येषां ते इति विग्रहः ॥ **हलदन्तात्सप्तम्या इति** । अलुक् इति वर्तते । एतत्सूत्रं कण्ठेकालः इति सप्तम्या लोपाभावं साधयितुं उपन्यस्तम् । परं कण्ठशब्दस्य

ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृतौदना स्थाली। पीताम्बरो हरिः। वीरपुरुषको ग्रामः।

(प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः।) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः॥ **(नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः।)** अविद्यमानपुत्रोऽपुत्रः॥ **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु** ।६।३।३४। उक्तपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः। निपातनात्स-

---

स्वांगवाचित्वात् अमूर्धमस्तकात्—इति सूत्रेणैव अलुक् व्याख्येयः। त्वचिसारः, वनेचरः इत्यादिषु तु हलदन्तादिति सूत्रेणालुक्॥ द्वितीयार्थं बहुव्रीहिमुदाहरति —प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढः रथः येन स ऊढरथोऽनड्वान्—तृतीयार्थबहुव्रीहिः। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। **प्रादिभ्यो धातुजस्येति** —समासे प्रादिभ्यः परं यदि धातुजं कृदन्तं प्रथमान्तं उत्तरपदं भवति तस्य समासस्य अन्येन प्रथमान्तेन बहुव्रीहिसमासे तद् धातुजं उत्तरपदं वा लुप्यते इत्यर्थः। प्रपतितानि पर्णानि यस्य प्रपर्णः। प्रपतितपर्णो वा। अत्र पतित इति प्रथमसमासस्योत्तरपदं वा लुप्यते॥ **नञोऽस्त्यर्थानामिति**॥ नञः परेषां विद्यमानार्थवाचिनां सुबन्तानां बहुव्रीहिर्वाच्यः। तत्र च उत्तरपद-भूतानां विद्यमानार्थानां वा लोपो भवति इति वाच्यम्। अविद्यमानः पुत्रः यस्य सोऽविद्यमानपुत्रः अपुत्रो वा॥ **स्त्रियाः पुंवदिति।** उत्तरपदे इति वर्तते। भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः अपूरणीप्रियादिषु समानाधिकरणे स्त्रियां उत्तरपदे पुंवत् इति अन्वयः। भाषितपुंस्कादनूङ् इति समासः स्त्रियाः इत्यस्य विशेषणम्। निपातनात् षष्ठ्या लुक्। भाषितपुंस्कादनूङः इत्यर्थः। भाषितः उक्तः पुमान् येन स भाषितपुंस्कः, तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते एकस्मिन्नेवार्थे यस्य पुंवाचकं रूपं विद्यते स इत्यर्थः। ऊङोऽभावः अनूङ्। भाषितपुंस्कात् परः अनूङ् यस्य स भाषितपुंस्कादनूङ्। निपातनात् भाषित-पुंस्कशब्दात्परं पञ्चम्या अलुक्। तस्य स्त्रियाः स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य (न तु स्त्रीप्रत्ययस्य) पुंवत् पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्। कदा? समानाधिकरणे स्त्रियां स्त्रीलिंगे उत्तरपदे परतः सति, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः इत्यर्थः॥

ऽम्या अलुक् षष्ठयाश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङो-ऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । अनूङ किम् । वामोरूभार्यः ।

अप्पूरणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ । पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । अप्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रिय इत्यादि ॥ **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ।**

संकलितमर्थं निर्दिशति–**तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति** । चित्रा गावो यस्य इति विग्रहे चित्राशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् स्त्रीलिंगे समानाधिकरणे गोशब्दे परतः पुंवद्भावः । तेन चित्र गो इति जाते 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वे 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति ओकारस्य उकारे चित्रगुरिति रूपम् । रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः । अनूङ् किम् । वामोरूः भार्या यस्य स वामोरूभार्यः । वामौ सुंदरौ ऊरू यस्याः सा वामोरूः, स्त्रियां वामोरुशब्दात् 'संहितशफलक्षणवामादेश्च' इति सूत्रेण ऊङ् । अत्र ऊङो भावात् पुंवद्रूपं न भवति । भाषितपुंस्कात् इति किम् गंगाभार्यः । समानाधिरकणे किम् कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम्? कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । अपूरणी–इति पुंवत्त्वप्रतिषेधं उदाहर्तुं प्रथमं पूरण्युत्तरपदाद्बहुव्रीहेः समासान्तप्रत्ययमाह **अप्पूरणीति** । बहुव्रीहौ इति वर्तते पञ्चम्यन्ततया च विपरिणम्यते । तत् पूरणीप्रमाण्योः इत्यनेन च विशेष्यते । तदन्तविधिः । पूरणी इति स्त्रीलिंगनिर्देशात् पूरणार्थप्रत्ययान्तं स्त्रीलिंगमिह गृह्यते । पूर्यतेऽनया इति पूरणी द्वितीया तृतीया इत्यादि क्रमत्वबोधिका संख्या । कल्याणी पञ्चमी यासां इति कल्याणी पञ्चमी अ इति स्थिते 'यस्येति' च इतीकारलोपः ॥ **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति** । बहुव्रीहौ इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । सक्थ्यक्ष्णोरिति षष्ठी अपि पञ्चम्यर्थे । स्वांगात् इति सक्थ्यक्ष्णोरित्यस्य विशेषणम् । सक्थ्यक्ष्णोः इति बहुव्रीहेर्विशेषणम् ।

।५।४।११३। स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात्। दीर्घसक्थः। जलजाक्षी स्वाङ्गात्किम्। दीर्घसक्थि शकटम्। स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः। अक्ष्णोऽदर्शनादिति वक्ष्यमाणोऽच्॥ **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः** । ५ । ४ । ११५ । आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः ॥ **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः** । ५ । ४ । ११७ । आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥ **पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः** । ५ । ४ । १३८ । हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः किम्।

तदन्तविधिना स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्तादित्यर्थः । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घ सक्थि अ इति स्थिते यस्येति चेति इकारलोपः। षचूप्रत्यये चकारः स्वरार्थः। षित्त्वं तु स्त्रियां षिद्गौरादिभ्यश्चेति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययार्थम् । तेन जलजे इवाक्षिणी यस्याः सा जलजाक्षी। दीर्घसक्थि शकटम्। दीर्घे सक्थिनी सक्थिसदृशौ ईषादण्डौ यस्य तत्। अत्र सक्थिशब्दस्य स्वांगवाचित्वाभावात् न षच्। स्थूलाक्षा – स्थूलानि अक्षीणि पर्वांकुराणि यस्याः सा वेणुयष्टिः। **अक्ष्णो ऽ दर्शनादिति**। दृश्यते ऽ नेन इति दर्शनं चक्षुः। अचक्षुर्वाचिनः अक्ष्णः अच् स्यात् समासान्तः। स्थूल अक्षि अ इति स्थिते, 'यस्येति च' इति इकारलोपे, स्थूलाक्ष इति च जाते स्त्रियां 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्॥ **द्वित्रिभ्यामिति** । बहुव्रीहौ इति वर्तते । ष इति लुप्तप्रथमाकं पदम्। द्वौ मूर्धानौ यस्य स द्विमूर्धः, द्विमूर्धन् ष इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति मूर्धन्शब्दस्य टेर्लोपे द्विमूर्धः इति रूपम्। कथं "त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः।" ? समासान्तविधेरनित्यत्वान्न षप्रत्ययः। ॥ **अन्तर्बहिर्भ्यामिति।** बहुव्रीहौ इत्यनुवर्तते । बहुव्रीहौ अन्तर्बहिर्भ्यां परस्य लोम्नः अप् स्यात्। अन्तर्लोमानि यस्य सोऽन्तर्लोमः । पूर्ववत् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः॥ **पादस्य लोप इति**। बहुव्रीहौ इति उपमानात् इति च वर्तते अहस्त्यादिभ्यः इत्यनेन च विशेष्यते। पादः अत्र उपमेयम्। **पादशब्दस्य लोप इति**। अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य अकारस्य लोपो भवति। प्रकरणात् लोपोऽयं समासान्तः। हस्तिपादः – हस्तिशब्दस्य पूर्वपदत्वात् पादशब्दस्य

हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥ **संख्यासुपूर्वस्य** । ५ । ४ । १४० । पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात्, सुपात् ॥ **उद्विभ्यां काकुदस्य** । ५ । ४ । १४८ । लोपः स्यात् । उत्काकुत्, विकाकुत् ॥ **पूर्णाद्विभाषा** । ५ । ४ । १४९ । पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदः ॥ **सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः** । ५ । ४ । १५० । सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः ॥ **उरःप्रभृतिभ्यः कप्** । ५ । ४ । १५१ ॥ **कस्कादिषु च** । ८ । ३ । ४८ । एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षोऽन्यस्य तु स

लोपो न भवतीत्यर्थः ॥ **संख्यासुपूर्वस्येति** । बहुव्रीहौ इति पादस्य लोपः इति च वर्तते । द्वौ पादौ यस्य स द्विपाद्, शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् ॥ **उद्विभ्यां काकुदस्येति** । बहुव्रीहौ इति लोप इति च वर्तते । उद्विभ्यां परस्य काकुदस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । उन्नतं काकुदं यस्य स उत्काकुत् । तालु काकुदमुच्यते ॥ **सुहृद्दुर्हृदा इति** । सुहृद्दुर्हृदौ निपातौ । शोभनं हृदयं यस्य इति विग्रहो ऽत्र नाश्रयणीयः । निपातनात् । मित्रामित्रयोः किम् । शोभनं हृदयमस्येति अर्थे सुहृदयः कारुणिकः ॥ **उरःप्रभृतिभ्य इति** । बहुव्रीहौ समासान्तः इति वर्तते । तेन उरःप्रभृत्युत्तरपदाद्बहुव्रीहेः समासान्तः कप्प्रत्ययो भवति । व्यूढं उरः यस्य इति विग्रहे व्यूढ उरस् कप् इति स्थिते खरवसानयोरिति सस्य विसर्गत्वे 'सो ऽपदादौ' (विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः) इति सूत्रेण विसर्गस्य सकारे विभक्तिकार्ये च व्यूढोरस्कः । प्रियं सर्पिः यस्य स इति विग्रहे प्रियसर्पिस् क इति स्थिते पूर्ववत् सस्य विसर्गे 'इणः षः' (इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यादपदाद्योः कुप्वोः ।) इति सूत्रेण षत्वे प्रियसर्पिष्क इति रूपम् ॥ **कस्कादिषु चेति** । इदं सूत्रं व्यूढोरस्कः इत्यत्र विसर्गस्य सकारं प्रियसर्पिष्कः इत्यत्र तु षकारं शासितुमुपन्यस्तम् तत्तु चिन्त्यम् । यतः कस्कादिगणे पदादिकवर्गपवर्गवशात् पूर्वपदान्त्यविसर्जनीयस्य सकारषकारौ यत्र भवतस्तादृशा एव शब्दा पठिताः । व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः इति प्रकृतोदाहरणयोस्तु अपदादिकवर्गपवर्गवशात् सकारषकारौ दृश्येते । तेन

इति सः। व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः॥ **निष्ठा**। २। २। ३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। युक्तयोगः॥ **शेषाद्विभाषा**। ५। ४। १५४। अनुक्तसमासान्ताद्बहुव्रीहेः कब्वा। महायशस्कः, महायशाः॥ **इति बहुव्रीहिः**॥ ४॥

अथ द्वन्द्वसमासः॥ ५॥

चार्थे द्वन्द्वः। २। २। २९। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते

'सोऽपदादौ' 'इणः षः' इति सूत्रे एवात्रोदाहरणीये। उरःप्रभृतिगणे पुमान् अनड्वान् पयो नौर्लक्ष्मीः इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि। तेन द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्पेन कप्॥ **निष्ठेति**। बहुव्रीहौ इति पूर्वमिति च वर्तते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया निष्ठान्तमित्यर्थः। युजिर् योगे इति धातोः क्तप्रत्यये युक्तः इति रूपम्। युक्तः योगः येन स युक्तयोगः। ननु निष्ठान्तं विशेषणं, तस्य च 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति सूत्रेण पूर्वनिपातः स्यादेव। किमर्थमिदं सूत्रम्? उच्यते— 'विशेषणविशेष्यभावे कामचारः' इति न्यायेन क्वचित् निष्ठान्तस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातो भवति इति प्रकृतं सूत्रं क्रियते। इदं सूत्रं 'सप्तमी विशेषणे–' इत्यस्यानन्तरमेव पठितुं युक्तम्। **शेषाद्विभाषा इति**। शेषशब्दोऽत्र द्व्यर्थः। उक्तादन्यः शेषः अनुक्तसमासान्तः। इतः पूर्वं येभ्यः समासान्तप्रत्यया विहितास्ततोऽन्यः शेषः। शेषात् शेषाधिकारस्थात् 'शेषो बहुव्रीहिः' इति सूत्रेण विहितात् इत्यप्यर्थः। महत् यशः यस्य स महायशा महायशस्को वा। अनुक्तसमासान्तात् इति किम्। व्याघ्रपात् पादस्य लोपः–इति अकारलोपोऽत्र विहितः तेन न कप्। शेषाधिकारस्थात् इति किम्? पुत्रेण सह सपुत्रः इत्यत्र 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिसमासो विशेषविहितः। नायं शेषाधिकारस्थः। तेन अन्यसमासान्तप्रत्ययेऽनुक्तेऽपि नात्र कप् भवति।

द्वन्द्वसमासः।

चार्थे द्वन्द्वः। सुप् इति अनेकमिति च वर्तते। समासः इति विभाषा

अर्थधर्मौ धर्मार्थावित्यादि ॥ **द्वन्द्वे घि** । २ । २ । ३२ । द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ **अजाद्यदन्तम्** । २ । २ । ३३ । इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥ **अल्पाच्तरम्** । २ । २ । ३४ । शिवकेशवौ ॥ **पिता मात्रा** । १ । २ । ७० । मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ वा ॥ **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्** । २ । ४ । २ । एषां द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् ।

भवति इत्यर्थः । धर्मश्च अर्थश्च इति विग्रहे अर्थशब्दस्य अजाद्यदन्तत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्तेऽनेन तस्य पाक्षिकत्वं विधीयते ॥ **द्वन्द्व इति ।** पूर्वः इति वर्तते । 'शेषो घ्यसखि' इति सूत्रेण ह्रस्वेवर्णोवर्णान्तानां घिसंज्ञा । हरिश्च हरश्च इति विग्रहे हरिशब्दस्य घिसंज्ञत्वात् पूर्वनिपातः ॥ **अजाद्यदन्तमिति** । अच् स्वरः आदिर्यस्य तत् अजादि । अत् अन्ते यस्य तदन्तम् । अजादि च तत् अदन्तं च अजाद्यदन्तम् । यत् स्वरादि ह्रस्वाकारान्तं च तत् द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः । ईशश्च कृष्णश्च ईशकृष्णौ । **घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन** । (वा०) घ्यन्तात् घ्यन्तं बाधित्वा । ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतयोर्द्वयोः सूत्रयोर्विरोधे अजाद्यदन्तं सूत्रं परत्वात् विप्रतिषेधे परं कार्यमिति न्यायेन प्रवर्तते इति भावः । इन्द्रश्च अग्निश्च इति विग्रहे अग्निशब्दस्य घिसंज्ञत्वेऽपि इन्द्रशब्दस्य अजाद्यदन्तत्वात् पूर्वनिपाते इन्द्राग्नी ॥ **अल्पाच्तरमिति ।** अल्पः अच् यस्मिन् तत् अल्पाच् । अल्पाच्शब्देनैव द्वितीयपदापेक्षया अल्पाच्त्वे प्राप्ते स्वार्थे तरप् । निपातनात् कुत्वं श्चुत्वं च न भवतः । द्वन्द्वे अल्पसंख्यस्वरं पदं पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः । शिवश्च केशवश्च इति विग्रहे शिवशब्दस्य अल्पाच्त्वात् पूर्वनिपातः ॥ **पिता मात्रेति** । इदं एकशेषप्रकरणस्थं सूत्रम् । एकशेषसूत्राणि समासप्रकरणे न पठ्यन्ते । तेन एकशेषस्य न समाससंज्ञा । भिन्नैवेयं वृत्तिः, तेन न समासान्तप्रत्ययाः । एकशेष इत्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तते तेन आह – मात्रा सहोक्तौ इत्यादि । **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य – इति ।** एकवचनमिति वर्तते । एकं वक्तीति । कर्तरि ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । 'द्विगुरेकवचनम्' इति पूर्वसूत्रे पठितस्य 'समाहार-

मार्दङ्गिकवैणविकम् । रथिकाश्वारोहम् ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ५।४।१०६ । चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥ **इति द्वन्द्वसमासः** ॥५॥

अथ समासान्ताः ॥ ६ ॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ । अ अनक्ष इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः । अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । विष्णुपुरम् । विमलापं सरः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः ।

ग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्त्तिकस्य अत्राप्यनुवृत्तेः द्वन्द्वपदेन समाहारद्वन्द्वो लक्ष्यते । प्राणी च तूर्यं च सेना च प्राणितूर्यसेनाः तासामंगानि प्राणितूर्यसेनांगानि तेषाम् । 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते' इति न्यायेन प्राण्यंगानां तूर्यांगानां सेनांगानाम् इत्यर्थः । प्राणिसेनयोः पक्षे अंगं अवयवार्थकम्, तूर्यपक्षे तु उपकारकार्थं बोध्यम् । पाण्योश्च पादयोश्च समाहारः पाणिपादम् । मृदंगवादनं शिल्पमेषामित्यर्थे मृदंगशब्दात् ठक् मार्दंगिकाः । एवं वैणविका अपि । मार्दंगिकवैणविकानां समाहारः मार्दंगिकवैणविकम् । रथेन चरन्ति इति रथिकाः । ष्ठन् । रथिकानां अश्वारोहाणां च समाहारः रथिकाश्वारोहम् ॥ **द्वन्द्वाच्चुदेति** । टच् इति वर्तते । समासान्तः इति अधिक्रियते । चुदषहाः अन्ते यस्य तस्मात् द्वन्द्वात् । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । समुच्चयश्चार्थः । **ऋक्पूरब्धूरिति** । बहुव्रीहौ इति नानुवर्तते । समाससामान्येन विधानम् । समासान्तः इति वर्तते । तत्र समासस्य इति पदस्य ऋक्पूरब्धूःपथामिति षष्ठयन्तं विशेषणम् तदन्तविधिना – ऋगाद्यन्तस्य समासस्य 'अ' प्रत्ययो ऽन्तः अन्तावयवो भवति । अनक्षे न तु अक्षे अक्षसम्बन्धे । अनक्षे इति सामान्यतः श्रुतमपि धूःशब्देनैव संबध्यते नान्यैः, असम्भवात् । तेन आह **अक्षे या धूरिति** । अर्धं ऋचः अर्धर्चः, अर्धर्चम् । 'अर्धर्चाः पुंसि च' । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । परवल्लिंगतानियमं बाधित्वा लोकव्यवहारात् क्लीबत्वं भवति । यद्यपि पुरशब्देन समासेऽप्येतत्सिध्यति तथापि विष्णुपूरित्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्ग्रहणमिति

दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः ॥ **अक्ष्णोऽदर्शनात्** । ५ । ४ । ७६ । अचक्षुःपर्यायादक्ष्णो ऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥ **उपसर्गादध्वनः** । ५ । ४ । ८५ । प्रगतो ऽध्वानं प्राध्वो रथः ॥ **न पूजनात्** । ५४ । ६९ । पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा अतिराजा ॥ **इति समासान्ताः** ॥ ६ ॥

तत्त्वबोधिन्याम् । विमलाः आपः यस्मिन् तत् विमलापं सरः । राज्ञः धूः राजधुरा स्त्रीत्वे टाप् । अक्षस्य रथावयवस्य धूः अक्षधूः । अनक्षे इति पदं 'न तु अक्षशब्दे पूर्वपदे' इति न व्याख्येयमिति दर्शयति दृढधूरक्षः । अत्रापि धूःशब्दस्य अक्षसंबंधित्वात् न अप्रत्ययः । सख्युः पन्थाः सखिपथः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । रम्याः पन्थानो यस्मिन् स रम्यपथः । **अक्ष्णो ऽदर्शनादिति** । व्याख्यातपूर्वमेतत् ॥ **उपसर्गादध्वन इति** । अच् वर्तते । उपसर्गात् परो यः अध्वशब्दः तस्मात् अच् स्यात्समासे ॥ **न पूजनादिति** । समासान्ताः इत्यधिकृतम् । परेभ्यः इत्यध्याहार्यम् । यान् शब्दान् उद्दिश्य समासान्ता विहितास्ते शब्दा यदा पूजनात् पूजनार्थाच्छब्दात्परे भवन्ति तदा समासान्तप्रत्ययो न भवतीत्यर्थः । शोभनो राजा सुराजा, पूज्यो राजा अतिराजा । उभयत्रापि 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति सूत्रेण विहितष्टच् न भवतीत्यर्थः । राजानमतिक्रान्ता इति विग्रहे तु पूजनार्थत्वाभावात् अतिराजः इत्येव रूपम् ।

इति मिराश्युपाह्वेन विष्णुसूनुना वासुदेवेन कृताया बालबोधिन्याख्याया लघुकौमुदीव्याख्यायाः प्रथमो भागः समाप्तः ।

NOTES

नत्वा०—"having bowed to Goddess Sarasvatī I compose this short Siddhānta Kaumudī which is free from defects and contains (many) merits, as an introduction to the study of the Pāṇinian system (of Sanskrit Grammar)." पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् तस्मिन् प्रवेशाय । कौमुदी इव कौमुदी (प्रकाशिका) । सिद्धान्तानां कौमुदी सिद्धान्त-कौमुदी । लघ्वी चासौ सिद्धान्तकौमुदी च लघुसिद्धान्तकौमुदी । The work is so called because just as moonlight dispels darkness and delights all people oppressed by the heat of the sun, so the present work will remove ignorance about the settled conclusions of grammarians and please all students of grammar who feel bewildered in reading the higher works of Patañjali and others.

P. 2. संज्ञा—a technical term used in the system of Pāṇini. माहेश्वराणि सूत्राणि—These fourteen sūtras are believed to have been revealed by Śiva by the sound of his tabor at the end of his Tāṇḍava dance. See the verse quoted in the com. For the importance of these sūtras, see the following glowing tribute paid by Patañjali:—सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो वेदराशिः । अणादिसंज्ञार्थानि—"intended for forming the technical terms (also called प्रत्याहारs) such as अण् &c." अण्, as we shall learn later, is an abbreviation for अ, इ and उ. Such प्रत्याहारs are used in the sūtras of Pāṇini (e. g. अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।) They could not have been formed in the absence of these Māheśvara sūtras which have divided the whole Sanskrit alphabet into fourteen parts with an indicatory letter affixed to each. Note that ह् is included twice in these sūtras as it is required in two प्रत्याहारs अट् and शल् used in अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । and शल इगुपधादनिटः क्सः । to explain the forms अर्हेण and अधुक्षत्

respectively. Cf. हकारो द्विरुपात्ताऽयमटि शल्यपि वाञ्छता । अर्हेणाधुक्षदित्येतद्द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥ **एषामन्त्याः** &c.—" The consonants at the end of these sūtras are called इत् (indicatory). इत् (इ+क्विप्) means what disappears after serving its purpose. **हकारादिष्वकारः**– The consonants are enumerated from the fifth sūtra onwards. They are shown in the sūtras with the vowel अ added to them for pronunciation. The अ in ल in the sixth sūtra is, however, indicatory. This enables Pāṇini to form the प्रत्याहार 'र' (with the letter र् in हयवरट् and अ in लण्) representing र् and ल्. This प्रत्याहार is used in उरण् रपरः etc. **हलन्त्यम्**– " The final consonant in the first enunciations of the teachers of grammar (e. g. शंकर, पाणिनि) should be regarded as इत्." See com. for the meaning of उपदेश. Cf. also उपदिश्यतेऽनेनेति उपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः खिलपाठश्च । Káśikā on 1, 3, 2 ; also महाभाष्य–उपदेश इति घञयं करणसाधनः or उपदेशनम् उपदेशः । भावे घञ् । उपदेश means an elementary term laid down by the ancient grammarians in सूत्र, वार्त्तिक, धातु, गण, उणादि, लिंगानुशासन, आगम, प्रत्यय and आदेश. Cf. धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिंगानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ Also cf. धातुप्रातिपदिकनिपातप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशागमानामन्त्यम् । महाभाष्य on I, 3.

Why is the word उपदेशे necessary in the explanation of the sūtra ? *Ans.* — Because otherwise the final consonant of even such words as अग्निचित्, सोमसुत् &c. which are current in the language would get इत्संज्ञा and then would be elided. **सूत्रेष्वदृष्टं**° —'A word which is not used in the sūtra (but is necessary for construing it properly, e. g. उपदेशे and इत् in the sūtra हलन्त्यम्), should in all cases be supplied from other sūtras.' This process is called अनुवृत्ति. The student is advised to refer to the अष्टाध्यायी frequently to see the अनुवृत्ति.

P. 3. **अदर्शनं लोपः**— " The disappearance of what presents itself by some rule is called elision (लोप). " This is a संज्ञासूत्र. For the different kinds of sūtras cf. संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् । **तस्य लोपः**—तस्य refers to इत्. "An indicatory (इत्) letter disappears (after serving its purpose.) "

This is a विधिसूत्र. णादयः etc. — " The ण् and other consonants at the end of the माहेश्वरसूत्रs are added to make the formation of अण् and other प्रत्याहारs possible. " आदिरन्त्येन etc. — ' An initial letter together with a final indicatory letter (e. g. in the माहेश्वरसूत्रs) designates itself and (all) the intervening letters." Thus अण् formed with अ and ण्, the indicatory letter of for the first माहेश्वरसूत्र, denote itself (अ) and the intervening इ and उ. Similarly अक् stands for अ, इ, उ, ऋ and ऌ, अच् for vowels, हल् for consonants and अल् for all the letters of the alphabet. The intervening indicatory letters are to be excluded in interpreting such abbreviated expressions which are called प्रत्याहारs. ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः &c.– " A vowel whose pronunciation requires the same time as (short) उ, (long) ऊ, or (prolated) ऊ३ is called short, long or prolated respectively. " उ is taken from the note of a cock. When a cock crows early in the morning, it makes these three sounds successively. For the time measure of the notes of different birds cf. चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् । (शिक्षा). For the measure of ह्रस्व, दीर्घ and प्लुत cf. एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥ मात्रा represents the time required for a twinkling of the eye. (Cf. अक्षिस्पंदनप्रमाणः कालो मात्रा ।)

P. 4. उच्चैरुदात्तः etc. — " The vowel which is produced in the higher part of a particular vocal organ is called उदात्त (lit. raised, acute); that produced in the lower part of it is called अनुदात्त (not raised, grave); while that formed by a combination of the two is called स्वरित (lit. sounded, circumflex.) " अनुनासिकः– nasalised. मुखनासिकावचनः &c.– " The letter which is pronounced with the nose and the mouth is called अनुनासिक (nasal)." अइउऋवर्णानां &c.– Thus अ is first ह्रस्व, दीर्घ and प्लुत. Each of these is again उदात्त, अनुदात्त and स्वरित. So we get 9 अकारs. Each of these is moreover अनुनासिक and अननुनासिक, So अ has 18 forms. ऌ has 12 only as it has no दीर्घ form. एचामपि &c.– ए, ऐ, ओ and औ have no ह्रस्व form. Hence they have only 12 forms in all. तुल्यास्यप्रयत्नं &c.– " The letters which are pronounced by the same vocal

organ and with the same internal effort are called homogeneous (or similar). " प्रयत्नः—प्रकृष्टः यत्नः i.e. आभ्यन्तरयत्नः. आस्ये भवं आस्यम् । आस्य + यत् by शरीरावयवाद्यत् । The final य of आस्य is elided by यस्येति च and हलो यमां यमि लोपः । So the resulting form is आस्य.

P. 5. ऋलृवर्णयोः etc. – This is a वार्त्तिक. The words वाच्यम्, उपसंख्यानम् &c. are characteristic of वार्त्तिकs. " ऋ and लृ should be regarded as homogeneous. " ऋकार is produced in the मूर्धस्थान and लृकार in the दन्तस्थान. They would not have become homogeneous by the sūtra तुल्यास्यप्रयत्नं &c. Hence the need of this वार्त्तिक. This वार्त्तिक makes the rules about ऋ applicable in the case of लृ also; see e.g. उरण् रपरः । See also com. अकुहविसर्जनीयानां°– कु stands for the letters of कवर्ग, i. e., क्, ख्, ग्, घ् and ङ् " The letters अ, क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह् and विसर्ग have the throat as their organ of pronunciation. " उपध्मानीय is the term applied to the अर्ध विसर्ग when it precedes प् and फ्. ञमङणनानां°–" ञ्, म्, ङ्, ण् and न् have the nose also (i. e. in addition to the organ which each of them has in common with the other members of its class), as the organ of pronunciation. " जिह्वामूलीय (lit.–what is produced at the root of the tongue)—a term applied to the अर्ध विसर्ग before क् and ख्. यत्नो द्विधा–" Effort is of two kinds–internal and external ". For this difference cf. पदमंजरी–आभ्यन्तरत्वं स्थानकरणव्यापारेणोत्पत्तिकाले एव भावात् । स्थानं ताल्वादि । करणं जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि ।......बाह्यत्वं पुनः वर्णनिष्पत्तिकालादूर्ध्वं वायुवशेनोत्पत्तेः । The internal effort is of five kinds–स्पृष्ट, ईषत्स्पृष्ट, ईषद्विवृत, विवृत and संवृत. The effort for स्पर्श letters or mutes (i. e., all the letters of कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग and पवर्ग) is called स्पृष्ट (because in their case the tongue completely touches the several organs of pronunciation in the case of the first four classes, while the two lips touch each other in the case of पवर्ग.) See the passage from तत्त्वबोधिनी quoted in the com.

P. 6. The effort for अन्तःस्थ letters or semi–vowels is ईषत्स्पृष्ट (for the tongue slightly touches the organs), that for ऊष्मन्

letters or sibilants श्, ष्, स् and ह्, is ईषद्विवृत (as the tongue remains a little apart from the organs), that for vowels is विवृत (as the tongue keeps away from the organs). ह्रस्वस्यावर्णस्य[2] "Short अ has संवृतप्रयत्न when it is actually used in speech, for the tongue keeps close to the organ of utterance without touching it, but in considering grammatical operations applicable to it, it is regarded as विवृत. " If it is not so regarded, we would not get the required sandhi in such cases as दण्ड + आहरणम् । as the sūtra अकः सवर्णे दीर्घः । would be inapplicable, the विवृत आ not being homogeneous to the संवृत अ. The संवृतत्व of short अ, while it is taking part in grammatical operations, is indicated by Pāṇini in the last sūtra of the Ashṭādhyāyī (अ अ इति ।) which means– 'The विवृत अकार becomes संवृत.' This sūtra occurs under the अधिकार 'पूर्वत्रासिद्धम् ।' which makes it non-existent (असिद्ध) for the purpose of the application of rules in the whole अष्टाध्यायी. For more explanation of पूर्वत्रासिद्धम् । see under that sūtra. बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा–External effort is of eleven kinds–विवार expansion of the glottis (विवारयति विकासयति कण्ठम्); संवार–contraction of the glottis; श्वास hissing, breath; नाद–sounding, resonance; [these two follow the pronunciation of certain letters]; घोष–low preparatory murmur [Ballantyne]; अघोष–absence of such murmur. अल्पप्राण–short breath, slight aspiration. महाप्राण–great breath, strong aspiration. उदात्त, अनुदात्त and स्वरित have been explained above. These efforts are called external, because they are produced outside the mouth (आस्य), which is defined as ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् । महाभाष्य on P. 1, 1, 8, (the part which stretches from Adam's apple to the lips.) The बाह्यप्रयत्नs, though not useful in determining the homogeneity of letters, will be used in determining the nearest substitute. See explanation of झयो होऽन्यतरस्याम् । below. Cf. सि. कौ. on पूर्वत्रासिद्धम् ।

P. 7 खरः–ख्, फ्, छ्, ठ्, थ्, च्, ट्, त्, क्, प्, श्, ष्, and स् i. e. surds. वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः–The first, third and fifth letters of the five classes (कवर्ग &c.). यणः–the semivowels य्, व्, र् and ल्. शलः–श्, ष्, स्, and ह्. स्पर्शाः–mutes. अन्तस्थाः–semivowels.

ऊष्माणः–sibilants and the aspirate ह्. अणुदित्° —The letters comprised in the pratyāhāra अण् [i. e., vowels, semivowels and ह्] when not specifically laid down by any sūtra, as also that which has an indicatory उ, designate their homogeneous letters also. अप्रत्ययः in the Sūtra excludes not only affixes (प्रत्ययs), but also augments (आदेशs). Hence the word is taken in the derivative sense. See com. अण्– Two Māheśvara sūtras–the first and the sixth–have an indicatory ण्. There is likely to be a doubt about the interpretation of अण्. So the author says– अत्रैवाण्° "In this case alone the pratyāhāra अण् should be understood as formed with the ण् of the later sūtra viz. लण् (i. e. it comprises vowels and semivowels.)" ह् and र् though included in the प्रत्याहार have no homogeneous letter. उदित् e. g. कु, which thus stands for all the letters of the कवर्ग. अ इत्यष्टादशानां°– अ being regarded as विवृत in applying the rules of the अष्टाध्यायी becomes homogeneous to and therefore stands for आ also. अ is therefore ह्रस्व, दीर्घ and प्लुत. Each of these is उदात्त, अनुदात्त and स्वरित. So अ has 9 forms. Each of these is, again, अनुनासिक and अननुनासिक. अ has thus 18 forms in all. ऋकारस्त्रिंशतः–Like अ, ऋ also has 18 forms. It stands again for ऌ (cf. ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ।) Now ऌ has no दीर्घ form. It is therefore of 12 kinds only. Hence ऋ designates 30 forms (18 of ऋकार and 12 of ऌकार). अनुनासिकाननुनासिकभेदेन &c.– य्, व् and ल् are either nasalised or not. Their non-nasalised form designates both the varieties. परः सन्निकर्षः°–" The extreme proximity of letters is called संहिता (combination)." हलोनन्तराः°–" Consonants not separated by vowels are called a conjunct consonant (संयोग).

P. 8. सुप्तिङन्तं°— "That which ends in a letter of the प्रत्याहार सुप् or that of the प्रत्याहार तिङ् is called पद". सुप् includes all the case-affixes. Cf. स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । (P. IV, 1, 2,) and तिङ् all verbal terminations. (Cf. तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् । III, 4, 78,). A पद means therefore a case-inflected word or a verbal form.

इको यण् °—" In combining letters (संहिता) (the semi-vowels) य्, व्, र्, and ल् (यण्) are substituted in the place of (the vowels) इ, उ, ऋ and लृ (short or long) (इक्) when immediately followed by a vowel (अच्)." The author now proceeds to state a परिभाषा for the interpretation of this sūtra. परिभाषा a maxim for the interpretation of the sūtras Cf. म. भा. on 11. परिभाषा एकदेशस्था सती कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत्। तद्यथा प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्व वेश्माभिज्वलयति। Also cf. परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते। तस्मिन्निति°—" When a (grammatical) operation is laid down (in a sūtra) by using a word in the Locative, it should be understood as referring to the letter which immediately precedes." In the sūtra इको यणचि, therefore, यण् which is ordained by using अच् in the Locative comes in the place of इक्. Now यण् includes य्, व्, र् and ल्. Which of them is to be substituted in the place of ई in the example सुधी + उपास्य? To answer this question the author quotes the next sūtra—स्थानेऽन्तरतमः " When many substitutes present themselves in the place of a letter, that which bears the greatest resemblance to it is the actual substitute." Of the four possible substitutes य्, व्, र् and ल्, य् resembles ई most, as both are pronounced by the same organ (viz. तालु). Hence we get सुध्य् + उपास्य.

P. 9. Here the following sūtra presents itself. अनचि च।—" Any consonant except ह् (यर्) preceded by a vowel is reduplicated optionally, but not when a vowel follows." So we get सुध्ध्य्+उपास्य. झलां जश् &c.—" In the place of any consonant except a nasal and a semi-vowel (झल्), the third letter of its class (जश्) is substituted when followed by the third or fourth letter of a class (झश्)". So the first ध् is changed to द्. संयोगान्तस्य &c.—" The final letter of an inflected word which ends in a conjunct consonant is dropped." पदस्य is to be supplied from the preceding sūtra. This sūtra should mean, therefore, " An inflected word ending in a conjunct consonant is dropped." How

did we get the meaning, " The final letter of an inflected word &c. "? Ans.–By the next परिभाषासूत्र, अलोऽन्त्यस्य । " A substitute comes in the place of the final letter of the term used in the genitive case (in a sūtra)". The term पदस्य being in the genitive, its final letter only is dropped. A लोप also is regarded as a substitute in grammar. In सुद्ध्य् + उपास्य which is a compound, the first member सुद्ध्य् retains its पदसंज्ञा even after its case-affix is dropped by सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । For cf. प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् l. (प्रत्यये लुप्तेऽपि तन्निमित्तकं कार्यं पदसंज्ञादिकं भवत्येव) P. 1, 1, 62. The final य् of सुद्ध्य् will, therefore, have to be dropped. But this is prevented by the following Vārttika of Kātyāyana–यणः प्रतिषेधो &c.-" The prohibition of the elision laid down by संयोगान्तस्य° should be stated in the case of the semi-vowels (यण्)." The words इति वाच्यम्, उपसंख्यानम् &c. are characteristic of Varttikas. The य् not being dropped, we get सुद्ध्युपास्यः । ' worshipped by the wise.' Similarly मधु + अरिः = मद्ध्वरिः The enemy of Madhu (i. e., Vishṇu). धातृ + अंशः = धात्रंशः– A portion of the Creator. ऌ + आकृतिः = लाकृतिः–A form of ऌ. एचोऽयवायावः–For ए, ओ, ऐ and औ (एच्) are respectively substituted अय्, अव्, आय्, and आव् when followed by a vowel.' How do we get the sense of क्रमात् (respectively)? See यथासंख्यं° – " When in a rule the substitutes laid down are equal in number to the original letters, they should be mutually assigned according to the order of enumeration." So अय् is substituted for ए, अव् for ओ and so on. हरे + ए (Dative case-affix) = हरये; similarly विष्णो + ए = विष्णवे; नै + अक (ण्वुल्)=नायकः ; so पौ + अक=पावकः (fire).

P. 10. वान्तो &c. " For ओ and औ are substituted अव् and आव् [lit. what ends in व्] when an affix beginning with य् follows." So गो + य (यत् laid down by गोपयसोर्यत् । IV, 3, 160 in the sense of तस्य विकारः ।)=गव्यम् the milk of a cow. नौ + य (यत् in the sense of तेन तार्यम् ; see नौवयोधर्म॰ P. IV, 4, 91)=नाव्यम् accessible by a boat, fordable. अध्वपरिमाणे च ।– " The ओ of गो is changed to अव् in sense of a measure of distance also, when it is followed by यूति in a compound." Why is च [also] used in the वार्तिक ? Ans.– Because गव्यूति is used in the Vedas in the sense of a pasture-land.

Cf. Rigveda. X, 14, 2 नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ। गव्यूतिः–Two kosas. अदेङ् गुणः– " Short अ as well as ए and ओ [एङ्] are called गुण. " How is अत् taken to mean short अ only and not आ or अ३ ? See तपरः०– The word तपरः though used only once in the sūtra should be taken in two senses [1] तः परः यस्मात् "followed by त्" and [2] तात् परः–" preceded by त्". " A vowel which is followed by त् and that which is preceded by त् designate only what requires the same measure of time (for pronunciation)." This is an exception to अणुदित् &c. Hence long and prolated अ do not get गुणसंज्ञा. For an illustration of तात् परः, see दैच् (त्+ऐच्) in वृद्धिरादैच्। आद्गुणः– " When अ or आ is followed by a vowel (अच्), a गुण latter is substituted for both." उप+इन्द्रः=उपेन्द्रः Here of the three गुण letters, ए alone is the actual substitute, as being uttered with the throat and the palate, it is most similar to अ and इ, that have the throat and the palate as their respective organs of pronunciation. So गंगा+उदकम्=गंगोदकम्.

P. 11. उपदेशे–" A nasalised vowel in an उपदेश (grammatical enunciation) is called इत्." प्रतिज्ञानु°– " The students of Pāṇini's work know the nasality (of a vowel) from traditional teaching." There is no visible sign of nasality in Pāṇini's work, the अनुनासिकपाठ not being extant. प्रतिज्ञया प्रतिज्ञामात्रेण समधिगम्यमानमानुनासिक्यं येषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः। ते पाणिनीया यत्रानुनासिक्यं प्रतिजानते तत्रैव तदपठ्यमानमपि भवति नान्यत्र। (प्रक्रियाकौमुदी). लणसूत्रस्था° – " र् pronounced with the (इत्) letter अ in the sūtra लण् (i. e., the प्रत्याहार 'र') designates both र् and ल्." उरण्°–अ, इ and उ (अण्) substituted for ऋ which, as seen above, stands for 30 forms (18 of ऋ and 12 of ऌ) are always followed by the प्रत्याहार र (i. e. by र् and ल्) " कृष्ण+ऋद्धिः. Here by आद्गुणः a गुण letter is to be substituted for अ and ऋ. And if अ is substituted, it will be followed by र्, i. e., will have the form अर्. Now of the three गुण letters अर्, ए and ओ, अर् alone can be the actual substitute, for it has some portion resembling both अ and ऋ. So we get कृष्णर्द्धिः। Similarly in तव+ऌकारः–तवल्कारः (your letter ऌ.) अल् is substi-

tuted for अ and ऌ. लोपः शाकल्यस्य &c.–' According to शाकल्य य् and व् standing at the end of a पद and preceded by the letter अ (i. e. अ or आ) are dropped when followed by a vowel, a semi-vowel or a soft consonant (अश्)." Why ' according to शाकल्य '? Because according to others, य् and व् are not dropped in such cases–in other words, य् and व् are optionally dropped. Whenever a teacher's name is mentiond in a sūtra, the rule it lays down is considered as optional. So हरे+इह=हरयिह or हर इह । Here, oh Hari !

P. 12. Now the question arises—Can we further combine the two vowels in the latter case by आद्गुणः।? *Ans.*—No, for this is debarred by पूर्वत्रासिद्धम् " The rules taught hereafter (in the last three पाद्s of the eighth adhyāya) are to be regarded as not existing when the rules in the first seven adhyāyas and the first pāda of the eighth are to take effect. Similarly in the last three pādas also, each succeeding rule is to be regarded as not existing in applying a preceding rule. " आधिकारोऽयम्–The sūtra पूर्वत्रासिद्धम् । which stands at the beginning of the second पाद of the eighth adhyāya, is to be repeated (अनुवृत्त) in the succeeding sūtras to the end of that adhyāya. Hence त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति &c. in the वृत्ति. An आधिकारसूत्र is a governing rule, the influence of which extends over a number of succeeding Sūtras. The elision of य् in हर+इह caused by लोपः शाकल्यस्य । which occurs in the third pāda of the 8th adhyāya is to be regarded as not existing in considering the application of आद्गुणः । which occurs in the sixth adhyāya i. e. य् is regarded as present so far as that sūtra is concerned. Hence no further sandhi. Similarly विष्णो+इह = विष्णविह. वृद्धिरादैच्–" The vowels आ, ऐ and औ (ऐच्) are called वृद्धि. " The reason why त् is prefixed to ऐच् is thus stated. इदं तर्हि प्रयोजनम् आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा + ओदनः खट्वौदनः । Here औ which is substituted is not चतुर्मात्रक. वृद्धिरेचि–" When ए, ओ, ऐ and औ (एच्) follow अ or आ, Vṛiddhi is substituted for both. " गुणापवादः– This sūtra is an exception to आद्गुणः । which therefore dose not apply in such cases.

कृष्ण + एकत्वम् = कृष्णैकत्वम् "oneness with Krishṇa." गंगा + ओघः = गंगौघः the stream of the Ganges. देव + ऐश्वर्यम् = देवैश्वर्यम्। कृष्ण + औत्कण्ठ्यम्– a longing after Krishṇa. एत्येधत्यूठ्सु– "When the forms of इ to go (एति) and एध् to increase, beginning with ए or ऐ (एच्) and the substitute ऊठ् follow अ or आ, Vṛiddhi is substituted for both the vowels." This is an exception to एङि पररूपम्। उप + एति = उपैति (He approaches.) उप + एधते = उपैधते (He) prospers. ऊठ् (ऊ) is a संप्रसारण substitute for the व् of वाह् before certain case-affixes beginning with a vowel by वाह ऊठ्। VI, 4. 132. प्रष्ठवाह् + शस् = प्रष्ठ + ऊह् + अस् = प्रष्ठौहः Acc. pl. of प्रष्ठवाह् 'a young bull being trained for the plough.' Why "beginning with ए or ऐ" (एजाद्योः) in this sūtra? See उप + इतः = उपेतः। Here there is no वृद्धि substitute as the form of इ does not begin with ए, or ऐ. मा भवान् प्रेदिधत्–प्रेदिधत् is Aorist 3 per. sing. of एध् with प्र (causal), the augment आ not being added on account of the presence of मा. प्र + इदिधत् = प्रेदिधत्। Here एध् does not begin with a diphthong and so no वृद्धि. मा भवान् &c.— Do not promote (him).

P. 13. अक्षादूहिन्यां°–" A Vṛiddhi vowel is also substituted when the word ऊहिनी comes after अक्ष." अक्ष + ऊहिनी = अक्षौहिणी. This and the following rules are वार्त्तिकs. प्रादूह° " A Vṛiddhi vowel is also substituted when ऊह, ऊढ, ऊढि, एष and एष्य follow प्र." प्र + ऊहः – प्रौहः good reasoning. प्रौढिः Boldness. प्रैषः Sending; a direction to a priest. प्रैष्यः–A servant. ऋते च°– " A वृद्धि vowel is substituted also when in a compound with the first member having the sense of the instrumental case, ऋत comes after a word ending in अ or आ." सुख + ऋतः–सुखार्तः Happy. Why do we say '(in a compound) with the first member in the Instrumental case'? See परमश्चासौ ऋतश्च परमर्तः। last gone. Here the first member is in the Nominative. Hence no वृद्धि. प्रवत्सतर°– A वृद्धि vowel is also substituted, when ऋण follows प्र, वत्सतर, कम्बल, वसन, ऋण and दश, प्रार्णम्–A chief debt. वत्सतरार्णम् the debt incurred for purchasing a calf. ऋणार्ण–the debt incurred for

paying off another debt. दशार्णः–दश ऋणानि दुर्गभूमयः यस्मिन् Eastern Malwa, with the capital विदिशा. It corresponds with 'Dosarene' mentioned by Ptolemy. It is mentioned by Kālidāsa in his *Meghadūta* I 23. There is also a river of the same name flowing through it. दश ऋणानि जलानि यस्यां सा दशार्णा नदी. **उपसर्गाः** &c. "प्र and others when connected with an action (i. e., prefixed to a verb &c.) are called उपसर्गs (Prepositions)." **भूवादयो°**–"भू and others denoting an action are called Dhātus (roots)." For the interpretation of this sūtra see com. **उपसर्गादृ°**–"When a root beginning with ऋ follows a preposition ending in अ or आ, a वृद्धि vowel is substituted for both.–An exception to आद्गुणः। प्र+ऋच्छति=प्रार्च्छति "He goes forth."

P. 14. **एङि पररूपम्**–When a root beginning with ए or ओ (एङ्) follows a preposition ending in अ or आ, the form of the subsequent vowel (पररूपम्) is substituted for both." प्र+एजते =प्रेजते. 'He shines very much. एज् to tremble is Parasm. उप+ओषति=उपोषति 'He burns'. (उष् 1st Conj. Par. to burn.) An exception to वृद्धिरेचि। **अचोन्त्यादि°**–The portion of a word beginning with the last vowel (i. e., the final vowel together with the following consonants, if any,) is called टि." This is a संज्ञासूत्र as टि is a conventional term used by Pāṇini. **शकन्ध्वादिषु°**–"In such words as शकन्धु, the form of the subsequent vowel is substituted for the टि portion of the first member and initial vowel of the second." शक+अन्धुः– शकन्धुः–A well of the Śakas (Scythians). Similarly कर्कन्धुः- a well of the Karkas. मनस् + ईषा = मनीषा desire. लाङ्गल + ईषा = लाङ्गलीषा the handle of a plough. आकृतिगणः– A list of words, which is not exhaustive, but contains a few typical cases. A word of the same type, if met with in literature, should be understood as included in it. Thus मार्तण्ड though not enumerated in the शकन्ध्वादिगण is seen to follow the present rule. मृत + अण्ड + अण् = मार्तण्डः the Sun. **ओमाङोश्च-** "when the word ओम् and the preposition आङ् follow अ or आ, the form of the subsequent vowel is substituted for both." शिव

+ आ + इहि = शिव + एहि = शिवेहि. In such cases वृद्धि would otherwise have been substituted by वृद्धिरेचि। अकः सवर्णे &c.–When अ, इ, उ, ऋ, or ऌ (short or long) (अक्) is followed by a homogeneous vowel, the (corresponding) long vowel is substituted for both. " दैत्य + अरिः–दैत्यारिः The enemy of demons. होतृ + ऋकारः or होतृ + ऌकारः = होतॄकारः–The letter ऋ or ऌ of the Hotṛi priest (Cf. ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ।)

P. 15. एङः पदान्तात्°–" When ए and ओ at the end of a पद are followed by short अ, the form of the preceding vowel is substituted for both. " हरे + अव = हरेऽव–Protect, oh Hari ! अव–Imperative second person sing. of अव् 1st conj. Par. to protect. This sūtra is an exception to एचोऽयवायावः । सर्वत्र विभाषा &c.–" Everywhere (i. e. in the Vedic as well as common speech) the word गो, when it retains this form (एङन्त) at the end of a पद, optionally remains unchanged when followed by (short) अ. " विभाषा–optionally. गो + अग्रम् = गोअग्रम् or गोऽग्रम्– the best of cows (गवां अग्रम्) or led by cows (गावः अग्रं यस्य). Why do we say " when it retains this form &c. " ? See चित्रगु + अग्रम्– led by those who have brindled cows. चित्रगुः–चित्रा गावो यस्य सः (ब.). Here गो does not retain its form and so the present rule does not apply. Why " at the end of a पद " ? See गो+अस् (affix of the abl. or gen. singular)=गोः. Here गो has no पदसंज्ञा (see com.) and hence the sandhi is not prohibited. अनेकाल्° " A substitute having more than one letter (अनेकाल्) or containing an indicatory श् is substituted for the whole of the original word ". This is an exception to अलोन्त्यस्य । ङिच्च–" That which has an indicatory ङ्, though it may consist of more than one letter, is substituted for the final letter only of the original word." An exception to अनेकाल्°. अवङ्° " अवङ् is, according to Sphoṭāyana, (i. e., optionally) substituted for गो, when it retains this form at the end of a पद, if it is followed by a vowel (अच्)." गो + अग्रम्=गवाग्रम् in addition to the two forms noted above. अवङ् is ङित् and is, therefore, substituted for the final letter only of गो. Why पदान्ते ?

see गो + ङि [Loc. sing. affix] = गवि. Here गो has no पदसंज्ञा. इन्द्रे च–अवङ् is also substituted for गो when followed by इन्द्र." गो + इन्द्रः–गवेन्द्रः The best bull. दूराद्धूते°–And in calling out to a person from a distance, the टि portion of a sentence is optionally prolated. प्लुतप्रगृह्याः°–" The प्लुत (prolated) and प्रगृह्य (lit. which must be kept separate) vowels remain unchanged in all cases when followed by a vowel." आगच्छ &c.–' Come, oh Kṛishṇa ! here (your) cow is grazing.' Here (the prolated) अ ३ of कृष्ण ३ is not combined with the initial अ of अत्र. ईदूदेद्° ' A dual case–affix ending in ई, ऊ or ए is प्रगृह्य." हरी एतौ These two Haris. अदसो मात्–" The vowels ई and ऊ coming after the letter म् of अदस् become प्रगृह्य." अमी ईशाः These lords. Why मात्?–See अमुकेऽत्र "These here." Here ए does not come immediately after म्, but after क्. चादयः &c.–" The words च and others, when not meaning a substance are called निपातs". (उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति इति निपाताः ।) प्रादयः–प्र and others also are called निपातs. They are separated from च and others as they are required to be supplied in the next sūtra, उपसर्गाः क्रियायोगे । See com.

P. 17. निपात &c.–" A निपात consisting only of one vowel, except आ (आङ्), is प्रगृह्य." वाक्यस्मरणयोः° " आ has no indicatory ङ् when it refers to a (previous) sentence or indicates remembrance." e. g. आ एवं नु° Oh ! you think so ! आ एवं किल तत् Ah ! so it was ! अन्यत्र ङित्–" In other cases (e. g., when it denotes the sense of ईषत् slightly) it has an indicatory ङ्" and is not, therefore, प्रगृह्य. आ + उष्णम् = ओष्णम् Cf. ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ ओत्–A निपात ending in ओ is प्रगृह्य." संबुद्धौ°—" The vocative singular ending in ओ is, according to शाकल्य, (i. e., optionally) प्रगृह्य when followed by the non-Vedic word इति." This word इति may be taken as used in the पदपाठ or in secular literature. विष्णो + इति–विष्णो इति by the present rule, or विष्णविति by एचोऽयवायावः । मय उञो° " The particle उ (उञ्), coming after any letter of the five classes except ञ् (मय्) is optionally changed to व् when

followed by a vowel." इकोऽसवर्णे–" According to शाकल्य, the vowels इ, उ, ऋ and ऌ (short or long) (इक्) at the end of a पद are (optionally) shortened when a dissimilar vowel follows." चक्री + अत्र = चक्रि अत्र or चक्र्यत्र. Also दधि + अत्र = दधि अत्र or दध्यत्र. ह्रस्वविधिसामर्थ्यात् " This rule about the shortening of the vowels precludes further sandhi." (Otherwise the shortening will be quite useless as we would get the same form in both the cases). Why 'at the end of a पद'? See गौरी + औ (Nom. or Acc. dual affix) = गौर्यौ । Here गौरी has no पदसंज्ञा. Hence there is no option. अचो रहाभ्यां &c. Any consonant except ह् (यर्) coming after र् or ह् following a vowel is optionally reduplicated." Hence गौरी + औ = गौर्य्यौ. न समासे–" The optional shortening laid down by इकोऽसवर्णे &c. does not occur in a compound." वापी + अश्वः–वाप्यश्वः–The horse in a well. ऋत्यकः–" The vowels अ, इ, उ, ऋ and ऌ (short or long) when at the end of a पद, are optionally shortened when followed by short ऋ.' ब्रह्मा + ऋषिः = ब्रह्मर्षिः or ब्रह्मऋषिः. Why " at the end of a पद?" See आ + ऋच्छ + अत् = आर्च्छत् । Here आ [आट्] is an augument and no पद. Hence it is not shortened.

The sandhis of consonants.

स्तोः श्चुना०–" When स् and letters of the dental class [तु] are combined (योगे) with श् and letters of the palatal class (चु), the latter are (respectively) substituted for the former." The word योगे (when in combination) is purposely used in the sūtra to show that the rule applies not only when श् and palatals come after स् and dentals, but vice versa also. By यथासंख्यमनुदेशः[0] श् is substituted for स्, च् for त् and so on. रामस् + शेते = रामश्शेते Rāma sleeps.' रामस् + चिनोति = रामश्चिनोति–Rāma gathers. सत् + चित् = सच्चित्–" Existence and consciousness (intelligence) (which form the nature of Brahman). शार्ङ्गिन् + जय = शार्ङ्गिञ् जय 'Oh Vishṇu, be victorious!'

P. 19. शात्–" A dental letter is not changed to its corresponding palatal letter when it follows श्." This prohibition

indicates that the combination of स्तु and श्चु spoken of in स्तोः श्चुना° may be in any order, (i. e., not necessarily 'respectively'); for, otherwise, there was no need of this prohibition. The substitutes will, however, be in the order of enumeration in the sūtra स्तोः श्चुना° as noticed above. विच्छ् + न (नङ्) = विश् + न = विश्नः lustre. Similarly प्रच्छ् + न (नङ्) = प्रश्नः । ष्टुना ष्टुः–" When स् and dentals [तु] are combined with ष् and cerebrals [टु], the latter are (respectively) substituted for the former. " रामस् + टीकते = रामष्टीकते– Rāma goes. पेष् + ता = पेष्टा (a derivative from पिष् to grind), a grinder. चक्रिन् + ढौकसे = चक्रिण्ढौकसे, Oh discus – wielder! Thou goest." न पदान्तात्° –" The letter स् and dentals when coming after cerebrals (टु) at the end of a पद are not changed to ष् and cerebrals except in the case of नाम्." षट् सन्तः–being six. Here स् is not changed to ष्. षड् ते– Those six. Why "at the end of a पद" ? See ईड् + ते = ईड् + ते = ईट्टे. Here ड् does not occur at the end of a पद and hence ते is changed to टे. Why "coming after cerebrals" ? Because, otherwise, त् would not be changed to ट् even after ष्; see [सर्पिस् + तम =] सर्पिष् + तम = सर्पिष्टमम्– Best ghee. Here सर्पिस् has पदसंज्ञा by स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । (I, 4, 17) कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदं स्यात् । Taddhita affixes are included in these. A word gets पदसंज्ञा before a Taddhita affix beginning with a consonant and भसंज्ञा before one beginning with a vowel. तमप् is laid down by अतिशायने तमबिष्ठनौ । V, 3, 55. सर्पिस् does not however end in ट् and hence the substitution of ट् for त् is not prohibited. अनाम्नवति &c.–A Vārttika which adds some more exceptions to न पदान्तात् टोः । " Instead of 'except in the case of नाम्' we should read 'except in the cases of नाम्, नवति and नगरी' in the sūtra न पदान्तात्° " षड् + नाम् = षण्णाम् (gen. pl. of षष्); षड् + नवतिः = षण्णवतिः = ninety-six. (Here न् of नवति is first changed to ण् and then ड् is changed to ण् by यरोऽनुनासिके° See below.) षड् + नगर्यः = षण्णगर्यः । six cities.

P. 20. तोः षि " A dental letter is not changed to its corresponding cerebral when followed by ष्." सन् षष्ठः– being sixth. झलां

जशोऽन्ते–" A soft unaspirated consonant (i. e., the third letter of a class) (जश्) is substituted for any consonant except a semivowel and a nasal (झल्) at the end of a पद्." वाक्+ईशः = वागीशः the lord of speech, Brihaspati or Brahmā. This is a compound. वाक् is regarded as a पद् here though its case-affix is dropped by सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । see प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । यरोऽनुनासिके॰–" A nasal is optionally substituted for any consonant except ह् (यर्) when followed by a nasal." एतत्+मुरारिः=एतन्मुरारिः or एतद् मुरारिः–This Murāri. प्रत्यये भाषायां–– " A nasal is necessarily substituted (by the preceding rule) when the following nasal occurs in an affix in the spoken language." Pāṇini uses भाषा to distinguish Classical Sanskrit which was spoken in his time from Vedic Sanskrit. तत्+मात्रम्=तन्मात्रम् (=तदेव) a pure element (i. e., earth, water &c. before they are mixed with other elements). चित्+मयम्=चिन्मयम् (= चिदेव) consisting solely of consciousness. तोर्लि– " When a dental letter is followed by ल्, a letter homogeneous with the subsequent letter (i. e. ल्) is substituted for it ". तत्+लयः=तल्लयः its absorption. विद्वान्+लिखति=विद्वाँल्लिखति. The nasalised लकार which is nearer to न् than the non–nasalised one is the actual substitute. (Cf. स्थानेऽन्तरतमः ।) उदः स्थास्तम्भोः &c.– " The substitute in the case of स्था and स्तम्भ् when following उद् is a letter homogeneous with what precedes." In applying this rule to उद्+स्थानम् and उद्+स्तम्भनम् we have to find out where the substitute would come in. The author quotes, therefore, the following परिभाषा, तस्मादित्युत्तरस्य- " When a grammatical operation is laid down by using a term in the ablative (in a sūtra), it should be understood as substituted for what immediately follows it. " In उदः स्थास्तम्भोः &c., उदः is in the ablative; the substitute will, therefore, come in the place of स्थानम् and स्तम्भनम्. Its exact position is determined by the following sūtra. आदेः परस्य– " That, which is laid down as coming in the place of what follows (a word), should be understood as substituted for the initial letter thereof. " So in the present cases स् of स्थानम् and

स्तम्भनम् is to be changed to a letter homogeneous with द्. Out of the five letters of तवर्ग, थ् alone can be the actual substitute, as like स् it is विवार, श्वास, अघोष and महाप्राण. So we get उद्थ्थानम् and उद्थ्तम्भनम्.

P. 21. झरो झरि &c.–" Any consonant except a nasal, semi-vowel or ह् (झर्) coming after another consonant is optionally dropped when followed by a homogeneous letter except a nasal, semi–vowel or ह् (झर्). So we get उद् + थानम्. खरि च । " Any consonant except a nasal or a semi–vowel [झल्] is changed to the first letter of its classes or a sibilant (चर्) when followed by a surd (खर्). " So we get उत्थानम्. Similarly उत्तम्भनम्. For optional forms see com. झयो &c.– " ह् coming after the first four letters of a class (झय्) is optionally changed to a letter homogeneous with what precedes it. " अन्यतरस्याम् adv. optionally. Now the substitute for ह् must be, like the latter, नाद, घोष, संवार and महाप्राण. This can only be the fourth letter of each class. वाक् + हरिः = वाग्घरिः or वाग्हरिः Bṛihaspati, lit. " a lion in discourse " (Ballantyne). शश्छोऽटि–" श् coming after the first four letters of a class (झय्) is optionally changed to छ् when followed by a vowel, or ह्, य्, व् or र्. In तद् + शिवः we get–तज् + शिवः by स्तोः श्चुना &c. = तच् + शिवः by खरि च = तच्छिवः or तच्शिवः by the present sūtra.–That Śiva.

P. 22. छत्वममि॰—A वार्त्तिक. " Instead of अटि in this sūtra, we should read 'अमि' (when followed by a vowel, a semivowel, a nasal or ह्.) " For see तद् + श्लोकेन = तज् + श्लोकेन = तच् + श्लोकेन as above. As ल् is not included in अट्, श् would not have been changed to छ् here. So we must read 'अमि' instead of अटि. So तच्छ्लोकेन । मोऽनुस्वारः—" An अनुस्वार is substituted for an inflected word (पद) ending in म् when followed by a consonant. " By अलोऽन्त्यस्य । this substitute comes in the place of the final म्. नश्चापदान्तस्य॰—" An अनुस्वार is substituted for न् also (i. e., for both न् and म्) not standing at the end of a पद, when followed by any consonant except a

nasal or a semivowel (झल्). यशान् + म् + इ = यशांसि (Nom. or Acc. pl. of यशस्). आक्रम् + स्य + ते = आक्रंस्यते (Second Future 3rd per. sing. of आक्रम् to vanquish.) अनुस्वारस्य— "When an अनुस्वार is followed by a mute or a semivowel (यय्) it is changed to a letter homogeneous with what follows." शाम् + त = शां + त=शान्तः. । वा पदान्तस्य—" The change laid down by the preceding rule is optional when the अनुस्वार stands at the end of a पद्." त्वं + करोषि = त्वं करोषि or त्वङ्करोषि.

P. 23. मो राजि०— " The letter म् of the particle सम्, when followed by राज् ending in the affix क्विप्, remains unchanged." सम् + राज् + क्विप् = सम्राट् । क्विप् (व्) is dropped by वेरपृक्तस्य । ' An affix consisting of the single letter (अपृक्त) व् is dropped.' हे मपरे &c.– " The letter म् optionally remains unchanged when ह् followed by म् comes after it." In the other alternative there is अनुस्वार by मोऽनुस्वारः । ह्मलयति– causal pre. 3rd pers. sing. from ह्मल् 1st. conj. P. to shake. यवलपरे &c.– A वार्तिक. "य्, व् or ल् is optionally substituted for म् when followed by ह् which is itself followed by य्, व्, or ल्. It is the nasalised form of य्, व्, or ल्, that is so substituted by स्थानेऽन्तरतमः । ह्यः– yesterday. ह्वलयति– (causal from ह्वल् 1st. conj. P.) ' causes to shake.' नपरे– " न् is optionally substituted for म् when followed by ह् which is itself followed by न्". ह्नुते– conceals. ङ्णोः कुक्टुक् शरि— ' The augment ध् (धुट्) is optionally added to स् when it follows ड्." But is this augment to be prefixed or suffixed ? See the next sūtra. आद्यन्तौ टकितौ । " Augments having an indicatory ट् and क् precede and follow respectively that for which they are laid down." Hence we get षड् + ध्सन्तः = षड् त्सन्तः by खरि च । Optionally धुट् not being prefixed, we get षड् सन्तः ।

P. 24. ङ्णोः कुक्टुक्° " The augments कुक् (क्) and टुक् (ट्) are optionally added to ङ् and ण् respectively when followed by a sibilant (शर्).' As they have an indicatory क् they are added after ङ् and ण्. सुगण्–on who counts well. सुगण् + षष्ठः = सुगण्ट्

षष्ठः । or सुगण् षष्ठः. **चयो द्वितीयाः.** &c.–According to the teacher पौष्करसादि, in the place of the first letter of a class which follows ङ् or ण्, is substituted the second letter of that class when followed by a sibilant. The rule is optional as a teacher's name is mentioned. So सुगण्ठ् षष्ठः । **नश्च**–'धुट्' is optionally prefixed to स् when it follows what ends in न् also. सन्+सः = सन्सः or सन्त्सः । **शि तुक्**–" तुक् is optionally affixed to न् coming at the end of a पद. when श् follows." सन्+शम्भुः = सन्त्+शम्भुः by the present sūtra = सन्त्+छम्भुः by शश्छोऽटि = सन् च्+छम्भुः by स्तोः श्चुना &c = सञ्च्छम्भुः by स्तोः श्चुना°–' The good Śiva.' For other forms see com. **ङमो ह्रस्वात्** &c,– " The augment ङ्, ण् or न् is necessarily prefixed to a vowel following a पद ending in ङ्, ण् or न् respectively, preceded by a short vowel." प्रत्यङ्+आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा. The individual soul. सुगण्+ईशः = सुगण्णीशः The lord of those who count well.

P. 25. **समः सुटि**–" रु is substituted for **सम्** (i. e., for its final म्) when followed by the augment सुट्." In सम् कृ+ता, सुट् is added by सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे । (The augment स् (सुट्) is prefixed to कृ when preceded by सम् and परि in the sense of ornamentation.) So we have सम्+स्+कृ+ता = सरु+स्+कृ+ता by the precent sūtra. In रु, उ is indicatory. **अत्रानुनासिकः** &c.– " In this section dealing with रु (VIII, 3, 3 – 12) the letter preceding रु is optionally nasalised." This is an अधिकारसूत्र which lays down a rule whose influence extends over a number of sūtras. (Cf. अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योगे उपतिष्ठते । म. भा. on II, 7. 7) So we have सँर्+स्+कृ+ता. In the other alternative we have the following rule–**अनुनासिकात्** &c.–" An अनुस्वार is the augment of what precedes रु, when it is not nasalised." अनुनासिकात् = अनुनासिकं विहाय (Cf. ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च । वा॰ When an absolutive is dropped, the word denoting its object or location is used in the ablative case.) So we have संर्+स्+कृ+ता. The word परः (after) denotes that अनुस्वार is an augment and not a substitute. **खरवसानयोः** &c.—" A Visarga is substituted for र्

standing at the end of a पद्, when followed by a surd or by nothing." For अवसानम् cf. विरामोऽवसानम् P. 1, 4, 110 (वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ।) It means a pause or the end of a word or a grammatical form when not followed by any letter. So र् in (i) सँर् + स्कर्ता and (ii) संर् + स्कर्ता is changed to विसर्ग. Now see संपुंकानां &c.–" स् is (necessarily) substituted for विसर्ग in the case of सम् , पुम् and कान्." This वार्त्तिक is an exception to वा शरि । for which see below. So we have सँस्स्कर्ता and संस्स्कर्ता. पुमः खयि &c.–" रु is substituted for (the final of) पुम् when the first or second letter of a class (खय्) followed by a vowel, a semi-vowel, a nasal or ह्, comes after it." पुम् here means the word पुंस् with स् dropped. पुंस् + कोकिलः = पुम् + कोकिलः by संयोगान्तस्य लोपः । = पुर् + कोकिलः = पुँर् + कोकिलः or पुंर् + कोकिलः = पुँः + कोकिलः or पुंः + कोकिलः by खरवसानयोः० = पुँस्कोकिलः or पुंस्कोकिलः by संपुंकानां०.

P. 26. नश्छव्यप्रशान्—" रु is substituted in the place of न् at the end of a पद्, except in the case of the word प्रशान्, when it is followed by च्, छ्, ट्, ठ् or त् , थ् (छव्)." So चक्रिन् + त्रायस्व = चक्रि + रु + त्रायस्व = चक्रिँर् + त्रायस्व or चक्रिंर् + त्रायस्व = चक्रिँः + त्रायस्व or चक्रिंः + त्रायस्व. Now we have विसर्जनीयस्य सः—" A Visarga is changed to स् when followed by a surd (खर्)" Hence चक्रिँस्त्रायस्व or चक्रिंस्त्रायस्व 'Protect, oh Vishṇu!' Why except in the case of the word प्रशान्? See प्रशान् तनोति " The quiet man spreads." Here न् is not change to रु. Why ' (in the place of न्) at the end of a पद?' See हन् + ति हन्ति. Here हन् is not a पद. (सुप्तिङन्तं पदम् ।) नॄन्पे—" रु is optionally substituted for (the final of) नॄन् when followed by प्. So नॄन् + पाहि = नॄर् + पाहि = नॄँर् + पाहि or नॄंर् + पाहि = नॄँः पाहि or नॄंः पाहि. Now we have कुप्वोः ≍क≍पौ च ।—" A जिह्वामूलीय or an उपध्मानीय is optionally (च) substituted for a विसर्ग when followed by a letter of the guttural or the labial class respectively." So नॄँः पाहि, नॄंः पाहि, नॄँ ≍ पाहि, नॄं ≍ पाहि, नॄन् पाहि (when न् remains unchanged) " Protect men."

P. 27. **तस्य परमाम्रेडितम्** ।– A संज्ञासूत्र. " When a word or a form is reduplicated the second word or form is called आम्रेडित – (reduplication)." **कानाम्रेडिते** ।– " रु is substituted for the न् of कान् (acc. pl. of किम् mas.) when followed by a reduplication (आम्रेडितम्)." So कान् + कान् = कार् + कान् = काँर् + कान् or कांर् + कान् = काँः + कान् or कांः + कान् = काँस्कान् or कांस्कान् by संपुंकानां &c. **छे च** । " A short vowel has the augment त् (तुक्) affixed to it when followed by छ् " शिव + छाया = शिवत् + छाया = शिवच्छाया by स्तोः श्चुना &c. **पदान्ताद्वा** ।–" When a long vowel standing at the end of a पद् is followed by छ्, it has तुक् added on to it. " लक्ष्मी + छाया = लक्ष्मीत् + छाया = लक्ष्मीच्छाया or लक्ष्मीछाया, 'The lustre of Laxmi.'

The Sandhis of Visarga.

विसर्जनीयस्य &c. – For translation see above p. 125 (Notes.) The scope of this sūtra is restricted by वा शरि । and कुप्वोः ᳵक ᳶपौ च । so that a विसर्ग is necessarily changed to स् only before च्, छ्, ट्, ठ्, त् and थ्. Before च् and छ्, however, it is changed to श् by स्तोः श्चुना श्चुः । while before ट् and ठ् it is changed to ष् by ष्टुना ष्टुः । **वा शरि**– &c.–" A visarga may optionally remain unchanged before a sibilant (शर्)."

P. 28 **ससजुषो**°– " रु is substituted for स् at the end of a पद् and for (the final ष् of) the word सजुष्. So in शिवस् + अर्च्यः we get शिव + रु + अर्च्यः Note that the sūtra ससजुषो रुः (VIII, 2, 66) is not governed by अत्रानुनासिकः° (VIII, 3, 2) and so the preceding vowel is not nasalised or augmented with an अनुस्वार. We get in stead the following rule–**अतो रोरप्लुतात्**° An exception to **भोभगो**°. See below. " उ is substituted for रु coming after an unprolated short अ (अत्) when it is followed by an unprolated short अ (अत्.)" रुत्व is caused by ससजुषो॰ (VIII, 2, 66). A rule is त्रिपादी ought to be regarded as असिद्ध (non-existent) in applying अतो रोः॰ which occurs in the earlier portion (सपादसप्ताध्यायी). The referance to it in

अतो रोः° indicates, however, that Pāṇini does not regard रुत्व as असिद्ध for the purposes of that sūtra. Cf. सि. कौ. उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति। रुत्वमनूद्योत्वविधेः सामर्थ्यात्। The प्लुतत्व caused by P. VIII, 2, 83 f. would also be असिद्ध and the present rule would have applied even in such cases as एहि सुस्रोत ३ः अत्र स्नाहि। (Come, oh Susrotas! Bathe here). This is however debarred by the words अप्लुतात् and अप्लुत in the present sūtra. So we have शिव + उ + अर्च्यः = शिवो + अर्च्यः (by आद्गुणः) = शिवोऽर्च्यः (by एङः पदान्तात्°) हशि च–" उ is also substituted for रु coming after an unprolated short अ, when a soft consonant. (हश्) follows. शिवः + वन्द्यः = शिवो वन्द्यः ' Śiva should be worshipped.' भोभगो°–" य् is substituted for रु coming after भो, भगो, अघो and अ (short or long) when a vowel or a sonant (अश्) follows. देवास् + इह = देवा + रु + इह = देवाय् + इह = देवायिह. य् is optionally dropped by लोपः शाकल्यस्य।

P. 29. भोस्, भगोस् and अघोस् are particles ending in स्. In भोस् + देवाः we have भो + रु + देवाः (by ससजुषो &c.) = भोय् + देवाः by भोभगो° Now see हलि सर्वेषाम्।–" According to all (teachers), य् coming after भो, भगो, अघो and अ (short or long) is dropped when followed by a consonant (हल्)." So we have भो देवाः। The विसर्गसन्धिs which are somewhat complicated will be clearly understood from Appendix A. Note that ससजुषो रुः। lays down a general rule. This रु is changed to य् in certain cases (भोभगो-अघो°) and to विसर्ग in some other (खरवसानयोः°). Further, the scope of भो भगो° in so far as it concerns अ or आ is limited by अतो रोरप्लुतात्° and हशि च। Again, the scope of खरवसानयोः &c. is restricted by कुप्वोः ≍क ≍पौ च।, वा शरि। and विसर्जनीयस्य सः। रोऽसुपि–" र् is substituted for (the final of) अहन्, but not when a case-affix (सुप्) follows." अहन् + अहन् = अहरहः–Every day. अहर्गणः–A collection of days. रो रि।–" र् when followed by र् is dropped." ढ्रलोपे &c.–" When what causes an elision of ढ् or र् follows, the preceding अ, इ or उ is lengthened." अण् should here be taken as formed with the first indicatory ण् (Cf. the वृत्ति on अणुदित्° above). पुनर् + रमते = पुना रमते। ' He sports again. ' हरिः +

रम्यः = हरी रम्यः Why " the preceding अ, इ or उ " ? See तृह् + क्त = तृढ् + त = तृढ् + ध = तृढ् + ढ = तृढः For the several sūtras applicable here, see com.

P. 30 In मनस् + रथ we have मनर् + रथ (by ससजुषो रुः). Now two conflicting sūtras present themselves here simultaneously–(1) हशि च । (VI, I, 114) which would change र् to उ and (2) रो रि (VIII, 3, 14) which would elide the first र्. Which of these is to be applied here ? See **विप्रतिषेधे**° – " Of two conflicting rules that have equal force, that which occurs later in the order of the Ashṭādhyāyī should be applied ". For विप्रतिषेध cf. द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् स विप्रतिषेधः। वार्त्तिक. According to this परिभाषासूत्र, रो रि । would have taken effect, but this is debarred by पूर्वत्रासिद्धम् ।. For रो रि । which occurs in त्रिपादी (the last three पाद्s of the Ashṭādhyāyī) is to be regarded as nonexistent in applying हशि च । which occurs in the सिद्धकांड (the first seven adhyāyas and the first pāda of the eighth). Hence मन + उ + रथः = मनोरथः. एतत्तदोः° " The case-affix स् (सु) of the (pronouns) एतद् and तद् is dropped when followed by a consonant (हल्), provided they have not the augment क added to them, but not when they occur in a negative (Tatpurusha) compound. एषः + विष्णुः = एष विष्णुः. Why " provided they have not the augment क added to them' ? See एषकः + रुद्रः = एषको रुद्रः " This Rudra." Why " not when they occur in a negative (Tatpurusha) compound " ? See असः + शिवः = असः शिवः or असश्शिवः Śiva who is not that. Why " when a consonant follows ? " See एषः + अत्र = एषोऽत्र. Here स् is not dropped because it is followed by a vowel. सोऽचि लोपे &c.–" The case-affix स् of the form सस् (Nom. sing. of तद् mas.) is elided when followed by a vowel provided the metrical form of the quarter would be completed only by its elision." The पाद (quarter) may be of a hymn or of a śloka. सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषे—Thou who rulest, accept this excellent hymn (of ours). Note the sandhi स + इमाम् = सेमाम् in order to suit the Vedic metre जगती which consists of 13 syllables in each quarter.

For अविड्ढि see com. सैष दाशरथी &c.–The whole verse is–सैष दाशरथी रामः सैष भीमो महाबलः । सैष कर्णो महात्यागी सैष राजा युधिष्ठिरः ॥ Here सस् + एष = सैष due to the exigencies of the अनुष्टुभ् metre, which consists of eight syllables in each quarter.

Kṛitya Affixes

P. 31. धातोः–" The affixes laid down hereafter up to the end of the third Adhyāya come after a root." This is an अधिकारसूत्र, which governs all sūtras from III, 1, 92 to III. 4, 117. कृदतिङ् । An affix other than तिङ् laid down in this section under the governing rule धातोः (III, 1, 91) is called कृत्. The affixes laid down in sūtras from III, 1, 92 to the end of the third adhyāya are either कृत् or तिङ्. वाऽसरूपो॰ " In this section governed by rule धातोः ' after some root, ' an affix which forms an exception, not being of the same form as the general affix, optionally supersedes the latter, but not in cases governed by the rule स्त्रियाम् । (III, 3, 94–112) (when such an affix supersedes the general affix necessarily.)" This is a परिभाषासूत्र. Thus ण्वुल् (अक) and तृच् are general affixes laid down by III, 1, 133, while क, ordained by इगुपधज्ञा॰ (III, 1, 135), is an exceptional one which comes after only a few roots. Not being uniform, however, with ण्वुल् and तृच्, it supersedes them only optionally. Thus from विक्षिप् we get three forms विक्षेपकः, विक्षेप्ता and विक्षिपः. नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । परिभाषा. " Absence of uniformity spoken of in this rule is not that due to difference in indicatory letters. " Thus क and अण् are taken to be uniform, though their indicatory letters are different. क therefore necessarily supersedes अण्. Why " but not in cases governed by 'स्त्रियाम्' " ? Both क्तिन् (ति) and अ are feminine affixes laid down in that section. They are unlike in form. Still अ supersedes क्तिन् necessarily. So we get only one form चिकीर्षा from the base चिकीर्ष.

P. 32. कृत्याः ।— The affixes laid down hereafter up to ण्वुल्तृचौ (III, 1, 133) are called कृत्य. The word कृत्य is a conventional

term used by Pāṇini. So he finds it necessary to define it. कर्तरि कृत्— " A Kṛit affix is added in the sense of an agent. " The कृत्य affixes being laid down in the section III, 1, 91–III, 4, 117, and not being तिङ् are called कृत्. They would, therefore, have the sense of agency, but this is debarred by the sūtra–तयोरेव कृत्य &c. " The affixes called कृत्य, क्त and such as have the sense of खल् (III, 3, 126) (viz. खल्, युच् &c.) are used only in the senses of 'action' and 'object'. "

P. 33. तव्यत्तव्या°—" The affixes तव्यत्, तव्य and अनीयर् are added to roots (in the senses mentioned above.)" The difference between तव्यत् and तव्य is only of accent. In अनीयर्, र् is indicatory. भाव औत्सर्गिकं॰ When the sense of a कृत् affix is that of the action itself, the form is used in the singular number and neuter gender by the general rule (the singular should be used when the sense of two or many is not to be conveyed and the neuter gender, when the sense of masculine or feminine is not to be expressed). Cf. म. भा. एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः । and सामान्ये नपुंसकम् । वा॰. So we have एधितव्यं or एधनीयं त्वया । ' Thou must prosper ! ' But, when the sense is that of an object, any number and gender, as required by the nature of the case, may be used. चि + तव्य = चेतव्यः (the final इ taking its गुण by सार्वधातुकार्धधातुकयोः । " Before a सार्वधातुक and an आर्धधातुक affix, the final इ, उ, ऋ or ऌ, short or long, takes its गुण. ") केलिमरः &c. " The affix केलिमर् should be enumerated in addition (to तव्यत् &c.) " In केलिमर् क् and र् are indicatory. क् prevents गुण of the final vowel and of the penultimate short (क्ङिति च) and र् shows some accent. पच् + केलिमर् = पेचलिमाः – what are to be cooked. भिद् + केलिमर् = भिदेलिमाः । to be split. कर्मणि प्रत्ययः — " The affix केलिमर् denotes an object. " See com. कृत्यल्युटो° " The affixes called कृत्य and the affix ल्युट् are used in various senses. " A कृत्य affix generally denotes the sense of भाव or कर्मन्. But see स्नानीयं चूर्णम् a powder to bathe with. Here अनीयर् is used in the sense of करण

(an instrument). दानीयः विप्रः—A Brāhmaṇa to whom a gift is to be made. Here अनीयर् denotes संप्रदान. Similarly ल्युट् is generally used in the sense of करण, अधिकरण and भाव. But see राजभोजनाः शाल्यः—Rice fit to be eaten by a king. Here ल्युट् is used in the sense of कर्मन्. क्वचित्प्रवृत्तिः° This explains बहुलम्. " Seeing that a rule takes effect variously, applying in some cases (in the absence of an express provision), not applying in some others (in spite of an express provision for it), applying optionally in cases (where it should have been invariable) and producing some other result in certain others, they say 'diversity' (बाहुलकम्) of a rule is of four kinds. " अचो यत्—" The affix यत् is added to a root ending in a vowel. " चि + यत् = चेयम् " What is to be collected. " त् is indicatory. The final इ of चि takes गुण by सार्वधातुकार्ध° ईद्यति—" ई is substituted for the (final) आ of a root when followed by यत्. " दा + यत् = दी + य = दे + य (by सार्वधातुका°) = देयम् 'what is to be given.' In this and the following illustrations, the author gives the forms in the Nom. singular, as in Sanskrit no declinable word can be used without a case-affix. Cf. म. भा. अपदं न प्रयुञ्जीत । ग्लै + यत् = ग्ला + यत् [by आदेच उपदेशेऽशिति । 'A root ending in ए, ऐ, ओ or औ (एच्) as shown in the उपदेश (i. e. धातुपाठ) is to be regarded as a root ending in आ when followed by a non-conjugational affix.' (अशित् lit. not having an indicatory श्. Cf. तिङ्शित्सार्वधातुकम्)] = ग्ली + य = ग्लेयम् (by सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।).

P. 34. पोरदुपधात् ।—" The affix यत् is added to a root ending in a labial letter preceded by short अ." An exception to ऋहलोर्ण्यत्. See below शप् + यत् = शप्यम् what deserves to be cursed. एतिस्तुशास्वृ°—" The affix क्यप् is added to इ to go, स्तु to praise, शास् to rule, वृ to choose, दृ (with आ) to respect and जुष् to please." क् in क्यप् prevents गुण and प् causes the addition of the augment तुक् by the sūtra, ह्रस्वस्य &c. "A root ending in a short vowel has the augment त् (तुक्) added on to it when a Krit affix with an indicatory प् follows." So इ + क्यप् = इत् + य = इत्यः. स्तु + क्यप् =

स्तुत्यः. For शास् + क्यप् we get the following rule–**शास इत्** &c. "Short इ is substituted for the penultimate (आ) of शास् when followed by अङ् (of the Aorist) or an affix beginning with a consonant and having an indicatory क् or ङ्." So we get शिस् + य = शिष्यः ; वृ + क्यप् = वृत्यः. See अशिषत्, Aorist 3rd p. sing. of शास्.

P. 35. **मृजेर्विभाषा ।** "The affix क्यप् is optionally added to मृज्." मृज् + क्यप् = मृज्यः In the other alternative it follows the rule– **ऋहलोर्ण्यत् ।** "The affix ण्यत् is added to a root ending in ऋ (short or long) or in a consonant."–कृ + ण्यत् = कार् + य (by अचो ञ्णिति । 'The final vowel of a root takes its वृद्धि when followed by an affix with an indicatory ञ् or ण्'.) So मृज् + ण्यत्. Here ज् is changed to ग् by **चजोः कु०**–" For च् and ज् the (corresponding) guttural letter is substituted when followed by an affix with an indicatory घ् or by the affix ण्यत्.' So मृग् + ण्यत्. Now the penultimate vowel ऋ would have here taken गुण by पुगन्तलघूपधस्य च । (Before conjugational and non-conjugational affixes, the final इ, उ, ऋ or ऌ, short or long, of a causal base taking the augment प् and the penultimate short इ, उ, ऋ or ऌ of other bases take their guṇa); but in its place वृद्धि is ordained by मृजेर्वृद्धिः । "The (penultimate) ऋ of मृज् takes its वृद्धि before a conjugational and a non-conjugational affix." **भोज्यं भक्ष्ये**–" The form भोज्य is irregularly formed form भुज् in the sense of an eatable." (Here ज् is not changed to ग् in spite of चजोः &c.) The regular form भोग्य means ' what is to be enjoyed. '

Krit Affixes

P. 36. **ण्वुल्तृचौ**— " The affixes ण्वुल् (अक) and तृच् (तृ) come after (all) roots." They denote the sense of agency by कर्तरि कृत् । **युवोरनाकौ**– " अन and अक are substituted (in this system of grammar) for यु and वु." So कृ + ण्वुल् = कार् + वु (by अचो ञ्णिति ।) = कार् + अक = कारकः. कृ + तृच् = कर् + तृ (by सार्वधातुकार्ध०) = कर्ता (Nom. sing.) **नन्दि** &c. " The affixes ल्यु (अन) णिनि (इन्) and अच् (अ) are added to the roots नन्द् (causal)

and others, ग्रह् and others, and पच् and others respectively. नन्द् + णिच् + ल्यु = नन्द् + अन (णिच् is dropped before an आर्धधातुक affix not taking the augment इट् by णेरनिटि ।) = नन्दनः । जनार्दनः–जनः जन्म, तमर्दयति इति । जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः तानर्दयति इति वा । Name of Vishṇu. लू + अन = लो + अन (by सार्वधातुकार्ध°) = लवणः (न् changed to ण् irregularly). ग्रह् + णिनि = ग्राह् + इन् (by अत उपधायाः । The penultimate अ of a word takes its वृद्धि when it is followed by an affix having an indicatory ञ् or ण्) = ग्राही (Nom. sing.) स्था + णिनि = स्था + य् + इन् (by आतो युक्चिण्कृतोः । The augment य् (युक्) is added to roots in आ when followed by इ (चिण्) of the third person singular Aorist, passive, as well as by a कृत् affix with an indicatory ञ् or ण्.) = स्थायी (Nom. sing.) " One who stays," " permanent ". मन्त्री – A councillor. पचादिराकृतिगणः– The list of पच् and other roots is not exhaustive.

P. 37. इगुपधज्ञा°–" The affix क (= अ) is added to roots having इ, उ, ऋ or ऌ (इक्), short or long, for their penultimate, and the roots ज्ञा to know, प्री to please and कॄ to scatter. " बुध् + क = बुधः (The indicatory क् debars गुण of the penultimate short vowel by क्ङिति च ।) कृशः– lean. ज्ञा + क = ज्ञ् + अ [by आतो लोप इटि च । The (final) आ of a root is dropped before an आर्धधातुक affix beginning with a vowel and having an indicatory क् or ङ् as well as before the augment इट्] = ज्ञः " One who knows. " प्री + क = प्रिय् + अ [by अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । ' इय् and उव् are substituted for (the final vowel of) the base of roots of the fifth conj. ending in नु (श्नु), of those ending in इ or उ (short or long) as well as of the word भ्रू when followed by a vowel] = प्रियः one who pleases, a dear one. कॄ + क = किर् + अ [by ॠत इद्धातोः । ' Short इ is substituted for the ॠ (long) of a root. It is again followed by र् by उरण् रपरः ।] = किरः One who scatters. आतश्चोपसर्गे ।– " The affix क is added to a root ending in आ when preceded by a preposition. " प्र + ज्ञा + क = प्र + ज्ञ् + अ (आ dropped by आतो लोप इटि च ।) = प्रज्ञः A wise man. सु + ग्लै

+क=सु+ग्ला+क=सुग्लः। ग्रह् takes संप्रसारण before an affix with an indicatory क् – गृहम्. कर्मण्यण् –" The affix अण् is added to a root when its object is prefixed to it." कुम्भ+कृ+अण्=कुम्भ+कार्+अ (by अचो ञ्णिति।)=कुम्भकारः A potter. आतोऽनुपसर्गे० "The affix क is added to a root ending in आ when it is not preceded by a preposition and when its object is prefixed to it." अणोपवादः- This sūtra is an exception to कर्मण्यण्। गो+दा+क=गो+द्+अ (by आतो लोपः &c.)=गोदः; धनदः–Kubera. Why "when not preceded by a preposition"? See गो+सम्+दा+अण्=गो+संदा+युक्+अ=(by आतो युक् &c.)=गोसंदायः One who gives cows with proper ceremonies.

P. 38. मूलविभूजादिभ्यः०-The affix क should also be seen in such words as मूलविभुज and others." मूलविभुजः (a chariot) that uproots (grass &c.) The list is not exhaustive. So मही+ध्रृ+क= महीध्रः। (क् prevents गुण of the final vowel and of the penultimate short.) कुध्रः–a mountain. चरेष्टः।–" The affix ट (=अ) is added to चर् when a word in the Locative is prefixed to it." The indicatory ट् denotes that the word so formed takes ङीप् in the feminine. कुरुचरः–one who moves among the Kurus. कुरुचरी (fem.) भिक्षासेना०–" The affix ट is added to चर् also when the words भिक्षा, सेना and the absolutive आदाय are prefixed to it." भिक्षाचरः–A beggar. सेनाचरः–One who goes with an army. आदायचरः–One who goes after having taken a thing, a thief. कृञो हेतु०–" The affix ट is added to कृ (when its object is prefixed to it) in the senses of a cause, habit and inclination."

P. 39. In यशः+कृ+ट, the विसर्ग of यशः is changed to स् by अतः कृकमि &c.–" The Visarga coming after (short) अ in any word which is not an indeclinable, is changed to स् when it is prefixed to the roots कृ to do, कम् to desire, and the words कंस a cup, कुम्भ a jar, पात्र a pot, कुशा a rope and कर्णी a barbed arrow." So we have यशस्करः। In the fem. this word takes ङीप् as the affix with which it is formed had an indicatory ट्. यशस्करी विद्या–Learning leading to fame. अयस्कुशा - a rope partly consisting of iron (Apte.)

अयःसहिता कुशा (सि. कौ.) श्राद्धकरः–one who always performs śrāddha. वचनकरः–obedient. एजेः खश्–" The affix खश् is added to the causal base (ण्यन्त) of एज् (to tremble)" जन + एज् + णि + शप् + खश् (शप् is added because खश्, having an indicatory श्, is a conjugational affix. तिङ्शित्सार्वधातुकम् । कर्तरि शप्) Now अरुर्द्विष०— " Before an affix with an indicatory ख् the augment मुम् is added to the words अरुस् a vital part, द्विषत् an enemy and a word ending in a vowel, provided it is not an indeclinable." The indicatory म् of मुम् denotes that it comes after the last vowel of the word which takes it. मिदचोऽन्त्यात्परः । So जनम् + एज् + इ + अ + अ = जनम् + एज + ए + अ + अ = जनम् + एजय् + अ + अ = जनमेजयः [by अतो गुणे । When अ, not standing at the end of a पद, is followed by a गुण letter (अ, ए or ओ), the form of the latter is substituted for both.]

P. 40. प्रियवशे० " The affix खच् is a added to the root वद् when the word प्रिय or वश is prefixed to it. " प्रिय + वद् + खच् = प्रियम् + वद् + अ (by अरुर्द्विष &c.) = प्रियंवदः sweet-speaking, affable in address. वशंवदः submissive. आत्ममाने०– " The affix खश् (अ) also (i. e., in addition to णिनि) is added to the root मन् when a case-inflected word is prefixed to it and when the sense is ' thinking of oneself. ' " पण्डित + मन् + श्यन् + खश् (श्यन् the conjugational sign is added because of the शित्त्व of खश्) = पण्डितम् + मन् + य + अ = पण्डितंमन्यः [by अतो गुणे । explained above]. When णिनि is added we get पण्डित + मन् + णिनि = पण्डित + मान् + इन् (by अत उपधायाः ।) = पण्डितमानी (Nom. sing.) ' one who prides himself on his learning. अन्येभ्योऽपि–&c. " The affixes मनिन् (मन्), क्वनिप् (वन्) and विच् (व्) are seen after other roots also . " So सु + शॄ + मन् . शॄ being a set root, मन्, an आर्धधातुक affix, would have taken इट्, but this is debarred by नेड् वशि " A Krit affix beginning with a sonant (or soft consonant) except ह् and य् does not take इट्. " So we have सु + शर् + मन् (by सार्वधातुकार्ध०) = सुशर्मा Nom. sing. प्रातर् + इ + क्वनिप् = प्रातर् + इत् + वन् (by ह्रस्वस्य पिति &c.) = प्रातरित्वा Nom. sing.–one who goes

in the morning. विड्वनो:°– "Long आ is substituted for the (final) nasal of a root when followed by विट् (व्) and वन्". वि + जन् + वनिप् = वि + जा + वन् = विजावा (Nom. sing.)-One who is born. ओण् + वनिप् = ओ + आ + वन् = अवावा (Nom. sing.) –One who takes away. रुष् + विच् = रोष् + विच् (= व् which is dropped by वेरपृक्तस्य । An affix consisting of the single letter व् is dropped.) Now रोष्+सु=रोष् (सु being dropped by हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ।)=रोड् (by झलां जशोऽन्ते) = रोट् (by वाऽवसाने). Similarly रेट् from रिष् – one who injures. सुगण् –one who calculates well.

P. 41. क्विप् च ।– " The affix क्विप् also is seen (after other roots). उखा + स्रंस् + क्विप् = उखा + स्रस् + क्विप् [by अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । The penultimate न् of a base ending in a consonant, but not having an indicatory इ, is dropped when followed by an affix with an indicatory क् or ङ्.] Now उखास्रस् + क्विप् + सु =उखा + स्रद् [क्विप् being dropped by वेरपृक्तस्य। and final स् of स्रंस् changed to द् by वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । ' At the end of a पद, द् is substituted for the final स् of words in वस् as well as for (the final letter of) स्रंस् , ध्वंस् and अनडुह्.] = उखास्रत् (by वाऽवसाने ।) Similarly पर्ण + ध्वंस् + क्विप् = पर्णध्वत्–what falls from a leaf. वाह + भ्रंश् + क्विप् = वाह + भ्रश् + क्विप् = वाह + भ्रश् = वाहभ्रष् (by व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । See com. These roots change their final consonant to ष्) = वाहभ्रड् (by झलां जशोऽन्ते ।) = वाहभ्रट् (by वाऽवसाने ।) one who falls from a conveyance. सुप्यजातौ°– " The affix णिनि (इन्) is added in the sense of a habit (or tendency) to a root to which a case-inflected word not denoting a genus (जाति) is prefixed." For जाति cf. महाभाष्य or ऋलक् । ' चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः ' Words are of four kinds; some like ब्राह्मण, वृक्ष, कमल &c. denote a genus or class, some like शुक्ल, कृष्ण &c. denote a quality, some, again, like करोति, गच्छति, express an action, while others are names of individuals. उष्ण + भुज् + णिनि = उष्ण + भोज् + इन् = उष्णभोजी (Nom. sing.) One who takes hot (food). उष्ण denotes a

quality. Why "not denoting a genus"?. See ब्राह्मणानामन्त्रयिता- He who invites Brāhmaṇas. Here णिनि is not added as ब्राह्मण denotes a genus. मनः–" The affix णिनि is added to मन् when a case-inflected word is prefixed to it". दर्शनीय + मन् + णिनि = दर्शनीय + मान् + इन् (by अत उपधायाः ।) = दर्शनीयमानी who considers somebody or something beautiful. Contrast आत्ममाने खश्च on P. 40 which applies when the agent thinks of himself. दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । काशिका on III, 2, 83. खित्यनव्ययस्य–" When an affix with an indicatory ख् follows (a root), (the final vowel of) the word prefixed to it is shortened, provided it is not an indeclinable." So काली + मन् + श्यन् + खश् + टाप् (fem. affix) = कालि + मन् + य + खश् टाप् = कालिं + मन् + य + अ + टाप् = कलिमन्य + आ = कलिमन्या (A woman) who considers herself Kāli. Why "provided it is not an indeclinable"? See दिवामन्या रात्रिः । दोषामन्यमहः ।.

P. 42. *Affixes denoting past time*–करणे &c. This and the following sūtras occur under the अधिकारसूत्र, भूते । (III, 2, 83) whose influence extends up to वर्तमाने लट् । (III, 2, 123). The affixes laid down in these sūtras are, therefore, added in the sense of past time. " The affix णिनि (इन्) denoting 'agency' is added to the root यज् with the sense of past time when a word denoting an instrument is prefixed to it." सोम + यज् + णिनि = सोम + याज् + इन् = सोमयाजी (Nom. sing.)–One who has performed a Soma sacrifice. दृशेः क्वनिप् ।– " The affix क्वनिप् (= वन्) (denoting agency) is added to दृश् in the sense of past time, when its object is prefixed to it." पारदृश्वा–one who has seen the other end. क्वनिप् has not the sense of an object as Ballantyne supposes. कर्मणि means कर्मणि उपपदे. राजनि°–" The affix क्वनिप् is added to युध् (causal) and कृ (with the sense of past time) when the word राजन् is prefixed to it as its object. " The word कर्मणि is to be supplied in this sūtra from III, 2, 93. The root युध् is, however, intransitive and cannot take राजन् as its object in the primitive sense. So it is to be understood in its causal sense. राजयुध्वा who has caused a king to fight. राजानं कृतवान्-राजन् + कृ + क्वनिप् = राज +

in the morning. **विड्वनो:**°– "Long आ is substituted for the (final) nasal of a root when followed by विट् (व्) and वन्". वि + जन् + वनिप् = वि + जा + वन् = विजावा (Nom. sing.)-One who is born. ओण् + वनिप् = ओ + आ + वन् = अवावा (Nom. sing.) –One who takes away. रुष् + विच् = रोष् + विच् (= व् which is dropped by वेरपृक्तस्य । An affix consisting of the single letter व् is dropped.) Now रोष्+सु=रोष् (सु being dropped by हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ।)=रोड् (by झलां जशोऽन्ते) = रोट् (by वाऽवसाने). Similarly रेट् from रिष् – one who injures. सुगण् –one who calculates well.

P. 41. **क्विप् च् ।**– " The affix क्विप् also is seen (after other roots). उखा + स्रंस् + क्विप् = उखा + स्रस् + क्विप् [by अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । The penultimate न् of a base ending in a consonant, but not having an indicatory इ, is dropped when followed by an affix with an indicatory क् or ङ्.] Now उखास्रस् + क्विप् + सु =उखा + स्रद् [क्विप् being dropped by वेरपृक्तस्य । and final स् of स्रंस् changed to द् by वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । ' At the end of a पद, द् is substituted for the final स् of words in वस् as well as for (the final letter of) स्रंस् , ध्वंस् and अनडुह्.] = उखास्रत् (by वाऽवसाने ।) Similarly पर्ण + ध्वंस् + क्विप् = पर्णध्वत्–what falls from a leaf. वाह + भ्रंश् + क्विप् = वाह + भ्रश् + क्विप् = वाह + भ्रश् = वाहभ्रष् (by व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । See com. These roots change their final consonant to ष्) = वाहभ्रड् (by झलां जशोऽन्ते ।) = वाहभ्रट् (by वाऽवसाने ।) one who falls from a conveyance. **सुप्यजातौ**°– " The affix णिनि (इन्) is added in the sense of a habit (or tendency) to a root to which a case-inflected word not denoting a genus (जाति) is prefixed." For जाति cf. महाभाष्य or ऋऌक् । ' चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः ' Words are of four kinds; some like ब्राह्मण, वृक्ष, कमल &c. denote a genus or class, some like शुक्ल, कृष्ण &c. denote a quality, some, again, like करोति, गच्छति, express an action, while others are names of individuals. उष्ण + भुज् + णिनि = उष्ण + भोज् + इन् = उष्णभोजी (Nom. sing.) One who takes hot (food). उष्ण denotes a

quality. Why "not denoting a genus"?. See ब्राह्मणानामन्त्रयिता- He who invites Brāhmaṇas. Here णिनि is not added as ब्राह्मण denotes a genus. मनः-" The affix णिनि is added to मन् when a case-inflected word is prefixed to it". दर्शनीय + मन् + णिनि = दर्शनीय + मान् + इन् (by अत उपधायाः ।) = दर्शनीयमानी who considers somebody or something beautiful. Contrast आत्ममाने खश्च on P. 40 which applies when the agent thinks of himself. दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । काशिका on III, 2, 83. खित्यनव्ययस्य-" When an affix with an indicatory ख् follows (a root), (the final vowel of) the word prefixed to it is shortened, provided it is not an indeclinable." So काली + मन् + श्यन् + खश् + टाप् (fem. affix) = कालि + मन् + य + खश् टाप् = कालिं + मन् + य + अ + टाप् = कलिंमन्य + आ = कलिंमन्या (A woman) who considers herself Kāli. Why "provided it is not an indeclinable"? See दिवामन्या रात्रिः । दोषामन्यमहः ।.

P. 42. *Affixes denoting past time*-करणे &c. This and the following sūtras occur under the अधिकारसूत्र, भूते । (III, 2, 83) whose influence extends up to वर्तमाने लट् । (III, 2, 123). The affixes laid down in these sūtras are, therefore, added in the sense of past time. " The affix णिनि (इन्) denoting 'agency' is added to the root यज् with the sense of past time when a word denoting an instrument is prefixed to it." सोम + यज् + णिनि = सोम + याज् + इन् = सोमयाजी (Nom. sing.)-One who has performed a Soma sacrifice. दृशेः क्वनिप् ।- " The affix क्वनिप् (= वन्) (denoting agency) is added to दृश् in the sense of past time, when its object is prefixed to it." पारदृश्वा-one who has seen the other end. क्वनिप् has not the sense of an object as Ballantyne supposes. कर्मणि means कर्मणि उपपदे. राजनि°-" The affix क्वनिप् is added to युध् (causal) and कृ (with the sense of past time) when the word राजन् is prefixed to it as its object." The word कर्मणि is to be supplied in this sūtra from III, 2, 93. The root युध् is, however, intransitive and cannot take राजन् as its object in the primitive sense. So it is to be understood in its causal sense. राजयुध्वा who has caused a king to fight. राजानं कृतवान्-राजन् + कृ + क्वनिप् = राज +

कृ + क्वनिप् (by नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । The final न् of a पद which has also the designation of a प्रातिपदिक, is dropped.) = राज + कृत् + वन् (ह्रस्वस्य पिति &c.) = राजकृत्वा (Nom. sing.) सहे च ।– "Also when the word सह is prefixed (the roots युध् and कृ take क्वनिप् in the sense of past time)." कर्मणीति निवृत्तम्–' कर्मणि is not to be supplied in this sūtra (as सह cannot be an object).' सप्तम्यां &c.– "The affix ड is added to a root (in the sense of past time) when a word prefixed to it would take the Locative case." सरसि + जन् + ड. The Locative case is retained optionally by तत्पुरुषे &c.–" In a Tatpurusha compound, when the second member is formed with a Kṛit affix, the Locative case-ending of the first member is sometimes retained". This is an exception to सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । So सरसि + जन् + ड = सरसिज् + अ = सरसिजम्. The टि portion of जन् is dropped as the affix has an indicatory ड्. उपसर्गे च०–" The affix ड is added to जन् preceded by a preposition in the sense of an appellation." संज्ञा does not necessarily mean a proper name. It means a word whose signification is not coextensive with that of its component parts. So प्र + जन् + ड + टाप् = प्र + ज् + अ + आ = प्रजा.

P. 43. *Past participle affixes*—क्तक्तवतू &c.– "The affixes क्त (= त) and क्तवतु (= तवत्) are called निष्ठा." निष्ठा ।– A निष्ठा (past participle) affix is added to a root in the sense of past time. क्त is used to denote action and object by तयोरेव &c. See above, P. 130 (Notes), while क्तवतु denotes 'agency' by the general rule कर्तरि कृत् । स्नातं मया – I have bathed. (Here the past participle denotes action.) स्तुतस्त्वया &c.–Vishṇu was praised by you. Here it denotes 'object'. विश्वं कृतवान् &c.–Vishṇu created the Universe. Here कृतवत् denotes "agent". रदाभ्यां &c.–" न् is substituted for the त् of the past participle coming (immediately) after र् and द् and also for the letter द् that precedes the निष्ठा affix." शॄ + क्त + शिर् + त (by ॠत इद्धातोः । and उरण् रपरः ।) = शिर् + न (by the present sūtra) = शीर् + न (by हलि च । The penultimate इ, उ, ऋ or ऌ of a root ending in र् or व् is lengthened when

followed by a consonant.) = शीर्णः (न् changed to ण् by रषाभ्यां नो णः समानपदे ।)–' what is destroyed.' भिद् + क्त = भिन् + न = भिन्नः " broken." छिन्नः = cut. संयोगादेः०–न् is substituted for the त् of the past participle added to a root ending in आ and beginning with a conjunct consonant containing a semi–vowel (यण्). द्रा + क्त = द्रा + न = द्रा + ण = द्राणः one who has slept. ग्लै + क्त = ग्ला + क्त (by आदेच उपदेशे &c.) = ग्ला + न = ग्लानः dejected. Why " beginning with a conjunct consonant ?" See यातः. Why " containing a semi–vowel ? " See स्नातः.

P. 44. ल्वादिभ्यः ।–" न् is substituted for त् after twenty–one roots, लू (to cut,) and others." From ज्या to grow old, we get ज्या + क्त = ज् + इ + आ + न (संप्रसारण by ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च । These roots take संप्रसारण before an affix with an indicatory क् or ङ्) = जि + न (पूर्वरूपादेश by संप्रसारणाच्च ।) = जी + न by the following– हलः । " The vowel obtained by संप्रसारण and standing at the end of a base is lengthened when it is preceded by a consonant which forms a part of the base." जीनः–old, decayed.

ओदितश्च–" न् is substituted for त् of the past participle added to a root with an indicatory ओ." भुजो + क्त = भुज् + त (by चोः कुः । A letter of the palatal class is changed to the corresponding letter of the guttural class when followed by any consonant except a nasal or a semi–vowel or by nothing.) = भुग् + न = भुग्नः– bent. From टुओश्वि we get उत् + श्वि + क्त = उत् + श् + उ + इ + त (संप्रसारण by वचिस्वपियजादीनां किति । These roots take संप्रसारण before an affix with an indicatory क्. श्वि is included in the यजादि class.) = उत + शु + त (पूर्वरूपादेश by संप्रसारणाच्च ।) = उत् + शू + त (by हलः ।) = उच्छूनः (by ओदितश्च । and स्तोः श्चुना श्चुः ।) In टुओश्वि, the indicatory टु shows that the roots takes the affix अथुच्. श्वयथुः swelling; cf. द्वितोऽथुच् । शुषः कः–" क् is substituted for त् of the past participle after the root शुष् to dry." पचो वः ।–" व् is substituted for त् of the past participle after the root पच् to cook." पच् + व = पक् + व (by चोः कुः । See com.)

P. 45. क्षायो मः । "म् is substituted for the त् of the past participle after क्षै to waste away." क्षै + क्त = क्षा + क्त (by आदेच उपदेशे &c.) = क्षा + म (by the present sūtra) = क्षामः (Nom. sing.) निष्ठायां सेटि–" णि (the sign of the 10th class and the causal) is dropped when a past participle affix with the augment इट् follows." भू + णिच् + इट् + क्त = भै + इ + इत = भाव् + इ + इत = भावितः (Nom. sing.); with क्तवतु the form is भावितवान् in the Nom. sing. (mas.) दृढः &c.– 'The form दृढ is an irregularly formed past participle from दृह् to grow, in the sense of large and strong." For the irregularity see com. दधातेर्हिः । "हि is substituted for the (whole) root धा, when followed by an affix beginning with त् and having an indicatory क्" धा + क्त = हि + त = हितम् Nom. sing. (neu.) – placed. दो दद् घोः । दथ् is substituted for the root दा which is designated घु (in this system), when followed by an affix beginning with त् and having an indicatory क्. दा + क्त = दथ् + त = दत् + त (by खरि च ।) = दत्तः (given). For घु cf. दाधा घ्वदाप् । The roots दा and धा and other roots that assume these forms (e. g. दे, धे &c.) except दा to cut and दै to purify, are called घु'. Why "which is designated घु?" See दातम् from दा 2nd conj. P. to cut; अवदातम् from अव + दै 1st conj. P. to purify.

P. 46. *Perfect participle affixes* — लिटः कानज्वा । क्वसुश्च ।– "The affix कानच् (= आन) and क्वसु (वस्) are optionally substituted for लिट् (Perfect)." कानच् is an Ātmanepada affix by तङानावात्मनेपदम् । [The terminations included in the pratyāhāra तङ् in the sūtra तिप्तस् &c. (See notes, P. 110) and आन are called Ātmanepada]. आन is a common designation for शानच् (of the present participle). कृ + कानच् = च + कृ + आन (by reduplication) = चक्राणः (Nom. sing.) one who did. म्वोश्च–" न् is also substituted for (the final letter of) a root ending in म् when followed by म् and व्." गम् + क्वसु = जगम् + वस् = जगन्वान् (Nom. sing.) 'one who went.'

Present participle affixes—लटः शतृशानचौ—" शतृ (= अत्) and शानच् (= आन) are substituted optionally for लट् (Present), when in apposition with what is not in the Nominative case." शानच् being an Ātmanepadī affix, is added to roots that take the Ātmanepada, while शप् comes after those that take the Parasmaipada. Both are सार्वधातुक. (Cf. तिङ्शित्सार्वधातुकम् ।) Therefore the conjugational sign (e. g. शप्, श्यन् &c.) is added to a root before them. (Cf. कर्तरि शप् ।) पच् + शप् + शतृ = पच् + अ + अत् = पचन्तम् (पररूपादेश by अतो गुणे ।) Acc. sing. पचन्तं चैत्रं &c.—' See Chaitra who is cooking (for somebody else.)'

P. 47. पच् + शप् + शानच् = पच + आन. Now the following sūtra presents itself. आने मुक् । " A base ending in (short) अ takes the augment मुक् (= म्) when followed by आन. " So we have पचम् + आन = पचमानम् (Acc. sing.) 'cooking (for himself)'. लडित्यनुवर्तमाने—The word लट्, which could have been supplied from the preceding sūtra वर्तमाने लट् ।, is used in this sūtra to indicate that the affixes are added to a root even when the word so formed would be in apposition with another in the Nom. case, e. g., सन् द्विजः = द्विजोऽस्ति. There is a Brāhmaṇa. सन्—Nom. sing. of सत् pr. part. from अस् to be. विदेः शतुः—वसु (= वस्) is optionally substituted for शतृ after विद् (to know)." विद + शतृ (शप् being dropped by अदिप्रभृतिभ्यः शपः । लुक्) = विदन् (Nom. sing.) or विद् + वस् = विद्वान् (Nom. sing.) तौ सत्—" The affixes (शतृ and शानच्) are called सत्. " सत् is a technical term.

P. 48. *Future Participle affixes*—लृटः सद्वा । " The affixes called सत् (i. e., शतृ and शानच्) are optionally substituted for लृट् (Second Future)." व्यवस्थितविभाषा &c.—The word वा in this sūtra does not mean that these affixes are always optionally substituted for the terminations of the Second Future. It denotes a limited option, i. e., option only in certain cases. The affixes are therefore necessarily substituted when the word so formed would not be in apposition with a word in the Nom., when it would be followed by a Taddhita affix, or by another

word to form a compound, when it is used in the Vocative or when it is intended to denote a mark or a reason. For instances see com. Sometimes the affixes are added even in cases of coordination with the Nom. See com.

Affixes denoting ताच्छील्य &c.– आक्वेस्तच्छील &c.– "Affixes laid down hereafter as far as क्विप् inclusive, are added in the senses of "having that habit or tendency", "doing it as a duty" and "doing it skilfully." **तृन् ।**–"The affix तृन् is added in the above senses." कृ + तृन् = कर् + तृ (by सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।) = कर्ता Nom. sing. As the word is formed with तृन् it cannot be used with the Genitive case (Cf. न लोका° quoted in the com.) Hence कर्ता कटान्–one who is good at making mats. **जल्पभिक्ष०**–"The affix षाकन् is added to जल्प् to chatter, भिक्ष् to beg, कुट्ट् to cut, लुण्ट् to steal and वृ (9 conj. Atm.) to serve." **षः प्रत्ययस्य ।**–"The initial ष् of an affix is indicatory". It shows that the words formed with such affixes take ङीष् in the fem. See com. जल्पाकः–a babbler, a chatterbox. कुट्टाकः what cuts. वराकः–poor; fem.–वराकी.

P. 49. **सनाशंस०**–"The affix उ is added to the (desiderative) bases in सन्, and the roots आशंस् and भिक्ष्." कृ + सन् + उ = चिकीर्ष + उ = चिकीर्षुः (अ dropped by अतो लोपः । Before an आर्धधातुक affix the final अ of a base, which ends in short (अ) when the आर्धधातुक affix is ordained, is dropped.)–"desirous of doing." आशंसुः–hopeful. भिक्षुः-a religious mendicant. **भ्राजभास०**–The affix क्विप् is added (in the sense of तच्छील &c.) to the roots भ्राज् and भास् to shine, धुर्व् to injure, द्युत् to shine, ऊर्ज् to be strong, पॄ to fill, जु to be quick, and स्तु to praise when ग्रावन्, a stone, is prefixed to it." So वि + भ्राज् + क्विप् + स्=वि + भ्राट् or विभ्राड् 'Shining'. (for the sūtras applicable here, see com.) भास् + क्विप् + स्=भास् = भाः– Splendour. In धुर्व् + क्विप् + स् we get the following rule– **राल्लोपः ।**– "The letters छ् and व् are dropped when coming after र् and followed by the affix क्वि or by one beginning with any consonant except a nasal or a semi-vowel (झल्) and having an indi-

catory क् or ङ्'. So धुर् + क्विप् + सु = धुर् + सु = धूः (the penultimate vowel is lengthened by र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । 'At the end of a पद, the penultimate इ, उ, ऋ or ऌ of a word ending in र् or व् is lengthened.' र् is changed to विसर्ग by खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।) विद्युत्-Lightning. ऊर्क्-Strength. पूः–a town (See com.). जु + क्विप् + सु = जूः How is the vowel of जु lengthened ? Ans.–In the next sūtra अन्येभ्योऽपि दृश्यते । (III. 2, 178) the word दृश्यते is taken to refer to such changes as the lengthening of a vowel, samprasāraṇa, shortening of a vowel etc. which are noticed in the cases of words formed with क्विप्. That word दृश्यते should be anticipated in this sūtra. It accounts for the lengthening in the present case. So जूः– swift. ग्रावन् + स्तु + क्विप् + सु = ग्राव + स्तुत् + क्विप् + सु (by ह्रस्वस्य पिति &c.) = ग्रावस्तुत् one who praises the (Soma–pressing) stones.

P. 50. क्विब्वचि°–A वार्त्तिक "Before क्विप् the radical vowel in the case of वच् to speak, प्रच्छ् to ask, आयतस्तु to praise extravagantly, कटप्रु to move on a mat, जु to be swift and श्रि to resort to, is lengthened and does not undergo संप्रसारण." प्रच्छ् + क्विप् + सु = प्राच्छ् + क्विप्+सु (by the present वार्त्तिक.) Here the following sūtra presents itself–च्छ्वोः शूडनुनासिके च । The substitutes श् and ऊठ् come respectively in places of the final छ् with तुक् (i. e. च्छ्) and व् of a base when followed by क्विप्, an affix beginning with a nasal, or one beginning with any consonant except a nasal or a semivowel and having an indicatory क् or ङ्. So प्राश् + क्विप् + सु = प्राष् (by व्रश्चभ्रस्ज &c.) = प्राड् = (by झलां जशोऽन्ते ।) = प्राट् (वाऽवसाने) one who asks. (Cf. प्राड्विवाकः–a judge.) आयतस्तूः a panegyrist. कटप्रूः–a worm. The formation of जूः is already explained. श्रीः–Lakshmī.

Affixes in the sense of an Instrument– दाम्नीशस् &c.– " The affix ष्ट्रन् (त्र) is added to दाप् (दा) to cut, नी to lead, शस् injure, यु and युज् to join, स्तु to praise, तुद् to pain, सि to bind, सिच् to sprinkle, मिह् to urinate, पत् to fall, दश् (दंश्) to bite and नह् to bind, in the sense of an instrument. "

P. 51. दात्रम्–a sickle. तितुत्र°–" The ten Kṛit affixes ति, तु, त्र &c. do not take the augment इट्." An exception to आर्धधातुकस्येड् वलादेः । योत्रम् or योक्त्रम् = a rope to tie an animal to a yoke; तोत्रम् = a goad; सेत्रम्–a fetter; सेक्त्रम्–a sprinkling pot; पत्रम्–a conveyance; नध्री–a leather thong. अर्तिलू°–" The affix इत्र is added to ऋ to go, लू to cut, धू to shake, सू to give birth to, खन् to dig, सह् to bear and चर् to go." ऋ + इत्र = अर् + इत्र = अरित्रम्–an oar, a helm. लवित्रम्–a sickle, धवित्रम् or धुवित्रम् a fan made of the deer's skin. सवित्रम्-cause of generation, खनित्रम्–a spade, सहित्रम्–patience, चरित्रम्–life, conduct.

P. 52. पुवः संज्ञायाम्—" The affix इत्र is added to पू in the sense of an appellation." पू + इत्र = पवित्रम् a ring of Kuśa grass or the sacred thread.

The Uṇādi affixes — These are laid down in the उणादिसूत्रS which are so called because the first sūtra cited here ordains उण्. For the authorship of the उणादिसूत्रs which is a vexed question, see Goldstücker—*Pāṇini*, pp. 120 foll., Prof. K. B. Pathak, in *the Annals of the Bhandarkar Institute* (Vol. IV, pp. III–136), K. G. Subrahmanyam in the *Journal of Oriental Research* for January 1927. कृवापाजि &c.– The first उणादिसूत्र. " The affix उण् is added to कृ to do, वा to blow, पा to drink, जि to overpower, मि to throw or to scatter, स्वद् to taste sweet, साध् to accomplish and अश् to pervade." कृ + उण् = कार् + उ (अचो ञ्णिति ।) = कारुः an artisan. वा + उण् = वाय् + उ (by आतो युक्चिण्कृतोः ।) = वायुः wind; जायुः– medicine; मायुः– bile; आशु–quickly, साधुः–one who accomplishes the work of another person; a good man.

P. 53. उणादयो°– " उण् and other affixes are variously added to roots with the sense of present time and denoting an appellation." The word बहुलम् shows that some, though not ordained in these sūtras should be inferred (from the forms of words). संज्ञासु°– A वार्त्तिक cited in भाष्य on III, 3, 1. " The forms of roots and affixes as added

to them should be inferred in the case of appellatives. One should know the indicatory letters of these affixes from the changes the original roots undergo. This is the rule in the case of Uṇādi affixes."

The सूत्र 'उणादयो बहुलम् ।' divides कृत्प्रत्ययs into two sections पूर्वकृदन्तप्रकरण and उत्तरकृदन्तप्रकरण. The first section contains कृत् affixes in the sense of कर्तृ (कर्तरि कृत् ।) with of course some exceptions like खल्, क्त etc., while the second contains those in the senses of भाव and अकर्तृकारक (such as क्त्वा, तुमुन्, घञ्, स्त्रीप्रत्ययS &c.)

Infinitives— तुमुन्ण्वुलौ°— "The affixes तुमुन् (तुम्) and ण्वुल् (अक) are added to a root in the sense of future time, when it is used in connection with what denotes an action intended for (the future) action." A derivative in तुम्, as it ends in म्, is an indeclinable. (Cf. कृन्मेजन्तः- 'A kṛidanta ending in म् or ए, ऐ, ओ or औ (एच्) is an indeclinable'). कृष्णं द्रष्टुं याति. Here the action of 'going' is intended for 'seeing' and so तुम् is added to दृश्. दृश् + तुम् = द्रश् + तुम् (by सृजिदृशो-र्झल्यमकिति) = द्रष्+तुम् (by व्रश्चभ्रस्ज &c.) = द्रष्टुम्. दृश् + ण्वुल् = दर्श् + अक = दर्शकः. Note that a derivative in अक denoting futurity is not used with the Genitive. (Cf. P. II, 3, 70). कालसमय°- 'The affix तुमुन् is added to a root when used in connection with काल, समय or वेला all meaning 'time'." (See com. for the use of these synonyms). भुज्+तुम्=भोक्तुम्.

Affixes denoting an accomplished action (भाव) *and a case relation other than the agent*— भावे—"The affix घञ् (अ) is added to a root in the sense of an accomplished action.' भाव or the sense of a root is of two kinds. (1) साध्यावस्थापन्न- 'what is to be accomplished' as in करोति, गच्छति &c. and (2) सिद्धावस्थापन्न- 'accomplished.' The latter is also defined as सत्त्वभूत or लिंगसंख्यान्वययोग्य 'which is capable of having

gender and number.' घञ् and other affixes are added in this latter sense. पच् + घञ् = पाक् + अ (by अत उपधायाः । and चजोः कु घिण्यतोः ।) = पाकः.

P. 54. अकर्तरि च कारके°—" The affix घञ् is added to a root to form an appellative which is connected with it in a sense other than the agent." This and the preceding sūtra are to be supplied in the construction of the sūtras that follow as far as कृत्यल्युटो बहुलम् (III, 3, 113).

घञि च°— " The (penultimate) न् of रञ्ज् is dropped when followed by घञ् (अ) in the sense of accomplished action or instrument." रञ्ज् + घञ् (added in the sense of भाव, रञ्जनम् । or करण, रज्यतेऽनेनेति ।) = रज् + घञ् = राज् + घ = राग् + अ (by चजोः कु घिण्यतोः ।) = रागः (1) coloured state, (भाव); (2) a colour, love, passion (करण). Why ' in the sense of accomplished action or instrument'? See रंगः– a stage, a playhouse (where people are delighted or where the heart is moved with passions.) Here घञ् is added in the sense of अधिकरण (location) and so the penultimate न् is not dropped. निवासचिति°–" The affix घञ् (अ) is added to the root चि (5 conj. P. A.) ' to collect' and क् is substituted for the initial च् in the senses of a place of residence; a funeral pyre, the body, and a heap." निकायः–a place of residence. कायः–the body, गोमयनिकायः–a heap of cowdung. एरच् ।– " The affix अच् (अ) is added to a root ending in इ (short or long) (in the senses of completed action or a Kāraka relation other than the agent)." चि + अच् = चे + अ (by सार्वधातुकार्ध°) = चयः gathering. (Cf. पुष्पावचयः in *Śākuntala*).

P. 55. ऋदोरप् ।–" The affix अप् (अ) is added to root ending in ॠ (long) or उ (short or long)" कॄ + अप् = कर् + अ = करः –Scattering. गरः–Swallowing; poison (from गॄ to swallow). यवः– barley (from यु to join). स्तवः–praise (from स्तु to praise). लवः– cutting (from लू to cut). पवः–purification, winnowing corn (from पू to purify). घञर्थे°– A वार्त्तिक. " क is ordained in the sense

of घञ् (i. e. that of completed action and a Kāraka relation other than the agent)." प्र + स्था + क = प्र + स्थ् + अ (by आतो लोपः°) = प्रस्थः a seer, a peak of a mountain. वि + हन् + क = वि + ह् + न् + अ (by गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि । The (penultimate) अ of गम्, हन्, जन्, खन्, and घस् is dropped when followed by a vowel affix with an indicatory क् or ङ्, but not before अङ् of the Aorist.) वि + घ् + न् + अ (by हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । The ह् of हन् is changed to घ् when followed by an affix having an indicatory ञ् or ण् or by न्) = विघ्नः. ड्वितः क्त्रिः " The affix क्त्रि (त्रि) is added to a root having an indicatory ड्ु (in the sense of भाव &c.)" क्त्रेर्मम्नित्यम्– " The augment मप् is necessarily added to क्त्रि when used in the sense of " accomplished thereby." From डुपचष् we get पच् + क्त्रि + मप् = पक् + त्रि + म (by चोः कुः ।) = पक्त्रिमम्, 'ripe'. From डुवप् (वप्) to sow, we have वप् + क्त्रि + मप् = उप् + त्रि + म (संप्रसारण by वचिस्वपि &c.) = उप्त्रिमम् 'Sown'. ट्वितो°–" The affix अथुच् is added to a root with an indicatory ट्ु (in the above senses)." From टुवेपृ (वेपृ) to tremble, we get वेप् + अथुच् = वेपथुः 'tremor'.

P. 56. **यजयाचयत०**—" The affix नङ् is added to यज् to worship, याच् to beg, यत् to try, विच्छ् to speak or to shine, प्रच्छ् to ask and रक्ष् to protect (in the senses of complete action and a Kāraka relation other than the agent)." यज् + नङ् = यज् + न (by स्तोः श्चुना &c.) = यज्ञः. Similarly यत्नः an effort. विश्नः splendour, lustre. प्रश्नः–a question (See com.). रक्ष्णः–protection. **स्वपो नन्**– " The affix नन् (न) is added to the root स्वप् to sleep (in the sense of completed action &c.)." स्वप्नः a dream. **उपसर्गे घोः°**— "The affix कि (इ) is added to root दा, धा and others that assume these forms (घु) when a preposition is prefixed to them." प्र + धा + कि = प्र + ध् + इ (by आतो लोप इटि च) = प्रधिः the circumference of a wheel. Similarly उपधिः–a deceitful trick.

Feminine derivatives — **स्त्रियां क्तिन्**— " The affix क्तिन् (ति) is added to a root to form a derivative of the feminine gender in the sense of completed action &c." घञ् was laid down as a general affix by भावे । and अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । It is supersed-

ed by क्तिन् which is ordained by the present sūtra in special cases (i. e., when the derivatives are to be of the fem. gender). The rule of optional supersession (वाऽसरूपविधिः) has no force in the case of affixes that form fem. derivatives. Hence क्तिन् supersedes घञ् necessarily. कृ + क्तिन् = कृतिः (गुण being debarred by क्ङिति च ।) 'action'; similarly स्तुतिः–praise.

P. 57. ऋल्वादिभ्यः &c.–" The affix क्तिन् should be taken (to cause the same radical changes) as the affixes called निष्ठा (viz. क्त and क्तवतु), when it is added to roots in ॠ (long) as well as to लू to cut and the following." So कॄ + क्तिन् = किर् + ति (by ॠत इद्धातोः ।) = कीर् + ति (by हलि च । The penultimate vowel of a root ending in र् or व् is lengthened when followed by a consonant,) = कीर् + नि (by रदाभ्यां निष्ठातो &c.) = कीर् + णि (by रषाभ्यां नो णः &c.) = कीर्णिः scattering. Similarly लूनिः–cutting. धूनिः shaking. पूनिः–This form though given in the Nirṇayasāgar and some other editions of the सि. कौ. seems to be wrong for पू is enumerated before and not after लू in the धातुपाठ. (Cf. also महाभाष्य on VIII, 2, 44, Kielhorn's Ed.) v.l. यूनिः (in the Bālmanoramā Ed.) which also occurs in the *Kāśikā* on III, 3, 94. This is equally unsatisfactory as यू does not occur in the ल्वादिपाठ. सम्पदादिभ्यः क्विप्–" The affix क्विप् is added to पद् with सम् and other roots." सम् + पद् + क्विप् = सम्पत्. As the rule of optional supersession does not hold good in the present section (स्त्र्यधिकार), क्विप् would debar क्तिन् altogether. Hence क्तिन्नपि°–" क्तिन् also is desired after पद् with सम् and other roots (that take क्विप्.)", This has the form of an इष्टि or Patañjali's sūtra and is cited in the *Kāśikā* on III, 3, 94. But it is not met with in the Bhāshya. See however, Kaiyaṭa, on म. भा. III, 3, 108 क्तिन्नपि बहुलवचनाद्भवति सम्पत्तिरिति ।. So संपत्तिः– prosperity. विपत्तिः adversity &c. 'स्त्रियाम्' is to be repeated in the following sūtras up to III, 3, 112. ऊतियूति०–" The words ऊतिः protection, यूतिः joining, जूतिः speed, सातिः destruction or a gift, हेतिः a weapon and कीर्तिः glory are irregularly formed." (For the irregularity in each case see com.)

P. 58. ज्वरत्वरस्रिव्यवि° – " When an affix beginning with a nasal, or the affix क्वि (i. e. क्विप्) or one beginning with any consonant except a nasal or a semivowel and having an indicatory क् or ङ् follows, ऊठ् is substituted for the penultimate vowel and व् of the roots ज्वर् to be feverish, त्वर् to make haste, स्रिव् to go, अव् to protect, and मव् to fasten." ज्वर् + क्विप् = जूर् = जूः Nom. sing. Also जूर्तिः–fever. (Cf. क्तिन्नपीष्यते ।) From त्वर् we have तूः and तूर्तिः–speed. स्रिव्–स्रूः or स्रूतिः a sacrificial ladle. अव्–ऊः or ऊतिः–protection. मव्–मूः or मूतिः–binding. इच्छा–" The word इच्छा is irregularly formed from इष् to desire. अ प्रत्ययात् ।–" The affix अ is added to roots ending in an affix to form a fem. derivative (in the sense of भाव &c.)" From चिकीर्ष which is a desiderative root we have चिकीर्ष + अ + टाप् (fem. affix) = चिकीर्ष + आ (by अतो लोपः ।) = चिकीर्षा (desire to do.). Similarly पुत्रकाम्य + अ + टाप् = पुत्रकाम्या–desire for a son.

P. 59. गुरोश्च° – " The affix अ is added to a root ending in a consonant and having a prosodially long (गुरु) vowel, to form a fem. derivative in the sense of भाव &c." ईह् + अ + टाप् = ईहा desire, activity. ण्यासश्रन्थो° – " The affix युच् (अन) is added to a root in its causal form and to the roots आस् to sit and श्रन्थ् to loosen, to form a fem. derivative." This is an exception to अ laid down by the two sūtras अ प्रत्ययात् । and गुरोश्च हलः । कृ + णिच् + युच् + टाप् = कार् + अन + आ = कार् + अन + आ (by णेरनिटि ।) = कारणा, getting something done. Similarly हारणा from the causal of हृ.

Other Derivatives:– नपुंसके° and ल्युट् च ।– " क्त (त) and ल्युट् (अन) are added to a root to form a neuter derivative in the sense of action." हस् + क्त = हस् + इत = हसितम् Laughter. Also हस् + ल्युट् = हसनम्. पुंसि संज्ञायां° – " The affix घ is generally added to a root to form an appellative of the mas. gender (in the sense of an instrument or location.)". So दन्त + छद् + णिच् + घ = दन्त + छाद् + इ + घ. Now we have the following छादेर्घे° –

ed by क्तिन् which is ordained by the present sūtra in special cases (i. e., when the derivatives are to be of the fem. gender). The rule of optional supersession (वाऽसरूपविधिः) has no force in the case of affixes that form fem. derivatives. Hence क्तिन् supersedes घञ् necessarily. कृ + क्तिन् = कृतिः (गुण being debarred by क्ङिति च ।) 'action'; similarly स्तुतिः–praise.

P. 57. ऋल्वादिभ्यः &c.–" The affix क्तिन् should be taken (to cause the same radical changes) as the affixes called निष्ठा (viz. क्त and क्तवतु), when it is added to roots in ॠ (long) as well as to लू to cut and the following." So कॄ + क्तिन् = किर् + ति (by ॠत इद्धातोः ।) = कीर् + ति (by हलि च । The penultimate vowel of a root ending in र् or व् is lengthened when followed by a consonant,) = कीर् + नि (by रदाभ्यां निष्ठातो &c.) = कीर् + णि (by रषाभ्यां नो णः &c.) = कीर्णिः scattering. Similarly लूनिः–cutting. धूनिः shaking. पूनिः–This form though given in the Nirṇayasāgar and some other editions of the सि. कौ. seems to be wrong for पू is enumerated before and not after लू in the धातुपाठ. (Cf. also महाभाष्य on VIII, 2, 44, Kielhorn's Ed.) v.l. यूनिः (in the Bālmanoramā Ed.) which also occurs in the *Kāśikā* on III, 3, 94. This is equally unsatisfactory as यू does not occur in the ल्वादिपाठ. सम्पदादिभ्यः क्विप्–" The affix क्विप् is added to पद् with सम् and other roots." सम् + पद् + क्विप् = सम्पत्. As the rule of optional supersession does not hold good in the present section (स्त्र्यधिकार), क्विप् would debar क्तिन् altogether. Hence क्तिन्नपि°–" क्तिन् also is desired after पद् with सम् and other roots (that take क्विप्.)", This has the form of an इष्टि or Patañjali's sūtra and is cited in the *Kāśikā* on III, 3, 94. But it is not met with in the Bhāshya. See however, Kaiyaṭa, on म. भा. III, 3, 108 क्तिन्नपि बहुलवचनाद्भवति सम्पत्तिरिति ।. So संपत्तिः– prosperity. विपत्तिः adversity &c. 'स्त्रियाम्' is to be repeated in the following sūtras up to III, 3, 112. ऊतियूति°–" The words ऊति protection, यूतिः joining, जूतिः speed, सातिः destruction or a gift, हेतिः a weapon and कीर्तिः glory are irregularly formed." (For the irregularity in each case see com.)

P. 58. ज्वरत्वरस्रिव्यवि° – " When an affix beginning with a nasal, or the affix क्वि (i. e. क्विप्) or one beginning with any consonant except a nasal or a semivowel and having an indicatory क् or ङ् follows, ऊठ् is substituted for the penultimate vowel and व् of the roots ज्वर् to be feverish, त्वर् to make haste, स्रिव् to go, अव् to protect, and मव् to fasten." ज्वर् + क्विप् = जूर् = जूः Nom. sing. Also जूर्तिः–fever. (Cf. क्तिन्नपीष्यते ।) From त्वर् we have तूः and तूर्तिः–speed. स्रिव्–स्रूः or स्रूतिः a sacrificial ladle. अव्–ऊः or ऊतिः–protection. मव्–मूः or मूतिः–binding. इच्छा– " The word इच्छा is irregularly formed from इष् to desire. अ प्रत्ययात् ।– " The affix अ is added to roots ending in an affix to form a fem. derivative (in the sense of भाव &c.)" From चिकीर्ष which is a desiderative root we have चिकीर्ष + अ + टाप् (fem. affix) = चिकीर्ष + आ (by अतो लोपः ।) = चिकीर्षा (desire to do.). Similarly पुत्रकाम्य + अ + टाप् = पुत्रकाम्या–desire for a son.

P. 59. गुरोश्च° – " The affix अ is added to a root ending in a consonant and having a prosodially long (गुरु) vowel, to form a fem. derivative in the sense of भाव &c." ईह् + अ + टाप् = ईहा desire, activity. ण्यासश्रन्थो° – " The affix युच् (अन) is added to a root in its causal form and to the roots आस् to sit and श्रन्थ् to loosen, to form a fem. derivative." This is an exception to अ laid down by the two sūtras अ प्रत्ययात् । and गुरोश्च हलः । कृ + णिच् + युच् + टाप् = कार् + अन + आ = कार् + अन + आ (by णेरनिटि ।) = कारणा, getting something done. Similarly हारणा from the causal of हृ.

Other Derivatives:– नपुंसके° and ल्युट् च ।– " क्त (त) and ल्युट् (अन) are added to a root to form a neuter derivative in the sense of action." हस् + क्त = हस् + इत = हसितम् Laughter. Also हस् + ल्युट् = हसनम्. पुंसि संज्ञायां° – " The affix घ is generally added to a root to form an appellative of the mas. gender (in the sense of an instrument or location.) ". So दन्त + छद् + णिच् + घ = दन्त + छाद् + इ + घ. Now we have the following छादेर्घे° –

"The vowel of छादि (छद् 10 cl. to cover) not preceded by two or more prepositions is shortened when followed by घ." So दन्त + छद् + अ (णिच् being dropped by णेरनिटि ।) = दन्तच्छदः the lip. आ + कृ + घ = आकरः a mine.

P. 60. अवे तॄस्त्रोः°– "The affix घञ् (अ) is generally added to तॄ to cross and स्तॄ to spread, preceded by अव (to denote an appellative of the mas. gender in the sense of an instrument or location)." अव + तॄ + घञ् = अव + तार् + अ (by अचो ञ्णिति ।) = अवतारः a flight of steps to descend (into a well &c.). This is not a संज्ञा. Cf. प्रायेण in the preceding sūtra, which is to be repeated here. घञ् is added in the sense of करण and अधिकरण only (and not in that of भाव action). Hence the use of the word in the sense of 'incarnation' is a solecism. (Cf. वामन, काव्यालंकारसूत्र V, 2, 40-अवतरापचायशब्दयोर्दीर्घव्यत्यासो बालानाम् ।) Similarly अवस्तारः– a stage curtain. हलश्च ।– "The affix घञ् is added to a root ending in a consonant (to form a mas. appellative in the sense करण or अधिकरण)." रम् + घञ् = रामः (lit. in whom yogins find delight). अपामार्गः–a herb which drives away disease. ईषद्दुःसुषु°– "The affix खल् is added to a root to which ईषत्, दुस् or सु is prefixed in the sense of difficulty or ease." There is no अनुवृत्ति of करणाधिकरणयोः in this sūtra. The affix is added in the sense of भाव (action) or कर्म (object) by तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । दुस् + कृ + खल् = दुष्करः difficult to make. ईषत्करः or सुकरः easy to make.

P. 61. आतो युच् "The affix युच् (अन) is added to roots ending in आ preceded by ईषत्, दुस् or सु in the sense of difficulty or ease. ईषत्पानः easy to drink. Why 'in the sense of difficulty or ease'?– See ईषत्कार्यम्–what is to be done a little. अलंखल्वोः° "According to the Eastern Grammarians, the affix क्त्वा is added to a root when used in connection with अलं and खलु denoting prohibition." दा + क्त्वा = दथ् + त्वा = दत्त्वा. अलं दत्त्वा– Do not give. The word 'प्राचाम्' 'according to the Eastern Grammarians' is used in the sūtra to show respect to them. It does not de-

note that क्त्वा is used optionally in this sense. The optional use of क्त्वा in such cases can be justified by वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । or कृत्यल्युटो बहुलम् । (See com.). For the dividing line between Eastern and Western Grammarians, see-प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥ अलं and खलु are not compounded; for अमैवाव्ययेन । II, 2, 20 lays down that if a word is enunciated as an उपपद only with the gerund in अम् (i. e. णमुलन्त) (and not with that in क्त्वा also) it alone is compounded with an indeclinable (viz. the gerund in अम्). This sūtra prohibits the compounds with other indeclinables. पा + क्त्वा = पी + त्वा (by घुमास्थागापाजहातिसां हलि । The आ of the roots दा, धा and other roots assuming these forms, as well as मा, स्था, गा (गै), पा and हा to abandon, is changed to ई when followed by a non-conjugational affix, beginning with a consonant and having an indicatory क् or ङ्) = पीत्वा. पीत्वा खलु- Do not drink. Why 'when used in connection with अलं and खलु?' See मा कार्षीत्. Here the form in क्त्वा is not used as the prohibitive particle used here is मा. Why 'denoting prohibition'? See अलंकारः where अलं conveys the sense of ornamentation.

P. 62. *Absolutives*- **समानकर्तृकयोः°**-" when (two) roots denote actions having the same agent, क्त्वा is added to that which refers to prior time". भुक्त्वा व्रजति- Having eaten he goes. The dual in समानकर्तृकयोः is not necessarily binding. So we get भुक्त्वा पीत्वा व्रजति- Having eaten and drunk he goes. **न क्त्वा सेट्°**- The affix क्त्वा when it takes the augment इट् should not be regarded as having an indicatory क्." शी + इट् + क्त्वा = शे + इत्वा (by सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।) = शयित्वा. Having slept. Why 'when it takes the augment इट्'? See कृ + क्त्वा = कृत्वा (Here क्त्वा is कित् and so it does not cause गुण. Cf. क्ङिति च ।) **रलो व्युपधात्°**- "The affixes क्त्वा and सन् are regarded as optionally having an indicatory क् when they take the augment इट् and are added to a root which has इ or उ (short or long) for its penultimate, which begins with a consonant and ends with any consonant except

P. 66. नियतोपस्थितिकः°–" The sense of a crude form is what is invariably understood when the word is uttered." It means, therefore, only the primary sense of a word. The indicated sense (लक्ष्यार्थ) of a word is understood only when the primary meaning is inapplicable e. g. गंगायां घोषः–' There is a herd-station on the Ganges,' where गंगायां means not the stream of the Ganges but its bank. Such an indicated sense is not included in प्रातिपदिकार्थ. मात्रशब्दस्य°–" The word 'only' should be construed with each of the terms (as shown above)". लिंगमात्राद्याधिक्ये–"As the sense of gender or number can be conveyed only in connection with a crude form, the Nominative is said to denote, in addition to the sense of a crude form, that of gender only or measure only." उच्चैः नीचैः°– These words (indeclinables and words of one gender only) are instances of the Nominative denoting the sense of a crude form. लिंगमात्र = लिंगमात्राधिक्ये. तटः, तटी, तटम् are instances of the Nominative denoting the sense of a gender in addition to that of the crude form. परिमाणमात्रे = परिमाणमात्राधिक्ये. द्रोणो व्रीहिः one droṇa (of) rice. 16 कुडवs = 1 आढक; 4 आढकs = 1 द्रोण. द्रोणः is an instance of the Nom. denoting the sense of a measure besides that of a crude form. एकः, द्वौ, बहवः–The crude forms of these words denote number and the case affix merely reiterates it. संबोधने च–" The Nom. is also used in addressing." e. g. हे राम Oh Rāma!

P. 67. कर्तुरीप्सिततमम्°–" That which is most desired to be accomplished by some act of the agent is called the object." Why do we say '(some act) of the agent'? See माषेष्वश्वं बध्नाति– Here the word माष (beans) is used in the Locative (and not in the Accusative) as beans are desired by the horse (अश्व) which is the object and not the agent of बध्नाति. Why "most desired"? See पयसा ओदनं भुङ्क्ते–' He eats rice with milk,' where rice forms the chief article of food, milk being used to give a flavour to it. So पयस् is not used in the Accusative case. कर्मणि द्वितीया–" The Accusative case is used to denote the object which is not express-

P. 66. नियतोपस्थितिकः॰–" The sense of a crude form is what is invariably understood when the word is uttered." It means, therefore, only the primary sense of a word. The indicated sense (लक्ष्यार्थ) of a word is understood only when the primary meaning is inapplicable e. g. गंगायां घोषः–' There is a herd-station on the Ganges,' where गंगायां means not the stream of the Ganges but its bank. Such an indicated sense is not included in प्रातिपदिकार्थ. मात्रशब्दस्य॰–" The word ' only ' should be construed with each of the terms (as shown above)". लिंगमात्राद्याधिक्ये–"As the sense of gender or number can be conveyed only in connection with a crude form, the Nominative is said to denote, in addition to the sense of a crude form, that of gender only or measure only." उच्चैः नीचैः॰– These words (indeclinables and words of one gender only) are instances of the Nominative denoting the sense of a crude form. लिंगमात्रे = लिंगमात्राधिक्ये. तटः, तटी, तटम् are instances of the Nominative denoting the sense of a gender in addition to that of the crude form. परिमाणमात्रे = परिमाणमात्राधिक्ये. द्रोणो व्रीहिः one droṇa (of) rice. 16 कुडवs = 1 आढक; 4 आढकs = 1 द्रोण. द्रोणः is an instance of the Nom. denoting the sense of a measure besides that of a crude form. एकः, द्वौ, बहवः–The crude forms of these words denote number and the case affix merely reiterates it. संबोधने च–" The Nom. is also used in addressing." e. g. हे राम Oh Rāma !

P. 67. कर्तुरीप्सिततमम्॰–" That which is most desired to be accomplished by some act of the agent is called the object." Why do we say '(some act) of the agent'? See माषेष्वश्वं बध्नाति– Here the word माष (beans) is used in the Locative (and not in the Accusative) as beans are desired by the horse (अश्व) which is the object and not the agent of बध्नाति. Why "most desired"? See पयसा ओदनं भुङ्क्ते–' He eats rice with milk,' where rice forms the chief article of food, milk being used to give a flavour to it. So पयस् is not used in the Accusative case. कर्मणि द्वितीया–" The Accusative case is used to denote the object which is not express-

ed (by the tense-affix of the verbal form in a sentence, i. e., when the verb does not agree with it)." हरिं भजति. He worships Hari. अभिहिते तु०–" When the object is, however, expressed by the tense–affix of the verbal form, the Nom. is to be used." e. g. हरिः सेव्यते–Here the tense–affix of the verbal form, which is passive, expresses the object. लक्ष्म्या सेवितः (हरिः)–Here the past passive participle affix expresses the object. अकथितं च ।– " A Kāraka which is intended to be expressed in such special relations as ablation &c. is also called an object." This corresponds to the indirect object in English and is possible only in the case of the roots in the कारिका–दुह्याच्पच &c.–" That (Kāraka) which is connected with the object of दुह् to milk, याच् to beg, पच् to cook, दण्ड् to punish, रुध् to obstruct, प्रच्छ् to ask, चि to collect, ब्रू to speak, शास् to teach, जि to conquer, मन्थ् to churn and मुष् to steal, as also in the case of नी to lead, हृ to take, कृष् to draw and वह् to carry, is called an unexpressed (indirect) object." गां दोग्धि पयः । Here गाम् which is connected with पयः is not intended to be expressed in the relation of ablation and is therefore used in the Accusative case.

P. 68. अर्थनिबन्धना° —" The term अकथितं कर्म depends on the sense of the roots in the Kārikā. " So other roots having the same sense will also have an indirect object Cf. बलिं भिक्षते वसुधाम् । He begs the earth of Bali. Here ' भिक्ष् ' though not included in the Kārikā, has the same sense as याच् and, therefore, takes an indirect object viz. बलिम्. स्वतन्त्रः कर्ता—" That, which is intended to be expressed as independent in any action is called the agent (of that action). "

P. 69. साधकतमं करणम् । —" That which is most useful in the accomplishment of an action is called the instrument (करणम्) of that action. " कर्तृकरणयोः° —" The Instrumental case is used to denote the sense of the agent or the instrument (of an action) when not expressed otherwise. " रामेण बाणेन° —Vāli was killed by Rāma with an arrow. Here हतः (past pass. part,)

expresses the object and not the agent. राम is therefore used in the Instrumental case. बाणेन–Here the तृतीया denotes करण. **कर्मणा यमभिप्रैति°** –" He whom (one) intends to connect with a gift is called संप्रदानम् (the recipient). " **चतुर्थी संप्रदाने ।** – " The Dative case is used to denote the recipient. " विप्राय गां ददाति–He gives a cow to a Brahmin. **नमःस्वस्तिस्वाहा°** – " The Dative is also used in connection with नमः (a bow), स्वस्ति (Hail !), स्वाहा and स्वधा (terms used in offering oblations to gods and. manes respectively), अलं (a match for) and वषट् (a term for offerings to gods). " **अलमिति°**—अलम् is used here in the sense of ' a word denoting a match for ' (and not in that of ' enough ' when it governs the Instrumental.) So we get दैत्येभ्यो हरिरलम् &c.—where not only अलं, but other words as प्रभुः &c. are used in that sense. **ध्रुवमपाये°** — " The Kāraka which forms a limit in a case of separation is called अपादान (ablation). " Cf. अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥ वाक्यपदीय.

P. 70. **अपादाने°** — " The Ablative case is used to denote ablation. " ग्रामादायाति—He comes from a village. The word ध्रुवम् in the sūtra includes a moving limit also. Cf. धावतोऽश्वात्पतति–He falls from a running horse. **षष्ठी शेषे ।** – " The Genitive case is used to denote a relation (e. g. that between a thing and its possessor) other than that of a Kāraka or a crude from. ' राज्ञः पुरुषः— The king's officer. **कर्मादीनां°** – ' The Genitive case only is to be used of the object &c. when relation in general is intended to be expressed. ' सतां गतम् ' The manner of the good. ' (Here the specific relation of the agent is not intended to be expressed and so the Instrumental case is not used.) Similarly सर्पिषो जानीते – He acts using ghee as the means (of getting his object.) See com. मातुः स्मरति He thinks of his mother. एधो दकस्य &c.– Fuel heats water. भजे शंभोः &c.– I worship the feet of Śambhu. **आधारः** &c.– " The Kāraka which denotes the place of an action through its agent or object is called अधिकरण (location). " **सप्तम्यधिकरणे च ।**— " The Locative case

is also used to denote location." The word 'also' indicates that it is used in connection with words having the sense of दूर and अन्तिक. The location of an action is due to contact, or to its having an object, or to its pervasion. कटे आस्ते–He sits on a mat. स्थाल्यां पचति–He cooks in a pot. In these instances the Locative case denotes the location of the particular action through contact with its agent or object. मोक्षे इच्छाऽस्ति There is a desire for final liberation. Here the Locative case denotes the object. सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति– The soul is in all things. Here the Locative case denotes pervasion. वनस्य दूरे — Far away from or near the forest. Here the words दूर and अन्तिक are used in the Locative. They can also be used in the Accusative, Instrumental or Ablative.

Compounds.

P. 71. **समासः°**— "Compounds are of five kinds. The first which has no particular name is called केवलसमास. The second in which the sense of the former member is generally prominent is called अव्ययीभाव. The third in which the sense of the latter member is prominent is called तत्पुरुष. A subdivision of तत्पुरुष is called कर्मधारय and a subdivision of कर्मधारय is called द्विगु. The fourth in which the sense of some word other than its members is generally prominent is called बहुव्रीहि. The fifth in which the senses of both the members are generally equally prominent is called द्वन्द्व."

P. 72. **समर्थः पदविधिः**– "A rule relating to inflected words should be understood to apply to such as are connected in sense." Such पदविधि s are five कृत्, तद्धित, समास, एकशेष and सनाद्यन्तधातु (a derivative root). Why do we say 'applying to such as are connected in sense?' Ans.–Otherwise we would get a compound like कृष्णश्रितः even when the words are not connected in sense as in the following पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तम् ।

Why do we say "(a rule relating to) inflected words"? Ans.–Because rules relating to letters (वर्णविधि), e. g. Sandhi rules, do not require connection in sense. तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन ।– Let alone curds. Eat with vegetable. (Here there is Sandhi though दधि and अशान are not connected in sense.) प्राक्कडारात् &c.– "The word 'compound' governs all the following sūtras up to कडाराः कर्मधारये । (II, 2, 38)." It should, therefore, be understood in each case. प्राक् should be read twice in this sūtra, the sense intended being the combined words first get समाससंज्ञा and then अव्ययीभाव, तत्पुरुष &c. Otherwise the rule आ कडारादेका संज्ञा । would preclude समाससंज्ञा in cases of अव्ययीभाव &c. See com.

P. 73. सह सुपा–" A case–inflected word is optionally compounded with another case-inflected word." When the words are thus compounded, they are designated प्रातिपदिक by कृत्तद्धितसमासाश्च । (Words formed with Kṛit and Taddhita affixes as well as compounds are called प्रातिपदिक.) Then the case–affixes of the members of the compound are dropped by सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । (The case affixes of the members of a root and of a crude form are dropped.) परार्थाभिधानं°– "A वृत्ति is a complex formation in which a word conveys a sense other than its own." It is the same as a पदविधि which, as explained above, is of five kinds. वृत्त्यर्थावबोधकं°—' An expression which brings out the sense of a वृत्ति is called its dissolution.' It is of two kinds—(1) popular, such as can be used in common speech and (2) technical, not current in common speech. The popular dissolution of भूतपूर्वः is पूर्वं भूतः, while its technical dissolution is पूर्व+अम् भूत+सु in which the crude forms and case-affixes of words are shown separately. The word भूत in this compound is irregularly placed first, as indicated by Pāṇini in the sūtra भूतपूर्वे चरट् । (V, 3, 53).

P. 74. इवेन सह°–A वार्त्तिक. "A case–inflected word is compounded with इव and its case–affix is not dropped (contrary to the rule सुपो धातु°) वागर्थौ इव &c.– Like a word and its sense. (Raghu 1, 1). Here the case–affix of वागर्थ is not dropped.

Avyayībhāva Compounds–अव्ययीभावः।–" This is a governing rule whose influence extends upto II, I, 22 (तत्पुरुषः।)" अव्ययं विभक्ति &c.–" An indeclinable conveying the sense of a case-affix, near, prosperity, adversity, absence of a thing, disappearance, something being inopportune, appearance of a word, after, such as, succession, simultaneity, similarity, suitability to oneself, totality and limit, is (necessarily) compounded with a case-inflected word (and the compound is called अव्ययीभाव)" अविग्रहः–An obligatory compound is one, whose meaning cannot be generally expressed in dissolution or in the dissolution of which some constituent members cannot generally be used. This definition is ascribed to धर्मकीर्ति. Cf. तथा चोक्तं धर्मकीर्तिना। अविग्रहो नित्यसमासोऽस्वपदविग्रहो वा। प्रक्रियाकौमुदी, Vol. I, p. 470. An अव्ययीभाव compound in the sense of a case-affix–अधिहरि 'on Hari.' It is thus formed—हरौ अधि (Here though अधि expresses the sense of the Locative, हरि is used in that case on account of the rule " An indeclinable is compounded with a case-inflected word.") = हरि + ङि (case affix) + अधि.

P. 75. Now we get the following rule— प्रथमानिर्दिष्टं &c.— " The word which is expressed in the Nom. case in a rule which ordains a compound is called उपसर्जन (lit.-subordinate)." As in the sūtra अव्ययं विभक्ति &c. the word अव्यय is used in the Nom. case, अधि gets उपसर्जनसंज्ञा. उपसर्जनं–" The word which is designated उपसर्जन should be placed first in a compound. अधि being thus placed first, we get अधि + हरि + ङि. Now this technical dissolution gets समाससंज्ञा before words are joined by sandhi rules. (Cf. म. भा. on VII, 2, 98) By कृत्तद्धितसमासाश्च। (words ending in कृत् and तद्धित affixes as well as compounds also are designated प्रातिपदिक) अधि + हरि + ङि gets प्रातिपदिकसंज्ञा. Now by सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। (The case-affix which forms a part of a root and of a प्रातिपदिक is dropped) ङि being dropped, and the words being joined together, we get अधिहरि. This word retains its प्रातिपदिकसंज्ञा, though it has lost a part (viz. the case-affix ङि) by the maxim

एकदेशाविकृतमनन्यवत् (That which is changed only in part does not become something else). It will therefore take a case–affix. It is however dropped by the following:– अव्ययीभावश्च ।—" An अव्ययीभाव compound also is called an indeclinable". The case–affix after an indeclinable is dropped by अव्ययादाप्सुपः । So we get अधिहरि. Now to form a compound for " on a cowherd " गोपा + ङि + अधि = अधि + गोपा as before. Now we have अव्ययीभावश्च ।– This sūtra is different from the one interpreted above. " An अव्ययीभाव compound also is neuter." Now by ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । (The final vowel of a crude form, when of the neuter gender, is shortened), we have अधिगोप. This word being a प्रातिपदिक will take a case–affix. (Cf.–कृत्तद्धितसमासाश्च ।)

P. 76. Now as this word gets अव्ययसंज्ञा, its case–affix would ordinarily be dropped, but this is prevented by नाव्ययीभावात्°–" The case–affix after an अव्ययीभाव compound ending in अ is not dropped, (but) is changed to अम् provided it is not of the Ablative." So we have अधिगोपम्. To illustrate an अव्ययीभाव in which the indeclinable conveys the sense of 'near', we have कृष्णस्य समीपेन = उप + कृष्ण + अस् = उपकृष्ण. Now as this compound is to convey the sense of the Instrumental (Cf. समीपेन in the विग्रहवाक्य ।) we have the following sūtra–तृतीयासप्तम्यो°—" The case–affix after an अव्ययीभाव compound ending in अ is diversely changed to अम् when it is of the Instrumental or Locative." So we have उपकृष्णम् or उपकृष्णेन. Other instances of अव्ययीभाव– सुमद्रम् (e. g. in सुमद्रं वर्तते ।)—the Madras being prosperous. दुर्यवनम्–the Yavanas faring badly. निर्मक्षिकम् ।–free from (even) flies. (Cf. *Śākuntala*, Act. II कृतं भवता निर्मक्षिकम् ।) अतिहिमम्– the chilly weather being over. अतिनिद्रम् Sleep being inopportune. इतिहरि– the name of Hari being well-known (in the world) अनुविष्णु– After Vishṇu.

P. 77. योग्यतावीप्सा°— " The word यथा (as) in the sūtra conveys the senses of conformity, totality, absence of transgression, and similarity." अनुरूपम्– in keeping with one's form,

i. e., fit. प्रत्यर्थम्– in every case. यथाशक्ति– as far as lies in one's power. As for an indeclinable conveying the sense of सादृश्य (similarity), we have सह + हरि + ङस् = सह + हरि. Here we get the following rule– **अव्ययीभावे चाकाले ।**– " The word स is substituted for सह in an अव्ययीभाव, compound, but not when the other member denotes time ". So we have सहरि– Like Hari. अनुज्येष्ठम्– in order of seniority. सचक्रम्– along with the discus (e. g. in सचक्रं धनुः धेहि– Place the bow and the discus simultaneously.) ससखि– Like a friend. (For the distinction between this and सहरि above, see com.) सक्षत्रम्– Their warlike nature befitting them. (Cf. सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् । क्षत्रभावोऽनुरूपः शालंकायनानामित्यर्थः । Com. on प्रक्रियाकौमुदी). सतृणम्– Not leaving even grass. साग्नि– as far as the section on fire.

P. 78. **नदीभिश्च ।** — " A numeral is also optionally compounded with (the names of) rivers. " **समाहारे च°**– An addition made by Patañjali. " This अव्ययीभाव compound is desired only in the sense of an aggregate. " च means एव here. This occurs in the भाष्य on II, 1, 20 as नदीभिः संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । पञ्चगङ्गम् At the confluence of the five Ganges. Why समाहारे ? See सर्वमेकनदीतरे ।. (म. भा.) ' All at the crossing of one river. '

तद्धिताः ।– An अधिकारसूत्र which governs all sūtras to the end of the fifth adhyāya. The समासान्तप्रत्ययs occur in this अधिकार and so get तद्धितसंज्ञा. **अव्ययीभावे°**— " In an अव्ययीभाव compound the affix टच् is added after शरद् &c. as the final member of the compound. " उप + शरद् + अ = उपशरद. As टच् is the final member of the compound, the whole word उपशरद is called अव्ययीभाव and by नाव्ययीभावात्° we get the form उपशरदम्– ' Near Śarad season.' प्रतिविपाशम्– Towards the river Vipaś. **जराया°**– " जरस् is again substituted for जरा (in the शरदादिगण) when टच् is added ". उपजरसम् when old age is near. **अनश्च ।** – " टच् is also added as a समासान्त affix after an अव्ययीभाव compound ending in अन्. " So we have उप् + राजन् + टच्.

P. 79. नस्तद्धिते ।– "The last vowel with the following consonant of a भ stem ending in न् is dropped when followed by a Taddhita affix." भ is defined as यचि भम् । (The stem, before an affix laid down in sūtras IV, 1, 2 – V, 4, 151 and beginning with a vowel or य्, is called भ.) As टच्, a समासान्तप्रयय, is called तद्धित and begins with a vowel, अन् of राजन् is dropped. So we have उपराजम्–near a king. अध्यात्मम् – relating to the Soul. नपुंसकात्° – "The affix टच् is optionally added as a समासान्त affix after an अव्ययीभाव compound ending with a neuter word in अन्." So उप + चर्मन् + टच् = उपचर्म् + अ = उपचर्मम् . When टच् is not added we have उपचर्म. (See com.) झयः – "टच् is optionally added as a समासान्त affix after an अव्ययीभाव compound ending with any mute except a nasal (झय्) ". So उपसमिधम् (when टच् is added) and उपसमिध् (when it is not added)–near fuel sticks.

Tatpurusha Compounds– तत्पुरुषः ।– An अधिकारसूत्र governing all the sūtras up to शेषो बहुव्रीहिः । II, 2, 23. "The compounds ordained by these sūtras are called तत्पुरुष." द्विगुश्च ।– "The द्विगु compound is also called तत्पुरुष". द्वितीया°–"A word in the Accusative is optionally compounded with the case-inflected words श्रित (who has resorted to), अतीत (who has gone beyond), पतित (who has fallen on), गत (who has gone to), अत्यस्त (who has crossed), प्राप्त (who has reached) and आपन्न (who has come to) to form a तत्पुरुष compound." कृष्णश्रितः– Who has resorted to Krishṇa.

P. 80. तृतीया°–"A word in the Instrumental is optionally compounded with that which denotes a quality and which is made with the thing signified by the word in the Instrumental, as well as with the word अर्थ (wealth)." शंकुलाखण्डः– what is cut with a knife. धान्यार्थः– wealth obtained by corn. Why do we say "what is made with the thing signified by a word in the Instrumental case" ? See अक्ष्णा काणः–blind of one eye (where no compound is possible). कर्तृकरणे°–"A word in the Instru-

mental, denoting the agent or the instrument is diversely compounded with a Kridanta to form a Tatpurusha Compound." हरित्रातः– saved by Hari. नखभिन्नः–torn with nails.

P. 81. कृद्ग्रहणे°– A परिभाषा. "When a Krit-affix is used in a sūtra it includes also a Kridanta to which a गति or a कारक has been prefixed." A गति is a technical term denoting prepositions and some other adverbial affixes such as ऊरी, तिरस्, the forms in च्वि &c. when connected with some action. This परिभाषा makes the present sūtra applicable in such cases as नखैर्निर्भिन्नः = नखनिर्भिन्नः where भिन्न, a कृदन्त, is preceded by the गति word निर्. चतुर्थी तदर्थार्थ°–"A word in the Dative case is optionally compounded with that which is intended for the thing signified by the word in the Dative and also with अर्थ (for the sake of), बलि (an offering), हित (beneficial or suitable for), सुख (pleasing) and रक्षित (preserved). यूपदारु– wood for a sacrificial post. The word तदर्थ 'what is intended for' in the sūtra should be taken to refer only to the relation of a material cause and its effect. So no compound is possible in रन्धनाय स्थाली a pot for cooking. अर्थेन नित्यसमासः° "The compound (of a word in the Dative) with अर्थ is obligatory and takes the gender of the word it qualifies." द्विजार्थः सूपः–Broth for a Brāhmaṇa. (Here the comp. is mas. as सूपः is mas.) द्विजार्था यवागूः–rice gruel for a Brāhmaṇa. (Here the comp. is fem. as यवागूः is fem.) गोरक्षितम्–preserved for cows: पञ्चमी. भयेन ।– "A word in the Ablative is optionally compounded with the word भय (fear) to form a तत्पुरुष compound." चोरभयम्–Fear of a thief."

P. 82. स्तोकान्तिक°—"Words conveying the sense of स्तोक little, अन्तिक near, दूर distant, and the word कृच्छ्र difficulty, used in the Ablative are optionally compounded with a past passive participle to form a तत्पुरुष compound." पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।–"The Ablative case affix of स्तोक and other words is not dropped when followed by the latter member of a compound." स्तोकान्मुक्तः—

Narrowly escaped. अन्तिकादागतः– Come from near. अभ्याशादागतः–Come from near. अभ्याश is thus compounded as it conveys the same sense as अन्तिक. Ballantyne's rendering 'come from studying' is evidently wrong. दूरादागतः–Come from a distance. कृच्छ्रादागतः–Come with difficulty. षष्ठी । "A word in the Genitive is (optionally) compounded with another case–inflected word (connected with it in sense) to from a तत्पुरुष compound." राजपुरुषः—The king's man, an officer. पूर्वापर°—"The words पूर्व (forepart), अपर (hinder part), अधर (lower part), उत्तर (upper part) are optionally compounded with another in the Genitive case, denoting a whole and conveying a single unit to form a तत्पुरुष compound." This is an exception to the Genitive Tatpurusha compound ordained by षष्ठी । which requires that the word in the Genitive should be placed first. (Cf. प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । उपसर्जनं पूर्वम् ।) The present sūtra enjoins on the other hand that the अवयवी in the Genitive should form the second member of the compound. पूर्वकायः The forepart of the body. Why 'denoting a single unit'? See पूर्वश्छात्राणाम् । 'the foremost among students', where the words cannot be compounded. अर्धं नपुंसकम् । The word अर्ध which is always used in the neuter and denotes a half is compounded with another word in the Genitive, denoting a whole and conveying a single unit, to form a तत्पुरुष compound. अर्धपिप्पली–Half a pepper.

P. 83. सप्तमी°— A word in the Locative is optionally compounded with शौण्ड (skilled) and others to form a तत्पुरुष compound. अक्षशौण्डः– clever at dice-play. द्वितीयातृतीया°–As the words द्वितीया, तृतीया &c. can be disjoined (to form separate sūtras) by splitting the sūtras where they occur, the compounds of words in the Accusative &c. with other words also (i. e., with those not mentioned in the sūtras given above) can be justified as they are used (in classical literature). Another way is to bring such compounds under कर्तृकरणे कृता बहुलम् । Cf. प्रक्रियाकौमुदी, Vol. 1, p. 512. For illustrations see com. दिक्संख्ये°–

"A word denoting a direction or a number is compounded with another to form a तत्पुरुष only when the compound is to denote an appellative." As such compounds could have been formed by विशेषणं विशेष्येण बहुलम्। (see below), we take the sūtra in a restrictive sense. संज्ञायामेव – (the words are compounded) 'only when the compound is to denote an appellative' This is a नित्यसमास as the sense of a संज्ञा cannot be conveyed by a sentence. Cf. काशिका on II, I, 44. संज्ञा समुदायोपाधिः। तेन नित्यसमास एवायम्। नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते। पूर्वेषुकामशमी— Eastern Ishukāma-śamī. सप्तर्षयः–The seven sages viz. मरीचि, अत्रि, अंगिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु and वसिष्ठ that appear as the constellation 'Ursa Major' in the firmament. This is a संज्ञा as any other seven sages would not be designated by this term. Cf. also नवग्रहाः. As the sūtra is taken in a restrictive sense as shown above, there is no compound in उत्तरा वृक्षाः Northern trees, or 'पञ्च ब्राह्मणाः' 'Five Brāhmaṇas'.

P. 84. तद्धितार्थोत्तरपद°–"A word denoting a direction or a number is optionally compounded with a case-inflected word connected with it in sense to form a तत्पुरुष compound, when the sense of a Taddhita is intended to be expressed, or when it is to be followed by the second member of another compound or when the sense is that of an aggregate." To form a compound for the expression— पूर्वस्यां शालायां भवः (existing in the eastern hall) we compound पूर्वा with शाला as a Taddhita affix is to be added after the compound. Now सर्वनाम्नो &c.–' A pronoun assumes its masculine form in all complex formations (वृत्तिs) e. g. कृत्, तद्धित, समास &c.' So we have पूर्वशाला. To this the Taddhita affix ञ is added by the following–दिक्पूर्वपदात् &c.–" The affix ञ (अ) is added in the sense of 'existing therein' to a compound which is not an appellative and which has a word signifying a direction as its first member." So पूर्वशाला + ञ. –Now तद्धितेष्वचामादेः।–The first vowel of a word takes its वृद्धि when followed by a Taddhita affix with an indicatory ञ् or ण्. So we

have पौर्वशाला + अ. Now by यस्येति च । (The final इ or अ short or long of a भ stem is dropped when followed by a Taddhita affix or ई of the fem.) we get पौर्वशाल् + अ = पौर्वशालः. Similarly षाण्मातुरः (a numeral compounded with another word with a Taddhita affix following it.) As an instance of उत्तरपद we have पञ्चगवधनः Here पञ्चन् is first compounded with गो. This compound is obligatory by the वार्त्तिक — द्वन्द्वतत्पुरुषयोः°–"Words are necessarily compounded to form द्वन्द्व and तत्पुरुष compounds when these are to be followed by the second member of another compound." गोरतद्धित°— टच् is added as a समासान्त affix to a तत्पुरुष ending in गो provided a Taddhita affix added to it is not dropped. So we have पञ्चगो + टच् + धनः = पञ्चगवधनः Having five cows as his wealth. Similarly पूर्वशालाप्रियः.

Karmadhāraya compounds–तत्पुरुषः समानाधिकरणः°–"A Tatpurusha compound, the members of which are in apposition is called कर्मधारय." संख्यापूर्वो°–The compound having a numeral as its first member, which is of three kinds as laid down in तद्धितार्थोत्तर° is called द्विगु. द्विगुरेकवचनम् ।– "The द्विगु compound signifying an aggregate is used in the singular." See com. स नपुंसकम् । "The द्विगु and द्वन्द्व compounds in the sense of an aggregate take the neuter gender." Thus पञ्चम् + गो + टच् = पञ्चगवम्.—A collection of five cows.

P. 86. विशेषणं°–"An adjective is diversely compounded with the thing it qualifies (to form a कर्मधारय compound)." नीलोत्पलम् A blue lotus. The word 'diversely' used in the sūtra shows that the compound is obligatory in certain cases e. g. कृष्णसर्पः a black serpent – a species of serpents; while it is not allowed in others. See रामो जामदग्न्यः – Rāma (Paraśurāma) the son of Jamadagni. उपमानानि° – "Words denoting a standard of comparison are optionally compounded with those signifying a common property." घनश्यामः – dark like a cloud. शाकपार्थिवादीनां° – To justify compounds like शाकपार्थिव, the second member of the first compound should be taken as dropped. शाकप्रियः पार्थिवः–

शाकपार्थिवः A king fond of vegetables. (Here प्रिय which forms the second member of the first compound is dropped). This word is derived in the भाष्य on II, 1, 68 as शाकभोजी पार्थिवः । देवब्राह्मणः– A Brāhmaṇa who worships gods i. e. who lives on the offerings made to idols ; a temple-priest. Such Brāhmaṇas were looked down upon. Cf. मनु III, 152.

Negative Tatpurusha Compounds– नञ् ।– " The negative particle नञ् (न) is optionally compounded with a case-inflected word to form a तत्पुरुष."

P. 87. **नलोपो** &c.– " न् of नञ् is dropped when followed by the second member of a compound. " अब्राह्मणः– One who is not Brāhmaṇa (but resembles a Brāhmaṇa) **तस्मान्नुडचि**– " A word beginning with a vowel, which as the second member of a compound follows नञ् with न् dropped, takes the augment नुट् (न्) " नञ् + अश्वः– अ + न् + अश्वः– अनश्वः– that which is not a horse. **नैकधा** &c. ' Such compounds as नैकधा (not in one way, i. e., in many ways) should be taken as formed with न (and not नञ्) by the sūtra सह सुपा । Indeclinables like एकधा are regarded as सुबन्तs, their case-affix being dropped by अव्ययादाप्सुपः ।

Prādi Tatpurusha Compounds–**कुगतिप्रादयः** ।–" The word कु, those called गति and the preposition प्र and others are necessarily compounded with words connected with them in sense to form तत्पुरुष compounds. " प्र and other prepositions are called गति when connected with an action. They are mentioned here separately to show that they are compounded even when they are not connected with any action e. g. सुपुरुषः–A good man. कुपुरुषः–A bad man (कुत्सितः पुरुषः). As it is a नित्यसमास, कु cannot be used in the dissolution. **ऊर्यादि**– " The words ऊरी and others, those ending in the affix च्वि and डाच् (आ) are called गति when connected with some action. " ऊरीकृत्य Having accepted. This is a गतिसमास and so क्त्वा of the absolutive is changed to ल्यप् by समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । Similarly शुक्लीकृत्य– Having whitened पटपटाकृत्य– Having made a rattling noise.

P. 88. प्रादयो &c.—This and the following one are वार्त्तिकs taken from the grammar of the सौनागs. Cf. महाभाष्य on II, 2, 18 एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् । ...प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । &c. "प्र and other prepositions in the sense of 'gone' &c. are compounded with words in the Nominative." प्राचार्यः—the late teacher Cf. प्रपितामहः Great-grand-father. अत्यादयः—"अति and others in the sense of "crossed &c." are compounded with words in the Accusative." अतिमालः—which has surpassed a garland. **एकविभक्ति च** &c.– "That which appears in the same case in dissolution, (whatever may be the case of the compound word), is called उपसर्जनम्, but (contrary to the rule उपसर्जनं पूर्वम् ।) it is not placed first in the compound". Here in अतिक्रान्तो मालाम्, माला is उपसर्जन as it is always used in the Accusative, though the other word (अतिक्रान्त) be used in the Nom., Instr. &c.

P. 89. **गोस्त्रियो°**– "The final vowel of a crude form is shortened, when it ends in गो or a word formed with a feminine affix, regarded as उपसर्जन." माला is thus derived–(१) मल धारणे (भ्वा. आ.) अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ् । ततष्टाप् । (२) मां लाति इति मालः । (क प्रत्ययः ।) ततष्टाप् । The word माला being thus formed with a fem. affix and being उपसर्जन, the final आ of अतिमाला is shortened. So अतिमालः. **अवादयः°**– "The words अव and others in the sense of 'called out' are compounded with words in the Instrumental". अवकोकिलः called out by a cuckoo. **पर्यादयः°**– "परि and other words in the sense of 'weary of' are compounded with words in the Dative." पर्यध्ययनः–weary of study. **निरादयः**– "The words निर् and others in the sense of 'gone beyond,' are compounded with words in the Ablative". निष्कौशाम्बिः– Who has gone out of Kauśāmbī.

Upapada Tatpurusha compounds– **तत्रोपपदम्°**– "The word denoting a thing like a jar &c. signified by a word in the Locative (e. g. कर्मणि in the sūtra कर्मण्यण्) in the section (III, 1, 92 – III, 4, 117) governed by धातोः (III, 1, 9,) is called उपपद." **उपपदमतिङ् ।**– "An उपपद is necessarily compounded

with another word connected with it in sense (to form a तत्पुरुष) and the compound does not end in a tense–affix (तिङ्)." कुम्भकारः– A potter. कुम्भ is called an उपपद because it is signified by the word कर्मणि (Loc.) in the sūtra कर्मण्यण्। It is compounded with कार. Why अतिङ् (The compound does not end in a tense–affix) ? See मा भवान् भूत्. Here माङ्, though referred to by a word in the Locative in माङि लुङ्।, is not compounded with भूत् as the latter is a verbal form. मा can, therefore, be separated from भूत्.

P. 90. Why does Pāṇini say 'अतिङ्', when he could have supplied सुपा by अनुवृत्ति from सह सुपा। ? Ans.— The use of the word अतिङ् shows that सुपा is not to be so supplied. Pāṇini indicates thereby the following परिभाषा— गतिकारकोपपदानां —The गति, कारक and उपपद words are necessarily compounded with verbal derivatives (Kṛidantas) before case–affixes are added to them.' What purpose does this परिभाषा serve ? Ans.— It explains such forms as व्याघ्री a tigress, अश्वक्रीती a female animal bought in exchange for a horse, कच्छपी—a female tortoise &c. Thus– व्याघ्री an instance of गतिसमास. First we form आघ्र (an उपपद समास) by आतश्चोपसर्गे । आ + घ्रा + क = आघ्र). This is further compounded with वि to form a गतिसमास व्याघ्र. Then ङीष् is added by जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। (ङीष् is added to a word denoting a class which is not always feminine and has not य् for its penultimate). So we get व्याघ्री. If a case–affix is, however, added to आघ्र before the गति word (वि) is compounded, we would not get this form. For before आघ्र takes the case-affix it must assume the fem. form by the rule— "The affixes denoting gender, number and case are successively added to a word after it denotes a particular thing" (Cf. स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्। समवेतस्य च वचने लिंगं वचनं विभक्तिं च ॥ cited in the भाष्य on V, 3, 74.) आघ्र will, however, take टाप् (and not ङीष्) as it does not denote a जाति (viz. a tiger). We would,

great. द्व्यष्टन:°–"The final letter of द्वि (two) and अष्टन् (eight) is changed to आ when the compound denotes a number, but not in a Bahuvrīhi, nor when they are followed by the word अशीति (eighty) as the second member of a compound." द्वादश– Twelve. अष्टाविंशतिः–Twenty-eight. Why 'not in a Bahuvrīhi'? See द्वित्राः Two or three. Why 'not when they are followed by अशीति'? See द्व्यशीतिः– Eighty-two. परवल्लिङ्गं द्वन्द्व°– See above p. 170 (Notes). कुक्कुटमयूर्याविमे– This cock and this peahen. (The compound is fem. because मयूरी the final member is fem.) मयूरीकुक्कुटाविमौ– Here the comp. is mas. as the final member is mas. द्विगुप्राप्ता°–A वार्त्तिक "The rule परवत्° does not apply in a द्विगु compound, in those that have प्राप्त, आपन्न or अलम् as their first member as well as in a गति compound."

P. 93. पञ्चकपालः पुरोडाशः–A sacrificial cake baked on five pans. The affix अण् added to the द्विगु compounds (by संस्कृतं भक्षाः।) is dropped by अध्यर्धपूर्वात् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्। प्राप्तजीविकः– Who has obtained a living. Similarly आपन्नजीविकः. अलंकुमारिः– who is a match for a girl. This compound, though not ordained by any sūtra, is allowed, as it is implied in the present sūtra. निष्कौशाम्बिः– a गतिसमास. 'One who has gone out of Kauśāmbī.' All these compounds are mas. though their final members are neuter or feminine.

अर्धर्चाः पुंसि च।–"अर्धर्च and other words are used in the masculine also (i. e. in the masculine and neuter." अर्धर्चः or अर्धर्चम्– Half a stanza (of the Ṛigveda). एवं ध्वजतीर्थ°– Similarly the words ध्वज a banner, तीर्थ a holy place, शरीर the body, मण्ड the scum of boiled rice, पीयूष nectar, देह the body, अंकुश a goad, पात्र a pot, सूत्र a thread &c. are mas. and neuter. सामान्ये°– "The neuter is the gender in general (when mas. or fem. is not intended)." मृदु पचति He cooks soft. प्रातः कमनीयम्— The morning is pleasant. See com.

Bahuvrīhi Compounds – शेषो बहुव्रीहिः।— "The rest (i. e. those not expressly ordained by mentioning a case. e. g.

द्वितीया श्रितातीत°) are called Bahuvrīhi." The compounds of all cases except the Nom. are specifically laid down in the preceding sūtras. The present sūtra, therefore, means – "A word in the Nom. is compounded with another connected with it in sense to form a Bahuvrīhi." This governs all the following sūtras up to चार्थे द्वन्द्वः । II, 2, 29.

P. 94. अनेकमन्यपदार्थे— "Several words, used in the Nominative and denoting the sense of some other word are optionally compounded and the compound is called Bahuvrīhi." सप्तमीविशेषणे° – "A word in the Locative and an adjective are placed first in a Bahuvrīhi Compound." कण्ठेकालः– who is black in the throat. अत एव ज्ञापकात्° – This very sūtra, (in which a word in the Locative is ordained to be placed first), indicates that a Bahuvrīhi may consist of words in different cases. हलदन्तात्° – "The Locative case–affix after a word ending in a consonant or अ may be retained in a compound when it denotes an appellative." त्वचिसारः– a bamboo (lit– that which has its strength in the bark.) This sūtra is evidently quoted here to explain the अलुक् of the Locative in कण्ठेकालः. But it is better to cite अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे । on this point as it specially provides for nonelision of the Locative case–affix of words denoting a part of the body. See com. प्राप्तोदको ग्रामः– A village which water has reached. ऊढरथोऽनड्वान् – A bull, that has carried a chariot. उपहृतपशु रुद्रः– Rudra to whom a beast is offered. उध्दृतौदना &c.–A cooking pot from which boiled rice is taken out. पीताम्बरो हरिः–Hari who has worn a yellow garment. वीरपुरुषको ग्रामः– A village which contains brave men'.

P. 95. प्रादिभ्यो°–A वार्त्तिक. "A verbal derivative to which प्र or some preposition is prefixed is compounded (with a word connected with it in sense to form a Bahuvrīhi) and the latter part of the first member (viz. the derivative) is optionally dropped." प्रपतितपर्णः or प्रपर्णः– whose leaves have fallen down नञोऽस्त्यर्थानां°–A वार्त्तिक. "Words denoting 'existence' to which

नञ् is prefixed, are compounded with others connected with them in sense to form a Bahuvrīhi and the latter part of the first member is optionally dropped." अविद्यमानपुत्रः or अपुत्रः–One who has no son. स्त्रियाः पुंवत्°–"A feminine word which does not end in the affix ऊ and which has a corresponding masculine form assumes that form, when followed by a feminine word in apposition as the second member of a compound, but not when the second member is a ordinal or a word of the प्रियादिगण." उक्तपुंस्कादनूङ्°–भाषितपुंस्कादनूङ् is a compound qualifying स्त्रियाः, its case–affix being dropped irregularly. The ablative case ending in भाषितपुंस्कात् is also retained irregularly. See com. चित्रा + गो = चित्र + गो by the present sūtra = चित्रगुः by गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। One who has variegated cows. रूपवद्भार्यः :– One who has a beautiful wife. (Here रूपवती is changed to its masculine base रूपवत्.) Why 'the fem. word which does not end in the affix ऊ'? See वामोरूभार्यः–One having a wife with beautiful thighs (where वामोरू does not assume its mas. form).

P. 96. *The affixes added to Bahuvrīhi Compounds*–अप्पूरणी°–" The affix अप् (अ) is added at the end of a Bahuvrīhi Compound which ends in a fem. word denoting an ordinal or प्रमाणी." कल्याणी + पञ्चमी + अप् = कल्याणी + पञ्चम् + अ (by यस्येति च।) = कल्याणीपञ्चमाः Nom. pl. 'of which the fifth is auspicious.' Here कल्याणी does not assume its mas. form, as it is followed by an ordinal. स्त्रीप्रमाणः– Who looks on his wife as an authority. Why 'not when the second member is a word of the प्रियादि class?' See कल्याणीप्रियः– 'one whose beloved is fortunate,' where also कल्याणी does not assume its mas. form as it is followed by प्रिय. बहुव्रीहौ°–" The affix षच् (अ) is added at the end of a Bahuvrīhi ending in सक्थि (the thigh) or अक्षि (the eye) denoting a part of the body" दीर्घ + सक्थि + षच् = दीर्घ + सक्थ् +अ (by यस्येति च।) = दीर्घसक्थः Having long thighs. As the affix has an indicatory ष् the word formed with it takes ङीष् in the fem. by षिद्गौरादिभ्यश्च। So we get जलजाक्ष + ङीष् = जलजाक्षी. A lotus-eyed

woman. Why 'when denoting parts of the body'? See दीर्घसक्थि शकटम् – A cart having long poles. (Here षच् is not added.) स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः– A bamboo having large knots. Here the affix is अच् by अक्ष्णोऽदर्शनात् । for which see below. See also com.

P. 97. द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ।– "The affix ष (= अ) is added at the end of a Bahuvrīhi in which मूर्धन् (the head) comes after द्वि or त्रि." द्विमूर्धः Two-headed. द्वि + मूर्धन् + ष = द्वि + मूर्ध् + अ (by नस्तद्धिते) = द्विमूर्धः. त्रिमूर्धः– Three-headed. How do you explain त्रिमूर्धानः in त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः । उत्तररामचरित II, 15? Ans.– The rules laying down समासान्त affixes are not always obligatory. अन्तर्बहिर्भ्यां° — The affix अप् (अ) is added at the end of a Bahuvrīhi compound in which लोमन् (hair) comes after अन्तर् (inner) or बहिर् (outer). अन्तर्लोमः–(a fur-garment) of which the hair is inside (Ballantyne.) बहिर्लोमः– Whose hair is outside. पादस्य लोपो° – "(The final vowel of) पाद is dropped, when in a Bahuvrīhi compound it comes after a standard of comparison other than हस्तिन् 'an elephant' &c." व्याघ्रपात्– tiger–footed. Why "other than हस्तिन् &c."? See हस्तिपादः– elephant–footed. कुसूलपादः– Having feet (as large) as grain jars.

P. 98. संख्यासुपूर्वस्य ।– "The final vowel of पाद is dropped when in a Bahuvrīhi compound it comes after a numeral or सु." द्विपात्– a biped. सुपात्–Having good feet. उद्विभ्यां &c.– "The final letter of काकुद (the palate) is dropped when in a Bahuvrīhi it comes after उत् and वि." उत्काकुत्– Having a high palate. विकाकुत्– Having a deformed palate. सुहृद्दुर्हृदौ &c.– "सुहृद् and दुर्हृद् are irregular formations in the sense of a friend and a foe respectively." Why 'in the sense of a friend and a foe'? Otherwise we get सुहृदयः— Having a good heart; compassionate. दुर्हृदयः— Having a bad heart, wicked. उरःप्रभृतिभ्यः° — "कप् is added as a समासान्त affix after उरस् etc. in a Bahuvrīhi compound." व्यूढ + उरस् + कप् = व्यूढ + उरः + कप् (by खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।) =

व्यूढ + उरस् + क by सोऽपदादौ । (The विसर्ग is changed to स् when followed by a letter of the guttural or labial class, not standing at the beginning of a पद) = व्यूढोरस्कः Having a broad chest. Cf. Raghu. I, 13. प्रियसर्पिष्कः-Who is fond of ghee. कस्कादिषु च ।– " In कस्क and the following words the विसर्ग following a vowel other than अ or आ (इण्) is changed to ष्, otherwise to स्. " Our author cites this sūtra here to explain the change of विसर्ग to स् in व्यूढोरस्कः and to ष् in प्रियसर्पिष्कः. We find that all the words in this कस्कादिगण are सुबन्त s or case-inflected and not mere affixes like कप्. सोऽपदादौ । and इणः षः । are therefore the right sūtras to be cited here. See com.

P. 99. निष्ठा ।– " A word ending in a निष्ठा affix (i. e. क्त or क्तवतु) is placed first in a Bahuvrīhi Compound." युक्तयोगः– Who is engaged in yoga. शेषाद्विभाषा ।– " The affix कप् is added to a Bahuvrīhi in the case of which no समासान्त affix is laid down (and which is formed under the general rule शेषो बहुव्रीहिः ।)" महायशाः or महायशस्कः–of great glory.

Dvandva Compounds– चार्थे द्वन्द्वः– " Several case-inflected words used in the sense of ' च (and) ' are optionally compounded and the compound is called द्वन्द्व. " Now च conveys four senses –(1) समुच्चय– connection of mutually independent things with some action &c. e. g. ईश्वरं गुरुं च भजस्व– Worship God and your teacher. Here the two words ईश्वर and गुरु which are mutually independent are successively connected with the action of ' worshipping. ' (2) अन्वाचय the connection of two things, one of them being principal and the other subordinate – e. g. भिक्षामट गां चानय । Go about for alms and bring the cow. Here " going about for alms " is the principal duty of the student. He is to bring the cow if he finds her on his way. In these two cases no compound is possible as the words are not mutually connected in sense. (3) इतरेतरयोग– the connection of mutually related things with some action &c. e. g. धवखदिरौ छिन्द्धि । Cut the trees धव and खदिर. Also हरिहरौ कुरुतः (प्र. कौ.).

(4) समाहार a collective combination of things which have lost their individuality. संज्ञापरिभाषम्– a collection of conventional terms and maxims of interpretation.

P. 100. राजदन्तादिषु &c.–" In the case of राजदन्त and the following words, that which should be placed first is placed last." राजदन्तः—The principal tooth. धर्मादिष्वनियमः ।– A वार्त्तिक– "In the case of धर्म and the following words there is no restriction (i. e., they may be placed first or last in a compound.) " अर्थधर्मौ or धर्मार्थौ–Religious merit and wealth.

P. 101. द्वन्द्वे घि ।–Words ending in (short) इ or उ except सखि (घि) are placed first in a द्वन्द्व compound. हरिहरौ–Hari and Hara. अजाद्यदन्तम् ।–" A word beginning with a vowel and ending with (short) अ is placed first in a द्वन्द्व " e. g. ईशकृष्णौ– The Lord (Śaṅkara) and Krishṇa. अल्पाच्तरम् । " A word which has fewer vowels is placed first " e. g. शिवकेशवौ Śiva and Keśava. (शिव containing fewer vowels than केशव is placed first). पिता मात्रा ।–When the word पितृ (father) is compounded with मातृ (mother), it (alone) is optionally retained. पितरौ or मातापितरौ –father and mother. This is called एकशेषवृत्ति. Pāṇini has distinguished this from समासवृत्ति as in the latter the two or more words, that are joined together, are all retained, while in the एकशेष only one of the two words is retained and the other is dropped. The sūtras dealing with एकशेषवृत्ति are not, therefore given in the समासाधिकार. द्वन्द्वश्च°– The Dvandva compound (denoting an aggregate) of the limbs of living beings, players on musical instruments and parts of an army is (always) singular in number. पाणिपादम्–Hands and feet. मार्दङ्गिकवैणविकम्– Players on the tabor and the flute. रथिकाश्वारोहम्–Warriors fighting from chariots and horsemen.

P. 102. द्वन्द्वाच्चुद°– The affix टच् (अ) is added at the end of a Dvandva compound signifying an aggregate and ending in a letter of the palatal class, द्, ष् or ह् " वाक् + त्वच् + अ =

वाक्त्वचम्— The sense organs of speech and touch. त्वक्स्रजम्- skin and garland. शमीदृषदम्– The शमी tree and a stone. वाक्त्विषम् Speech and splendour. छत्रोपानहम्–An umbrella and a pair of shoes. Why 'a द्वन्द्व signifying an aggregate'? See प्रावृड्शरदौ- The rainy season and autumn.

The समासान्त *affixes in general*–ऋक्पूरब्धूः॰– "The affix अ is added to form the last member of a compound ending in ऋच् (a hymn), पुर् (a town), अप् (water), धुर् (a yoke) and पथिन् (a way), but not when धुर् is connected with अक्ष (an axle)". अर्ध + ऋच् + अ = अर्धर्चः– Half a stanza of the Rigveda. विष्णुपुरम्–the city of Vishṇu. विमलापं सरः–a lake of clear water. राजधुरा– The yoke of a king, i. e., the responsibility of Government. But with अक्ष we have अक्षधूः–the yoke attached to the axle. दृढधूरक्षः–the axle with a firm yoke. सखिपथः– The way of a friend. रम्यपथो देशः–A country with beautiful roads.

P. 103. अक्ष्णोऽदर्शनात् ।– "The affix अच् is added to a compound ending in अक्षि not meaning the eye." गवाक्षः– 'a bull's eye', a round window. उपसर्गादध्वनः ।– The affix अच् is added to अध्वन् coming after a preposition in a compound. प्राध्वो रथः–a chariot that has gone forth by a road. न पूजनात् ।– The affixes laid down as coming at the end of compounds are not added when the first member denotes praise. सुराजा–A good king. अतिराजा–An excellent king. Here राजाहः सखिभ्यष्टच् । does not apply.

APPENDIX A

	Preceded by	Followed by	Substitute	Sutra
विसर्ग or रु	अ	अ	उ	अतो रोरप्लुतात्°
,,	अ	A soft consonant (हश्)	उ	हशि च।
,,	आ	A vowel or a soft consonant (अश्)	य् (which is optionally dropped when followed by a vowel and necessarily when followed by a soft consonant)	भोभगोअघो° लोपः शाकल्यस्य हलि सर्वेषाम्।
,,	any vowel other than अ or आ	A vowel or a soft consonant	र्	ससजुषो रुः।
,,	any vowel	A guttural or a labial	विसर्ग or ≍क and ≍प	कुप्वोः ≍क ≍पौ च।
,,	,,	त्, थ्	स	विसर्जनीयस्य सः।
,,	,,	च्, छ्	श्	,, and स्तोः श्चुना &c.
,,	,,	ट्, ठ्	ष्	,, and ष्टुना ष्टुः।
,,	,,	श्, ष्, स	विसर्ग or श्, ष्, स	वा शरि।

APPENDIX B

An Explanatory Index of Technical Terms used in Pāṇini's System*

अकथित adj. to कर्मन्; indirect (object).

अघोष :–Absence of a low preparatory murmur in the articulation of a letter.

अङ्गम्–The base of a word to which an affix is added.

अच्–(1) अ, a krit affix denoting agency. (2) अ, a समासान्त affix in a तत्पुरुष comp.

अण्– अ, a kṛit affix denoting agency.

अथुच् – अथु a kṛit affix denoting भाव.

अधिकरणम्–Location, the sense of the Locative.

अधिकार: – A rule which governs a number of sūtras.

अनिट् – The affix which does not take the augment इट्; the root, the non–conjugational terminations added to which do not take इट्.

अनीयर् – अनीय which forms a Pot. Pass. Part.

अनुदात्त – Not raised, grave (accent).

अनुनासिक – Nasalised, pronounced by the mouth and the nose.

अन्यतरस्याम् – Optionally.

अप् – (1) अ a kṛit affix showing भाव etc. (2) अ, a समासान्त affix in some Bah. compounds.

अपवाद: – An exception.

अपादानम् – Ablation ; the sense of the Ablative.

अपृक्त – (adj. to प्रत्यय) consisting of a single letter.

अभ्यास: – The reduplicative syllable.

अलुक् – Absence of elision.

---

* This list is not exhaustive, but contains only such terms as are used in the sūtras of this part or the commentary on them.

अल्पप्राण – Short breath, slight aspiration.
अवसानम् – Pause, the end of a word or a grammatical form.
अव्ययम् – An indeclinable.
अव्ययीभावः – Name of a compound.
आगमः – An augment.
आदेशः – A substitute.
आभ्यन्तरप्रयत्नः – An internal effort.
आम्रेडितम् – The latter part of a word which is reduplicated.
आर्धधातुक – That which is added to अर्धधातु (a root without the conjugational sign); non-conjugational.
इ – indicatory. When added to a root in the धातुपाठ it signifies that the root takes a penultimate nasal which is not dropped before an affix with an indicatory क् or ङ्.
इट् – An augment (इ) which is prefixed to a non-conjugational affix.
इत् – A letter which disappears; indicatory, also called अनुबंध. These indicatory letters serve various purposes e. g. they distinguish affixes which are otherwise similar in form, denote accent, cause or prevent गुण or वृद्धि, indicate the fem. affix which the resulting word would take &c.
इर् – An indicatory letter of a root showing that it substitutes optionally अङ् for च्लि in the Aorist, Par.
ई – An indicatory letter of a root showing that the past part. affix in its case does not take इट्.
ईषत्स्पृष्ट – An internal effort in which the organs of pronunciation slightly touch each other.
उ – An indicatory letter added to क्, च्, ट्, त् and प् to show that they include all the homogeneous letters. When added to a root, it signifies that the past pass. part. affix takes इट् optionally. When added to an affix it signifies that the resulting word takes ङीप् in the fem.
उण् – उ, an affix denoting agency.
उत्सर्गः – A general rule.
उदात्त – Raised, acute (accent).

उपदेशः – The original. and complete expression of a root, affix &c. in a सूत्र, वार्तिक धातुपाठ &c.

उपधा – A penultimate letter.

उपध्मानीयः – The अर्धविसर्ग before प् and फ्.

उपपदम् – A word placed near; a word signifying a thing denoted by a word in the Loc. used in the sūtrās from III, 1. 92 to the end of the third adhyāya.

उपसंख्यानम् – Additional enumeration, a word characteristic of the Vārttikas.

उपसर्ग – A preposition; a term applied to प्र and others when joined to a root.

उपसर्जनम् – Subordinate that which is denoted by a word used in the Nom. in a sūtra which lays down a comp.; also the word which is always used in the same case in the dissolution of a comp.

ऊ – The indicatory letter of a root showing that it is वेट्.

ऊङ् – ऊ, a fem. affix.

ऊठ् – ऊ, substituted by संप्रसारण for the व् of वाह्.

ऋ – The indicatory letter (1) of an affix showing that the word formed with it takes ङीप् in the fem.; (2) of a root which does not shorten its penultimate before चङ् of the Aorist (causal).

ऌ – The indicatory letter of a root showing that it takes अङ् in the Aorist.

ए – The indicatory letter of a root showing that its vowel does not take वृद्धि before सिच् of the Aorist.

एकशेषः – The वृत्ति or complex formation in which only one of two or more words is left behind.

एकाल् – Consisting of a single letter.

ओ – The indicatory letter of a root showing that त् of the past part. in its case is changed to न्.

क् – The indicatory letter (1) of a सार्वधातुक or an आर्धधातुक affix which prevents गुण or वृद्धि, causes संप्रसारण in a few cases and elision of the penultimate न् in some others; (2) of

a तद्धित affix showing that the first vowel of the base takes वृद्धि; (3) of an augment showing that it is added at the end. For its accent cf. P. VI. 1, 165.

क – अ a kṛit affix. क् causes elision of the final आ of a root.

कप्, – A समासान्त affix in Bah. compounds.

कि – इ, a kṛit affix showing भाव or a kāraka relation other than the agent.

करणम् – An instrument, a sense denoted by the Instr. or a kṛit affix.

कर्तृ – An agent, a sense denoted by the Instr. case, a verbal term. or a kṛit affix.

कर्मधारय – A subdivision of तत्पुरुष, the members of which are in the same case.

कर्मन् – An object, denoted by the Accusative, a verbal term. or a kṛit affix.

कानच् – आन a perf. part. affix.

काम्यच् – An affix which forms nominal verbs.

कारकम् – The relation subsisting between a noun and a verb in a sentence.

कृत – कृ + क्विप्. A primary affix added to a root to form a noun, an adjective or an indeclinable.

कृत्यः – An affix of the pot. pass. part. e. g. तव्यत्, तव्य, अनीयर्, यत्, क्यप्, ण्यत्, य and केलिमर्

केमिलर् – एलिम, a kṛitya affix denoting भाव or कर्मन्.

क्त – त, a past pass. part. affix.

क्तवतु – तवत्, a past active part. affix.

क्तिन् – ति, a fem. affix denoting भाव.

क्त्रि – त्रि, a kṛit affix.

क्त्वा – त्वा of the absolutive.

क्यप् – य, an affix of the pot. pass. part. denoting भाव or कर्मन्.

क्वनिप् – वन्, a kṛit affix denoting agency.

क्वसु – वस् of the perf. part.

क्वि – stands for both क्विन् and क्विप्.

क्विन् and क्विप् – व्, a kṛit affix denoting agency, which is dropped.

ख् - The indicatory letter of a kṛit affix showing that (1) the final vowel of the उपपद, when not an indeclinable, is shortened, (2) अरुस्, द्विषत् and vowel-ending words take the augment मुम्.

खच् – अ, a kṛit affix, denoting agency.

खल् – अ, a kṛit affix denoting भाव and कर्मन्.

खश् – अ, a kṛit affix denoting agency.

ग् – The indicatory letter of a kṛit affix which prevents गुण or वृद्धि.

गतिः – प्र and other prepositions as well as some indeclinables like ऊरी, forms in च्वि, डाच् &c. when connected with action.

गुण – The vowels अ, ए and ओ.

गुरु – Prosodially long.

गौण – (1) Secondary; (2) indirect (e. g. कर्मन्).

घ् – The indicatory letter of a kṛit affix changing the radical च् and ज् to क् and ग् respectively.

घ – अ, a kṛit affix forming a mas. appellative in the sense of करण and अधिकरण.

घञ् – अ (kṛit) showing भाव and a kāraka relation other than the agent.

घि – Words ending in इ and उ (except सखि and पति) when they are not called नदी. Also पति when coming at the end of a compound.

– The roots दा 1 P. and 3 U. दे 1 A; दो 4 P; धा 3 U. and धे 1 P.

घोषः – A low preparatory murmur in the pronunciation of a letter.

ङ् – The indicatory letter (1) of आ which is not प्रगृह्य; (2) of a root which takes Atm; (3) of a substitute which, though consisting of more than one letter, comes in the place of the final letter only of a word; (4) of a primary affix (kṛit) or verbal term. preventing गुण or वृद्धि, causing संप्रसारण in a few cases and elision of the penultimate न् in some others.

ङी – A common term for ङीप्; ङीन् and ङीष्–fem. affixes which differ in accents.

च् – Indicatory, showing उदात्त on the last syllable, (Cf. P. VI, 1, 163–4)

चरट् – चर, a Taddhita affix.

चिण् – इ of the Aorist third pers. sing. (pass.)

च्वि – व् (Taddhita) which is dropped. The word so formed is prefixed to कृ, भू or अस् and is called गति.

जिह्वामूलीयः – The अर्धविसर्ग before क् and ख्.

ञ् – The indicatory (1) of a root which takes both the पदs; (2) of a verbal term. and a kṛit affix which cause वृद्धि of the final vowel and of the penultimate अ. A radical base in आ takes य् before such a kṛit affix. (3) of a तद्धित affix which causes वृद्धि of the first vowel of a base.

ट् – The indicatory letter (1) of an affix showing ङीप् in the fem.; (2) of an augment which is prefixed to a word.

ट – A kṛit affix denoting agency.

टच् – अ, an affix added at the end of a few अव्ययीभाव, तत्पुरुष add द्वन्द्व compounds.

टाप् – आ, a fem. affix.

टि – The final vowel with the following consonant, if any, of a word.

ठ – (1) A lingual letter; (5) The indicatory letter of a root which takes अथुच् in the sense of भाव.

ड् – Indicatory letter of an affix causing elision of the टि portion of a base.

डाच् – आ, a Taddhita affix before which a word is reduplicated. It is used with कृ, भू or अस्.

डु – Indicatory, of a root taking the kṛit affix क्त्रि.

ण् – The indicatory letter of a verbal term; a Kṛit or a Taddhita affix. It signifies the same changes as ञ्.

णमुल् – अम् which forms an absolutive.

णिच् – इ which forms the causal.

णिनि – इन्, a kṛit affix denoting ताच्छील्य.

ण्यत् – यत् of the pot. pass. part. denoting भाव or कर्मन्.

ण्वि – व्, a kṛit affix showing agency.

ण्वुल् – अक, a kṛit affix showing agency.

त् – Indicatory letter of an affix. For accent see P. VI, 1,185.

तत्पुरुषः – Name of a compound.

तद्धितः – An affix which forms a secondary derivative or is added to form the final member of a compound.

तव्यत् – तव्य of pot. pass. part.

तिङ् – A verbal term. of any tense or mood.

तुमुन् – तुम् of the infinitive.

तृ – A common term for तृच् and तृन्.

तृच् – तृ, a kṛit affix showing agency.

तृन् – तृ, a kṛit affix showing ताच्छील्य.

द्वन्द्वः – A compound conveying the sense of च.

द्विगुः – The Karmadhāraya compound whose first member is a numeral.

धातुः – A root given in the धातुपाठ or used in a sūtra. Also those formed by adding सन्, क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यष्, णिङ्, णिच्, यङ्, यक्, आय, ईयङ् and क्विप् to roots or nouns.

न् – Indicatory, shows some accent. (P. VI, I, 197.)

नङ् and नन् – न, a kṛit affix denoting भाव or a Kāraka relation other than agent.

नञ् – न, a negative particle.

नदी – A fem. word in ई or ऊ (except such as change their final vowel to इय् or उव् before a vowel case-affix.) स्त्री also is a नदी word.

नादः – Sounding; a बाह्यप्रयत्न.

निपातः – (1) The position of a word e. g. पूर्वनिपातः, परनिपातः &c.; (2) A term applied to च and other particles, prepositions such as प्र, गति words, कर्मप्रवचनीयs &c.: (3) An irregularly formed word.

निर्धारणम् – Specification.

निष्ठा – The past passive or active participle affix क्त or क्तवतु.

नुम् – The augment which is placed after the last vowel of a word.

नुट् – The augment न् which is prefixed to word.

प् – The indicatory letter (1) of a verbal strong term. and (2) of a Kṛit affix, before which a root ending in a short vowel takes the augment तुक्. For accent see P. III, 1, 4,

पदम् – (1) A case-inflected word (सुबन्त) or a verbal form (तिङन्त). (2) The base of a word before a case-affix (except in सर्वनामस्थान), a fem. or a taddhita affix beginning with any consonant except य्. See also P. 1, 4, 15,–16.

पररूपम् – The form of the subsequent letter.

परसवर्णः – A letter homogeneous with the subsequent letter.

पुंवत् – Like the masculine form.

पुक् – प्, an augment added at the end of a word.

पूरण – Ordinal (as applied to numbers.)

पूर्वरूपम् – The form of the preceding letter.

पूर्वसवर्णः – A letter homogeneous with the preceding letter.

प्रकृत्या – In its original form; unchanged.

प्रत्ययः – (1) An affix. (2) What is laid down. (प्रतीयते विधीयते इति).

प्रत्याहारः – An abbreviation.

प्रयत्नः – प्रकृष्टः यत्नः An internal effort for the articulation of a letter.

प्रातिपदिकम् – The crude form of a word which has a sense and is not a root; an affix or a word ending in an affix; also what ends in Kṛit or Taddhita affix as well as a compound.

प्लुत – Prolated (as applied to a vowel).

बहुव्रीहिः – The compound in which two or more words are joined to denote something else.

भ – The base before fem. and Taddhita affixes and case inflections (except in सर्वनामस्थान) which begin with a vowel or य्. See also P. I, 4, 19, 20.

भावः – (1) incomplete action; cf भावेप्रयोगः । (2) completed action, the word denoting which can take gender and number.

भाषितपुंस्क – That which has a corresponding mas. form.

भूत – past (time).

म् – The indicatory letter of an augment which comes after the last vowel of a word.

मनिन् – मन्, a Kṛit affix.

महाप्राण – ' Of strong aspiration'—a बाह्यप्रयत्न.

माङ् – The prohibitive participle मा.

मात्रा – The time required for a twinkling of the eye.

मुक् – म्, an augment which is added at the end of a word of a syllable.

मुम् – म्, an augment added after the last vowel or a word.

यत् – An affix of the pot. pass. part. denoting भाव or कर्मन्.

यु – The affix अन, a common term for युच्, ल्यु &c.

युक् – य्, an augment added at the end of a root.

युच् – अन, a Kṛit affix added to a root to form a fem. noun in the sense of भाव.

योगविभागः – A splitting of the sūtras.

र् – shows some accent. See P. VI, 1, 217.

रु – र् which is, in some cases, changed to उ, य् or विसर्ग.

ल् – shows some accent. See P. VI, 1, 193.

ल – A common term for the ten tenses and moods, viz. लट् Present, लङ् Imperfect, लोट् Imperative, लिङ् Potential (विधिलिङ्) and Benedictive (आशीर्लिङ्), लिट् Perfect, लुट् First Future, लृट् Second Future, लृङ् Conditional, लुङ् Aorist and लेट् Subjunctive.

लघु – Prosodially short.

लुक्, लुप् and लोपः – Elision.

ल्यप् – य of the absolutive.

ल्यु and ल्युट् – अन, a Kṛit affix showing various senses.

वर्तमान – Present.

वसु – वस्, an affix of (1) the present or (2) the perfect participle.

वा – Optionally.

वि – A common term for क्विन्, क्विप्, च्वि, ण्वि, विच्, विट् &c; व् which is dropped.

विकल्पः – An option.

विभक्तिः – A case-affix or a verbal termination.

विभाषा – Optionally.
विवारः – Expansion of the throat, a बाह्यप्रयत्न.
विसर्जनीय – The Visarga.
वु – stands for अक; a common term for ण्वुल्, वुन् &c.
वृद्धि – The vowels आ, ऐ and औ.
व्यवस्थितविभाषा – A limited option.
श् – The indicatory letter (1) of an affix showing that it is सार्वधातुक; (2) of a substitute which takes the place of the entire original word.
शतृ – अत्, an affix of the pres. part.
शप् – The general affix which comes after a root when it is followed by a सार्वधातुक termination or affix in the sense of 'agent'.
शानच् – आन, an affix of the pres. part.
श्वासः – Breath, a hissing sound.
ष् – The indicatory letter of (1) a root which takes the Kṛit affix अङ्; (2) of an affix, showing that the word formed with it takes ङीष् in fem.
ष and षच् – समासान्त affixes (in Bah. compounds).
षाकन् – आक, a Kṛit affix denoting agency.
ष्ट्रन् – The affix त्र denoting "Instrument."
संयोगः – A conjunct consonant.
संवारः – Contraction of the throat; a बाह्यप्रयत्न.
संवृत – An आभ्यन्तरप्रयत्न
संहिता – Very close proximity of letters.
संज्ञा – (1) A conventional term, (2) An appellative.
सत् – A pres. part. affix; includes both शतृ and शानच्.
सन् – स, which forms the desiderative.
समर्थ – (1) connected in sense. (2) interdependent.
समानाधिकरण – Referring to the same thing: standing in the same case.
समासः – A compound.
संप्रदानम् – The recipient of a gift.

संप्रसारणम् – The substitution of the vowels इ, उ, ऋ and ऌ for य्, व्, र् and ल् or the vowels so substituted.

सर्वनामस्थानम् – The affix of (1) the Nom. sing. dual and pl. and the Acc. sing. and dual of the mas. and fem. (2) the Nom. and Acc. pl. of the neuter.

सवर्ण – Homogeneous.

सार्वधातुक – An affix or a term. before which a root takes its conjugational sign.

सुट् – The augment स् which is prefixed to a word.

सुप् – An abbreviation for all the case-affixes.

सेट् – (An affix) which takes the augment इ (इट्).

स्पर्शाः – The twenty-five letters of the five classes gutteral etc., mutes.

स्पृष्ट – The आभ्यन्तरप्रयत्न of a letter in whose case the tongue touches the organ of pronunciation.

स्वरित – Circumflex (accent).

हेतुः – (1) The motive of an action. (2) the causal agent.